

8

липень • 1971

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Деякі питання розвитку ленінського вчення про партію в рішеннях XXIV з'їзду КПРС
- Основні напрямки науково-технічного прогресу в народному господарстві
- Наукова неспроможність буржуазних технократичних теорій
- Ради селянських депутатів на Україні в 1917 р.
- Піднесення матеріального добробуту робітничого класу України в 1959—1965 рр.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *И. П. Кожукало*. Некоторые вопросы развития ленинского учения о партии в решениях XXIV съезда КПСС. *Н. Р. Плющ*. Основные направления научно-технического прогресса в народном хозяйстве СССР в послевоенные годы. *Л. Е. Кизя*. О тактике партизанской борьбы. *В. Н. Масальский*. Научная несостоятельность буржуазных технократических теорий. Сообщения. *В. П. Сидоренко*. Подъем материального благосостояния рабочего класса УССР в 1959—1965 гг. *Г. М. Шарлай*. Об увеличении количества производственных партийных КП(б)У в 1927—1932 гг. *Ж. П. Тимченко*. Советы крестьянских депутатов на Украине в 1917 г. *А. Ф. Чумак*. О ликвидации результатов «полосы оседлости» в 20-х годах. *Я. С. Хонигсман*. Особенности промышленного переворота в Западной Украине. *В. У. Олейник*. О малонизвестном историческом художественном произведении М. П. Старицкого. *М. Б. Свердлов*. Ведомости о Киеве в хронике Титмара Мерзебургского. Заметки. Возвращаясь к напечатанному. В помощь преподавателю истории. Охрана и использование памятников истории и культуры. Документальные рассказы. Наш календарь. Обзор источников и литературы. Критика и библиография. Хроника и информация. Письма в редакцию.

CONTENTS

Articles. *I. P. Kozhukalo*. Some Problems of Developing the Lenin Teaching on the Party in Decisions of the XXIV Congress of the C.P.S.U. *N. P. Plyushch*. Main Trends of Scientific and Technical Progress in the USSR National Economy during Post-War Years. *L. E. Kizya*. On the Partizans' Struggle Tactics. *V. N. Masalsky*. Scientific Groundlessness of Bourgeois Technocratic Theories. Communications. *V. P. Sidorenko*. Rise of Material Welfare of Working People of the Ukrainian SSR in 1959—1965. *G. M. Sharlai*. On an Increase in Number of Party Cells of the C.P.(b) of the Ukraine in 1927—1932. *Zh. P. Timchenko*. The Soviets of Peasants' Deputies in the Ukraine in 1917. *A. F. Chumak*. On Liquidation of the Results of the "Jewish Pale" in 20s Years. *Ya. S. Khonigsman*. Peculiarities of the Industrial Revolution in the Western Ukraine. *V. U. Oleinik*. On Little Known Historical Work of Art by M. P. Staritsky. *M. B. Sverdlov*. Data on Kiev in Titmar Merzeburgsky Chronicle. Notes. Returning to the Already Published. Aid to the Teacher of History. Protection and Use of History and Culture Monuments. Documentary Stories. Our Calendar. Review of Sources and Literature. Criticism and Bibliography. News Items and Information. Letters to the Editor.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 8 (125)

СЕРПЕНЬ

1971

РІК ВИДАННЯ
П'ЯТНАДЦЯТИЙ

Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ
ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

- І. П. Кожукало — Деякі питання розвитку лєнінського вчення про партію в
рішеннях XXIV з'їзду КПРС 3
М. Р. Плющ — Основні напрямки науково-технічного прогресу в народному гос-
подарстві СРСР у післявоєнні роки 15
Л. Є. Кизя — Про тактику партизанської боротьби 26
В. Н. Масальський (Донецьк) — Наукова неспроможність буржуазних тех-
нократичних теорій 31

ПОВІДОМЛЕННЯ

- В. П. Сидоренко — Піднесення матеріального добробуту робітничого класу
УРСР в 1959—1965 рр. 38
Г. М. Шарлай (Дніпропетровськ) — Зростання виробничих партосередків
КП(б)У в 1927—1932 рр. 44
Ж. П. Тимченко — Ради селянських депутатів на Україні в 1917 р. 49
О. Ф. Чумак (Кривий Ріг) — Про ліквідацію наслідків «смуги осілости» в 20-х
роках 57
Я. С. Хонігсман (Дрогобич) — Особливості промислового перевороту в За-
хідній Україні 65
В. У. Олійник (Кам'янець-Подільський) — Про маловідомий історичний худож-
ній твір М. П. Старицького 70
М. Б. Свердлов (Ленінград) — Відомості про Київ у хроніці Тітмара Мерзе-
бурзького 77

ЗАМІТКИ

- Д. А. Прохоров — Діяльність партійних організацій України по комуністич-
ному вихованню учнівської молоді середніх спеціальних учбових закладів
у 1956—1961 рр (За матеріалами Київської, Харківської та Дніпропетров-
ської областей) 81
І. Ф. Король (Ужгород) — Газета «Правда» про становище трудящих Закар-
паття в 1919—1929 рр. 87
Р. А. Фещенко (Біла Церква) — Партійне керівництво діяльністю МОДР на
Україні по інтернаціональному вихованню трудящих (1926—1932 рр.) . . . 93
О. І. Пуτρο — До питання про антифеодальну боротьбу українського козацтва
в другій половині XVIII ст. 99

ПОВЕРТАЮЧИСЬ ДО НАДРУКОВАНОГО

- І. І. Мінц, академік АН СРСР (Москва), Є. П. Журавльов (Москва),
Ю. В. Примаков (Москва) — Всебічний аналіз подій необхідний . . . 104

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- Б. Г. Єремєєв, І. І. Шкурко — Походи студентів по історичних місцях . . . 106

ДОКУМЕНТАЛЬНІ РОЗПОВІДІ

- А. М. Членов (Ленінград) — Шестибожжя князя Володимира 109

НАШ КАЛЕНДАР

- С. А. Вольський (Одеса) — Немеркнуча сторінка історії (До 30-річчя оборо-
ни м. Одеси) 113

І. М. Кулинич—Полум'яний революціонер-інтернаціоналіст (До 100-річчя від дня народження Карла Лібкнехта)	116
Д. Д. Пиха—Командарм Й. Е. Якір (До 75-річчя від дня народження)	122
В. М. Юровський—До 70-річчя від дня народження Л. Р. Корнійця	127
М. Ю. Брайченко—Вальтер Скотт й історія (До 200-річчя від дня народження)	128

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

С. І. Аппатов (Одеса)—Про «Курс американської цивілізації»	131
--	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

А. С. Шляхтовський (Львів)—Спогади про В. І. Леніна	136
Ю. М. Мальчик, А. Г. Слюсаренко, В. Г. Чепінога—Я. Серищев, В. Шевчук. Про виховання комуністичного ставлення до праці	138
М. Я. Варшавчик, В. І. Стрельський—Источниковедение. Теоретические и методические проблемы	139
Й. Д. Черниш, В. Г. Кипаренко—Є. В. Сафонова. Ідейно-виховна робота Комуністичної партії серед трудящих визволених районів України в роки Великої Вітчизняної війни (1943—1945 рр.)	141
Ф. П. Шевченко—Исторические связи народов СССР и Румынии в XV—начале XVIII в.	141
А. Ф. Кілунов—Философские проблемы исторической науки	143
В. І. Самойленко—Хрестоматія з історії Української РСР (7—8 кл.)	144
Я. О. Кривко—М. А. Литвиненко. Джерела історії України XVIII ст.	146

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Г. В. Божук (Ужгород)—Наукові конференції в Ужгородському державному університеті	147
В. О. Сидоренко—Третя всесоюзна конференція істориків зброї	149
П. А. (Івано-Франківськ)—Пам'яті Олексі Довбуша	150
Є. О. Колесник—Сходознавче зібрання ім. А. Ю. Кримського	150
О. В. Сахарова—Постійно діючий семінар-нарада	152
<u>Іван Давидович Бойко</u>	153

ЛИСТИ ДО РЕДАКЦІЇ

С. В. Кольцов (Воронеж), В. Л. Цетлін (Москва)—На захист історичної правди	154
--	-----

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, І. П. Кожукало, І. І. Коломійченко (заст. головного редактора), І. В. Лупандін (відповідальний секретар), А. В. Санцевич (заст. головного редактора), В. А. Чирко, А. М. Шлепаков, А. Д. Ярошенко

Адреса редакції: Київ, І, Кірова, 4, телефон: 29-71-31

Украинский исторический журнал, № 8, 1971.

Выходит ежемесячно

(на украинском языке)

Технічний редактор *Л. Н. Берлюєвська*

Коректор *Л. Г. Дончевська*

БФ 03894. Здано до набору 27.VI 1971 р. Підписано до друку 13.VIII 1971 р. Формат 70×108^{1/2}. Папір друкарський № 2. Друк аркушів 10. Умовно-друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 16,09. Зам. К-97. Тираж 8891. Ціна 40 коп.

Друкарня вид-ва «Київська правда», Київ, вул. Леніна, 19.
Издательство «Наукова думка», Киев, Реппина, 3.

Статті

І. П. КОЖУКАЛО

ДЕЯКІ ПИТАННЯ РОЗВИТКУ ЛЕНІНСЬКОГО ВЧЕННЯ ПРО ПАРТІЮ В РІШЕННЯХ XXIV З'ЇЗДУ КПРС

Важливим рубежем в історичному розвитку партії є XXIV з'їзд КПРС. Весь радянський народ перебуває під великим враженням документів і рішень з'їзду, бо він по праву розглядає партійні форуми як важливі віхи своєї історії, свого поступального руху до вершин комунізму. До рішень з'їзду прикута увага всього світу, бо давно вже стало зрозумілим на всій планеті, яку величезну роль відіграють в історичному процесі, світових подіях соціалістичні країни і комуністичні партії, наша Радянська держава, ленінська партія.

XXIV з'їзд відзначив, що під керівництвом Центрального Комітету партія твердо йде ленінським курсом, з честю виконує роль політичного керівника робітничого класу, трудящих, всього радянського народу. Вся робота і рішення XXIV з'їзду КПРС підтвердили правильність і життєву силу ленінських організаційних принципів і норм партійного життя, ленінського вчення про партію.

З іменем В. І. Леніна, його вченням зв'язані найвеличніші звершення XX століття, нова ера в історії людства. Величезною заслугою вождя світового пролетаріату є створення Комуністичної партії Радянського Союзу — організатора і керівника всіх перемог нашого народу.

У своїй велетенській діяльності по створенню партії нового типу Володимир Ілліч спирався на принципові положення К. Маркса і Ф. Енгельса про пролетарську партію. Основоположники марксизму науково довели, що однією з найважливіших умов визволення робітничого класу є його об'єднання і згуртовання як класу, організація ним своєї партії. «Пролетаріат стає силою з того моменту, коли він утворює самостійну робітничу партію, а на силу доводиться зважати»¹. Думка про необхідність створення пролетарської партії, про її керівну роль пронизує всі твори основоположників марксизму. У грудні 1899 р. Ф. Енгельс писав: «Для того щоб пролетаріат у вирішальний момент був досить сильним і міг перемогти, необхідно — Маркс і я відстоювали цю позицію з 1847 р., — щоб він утворив особливу партію, яка була б відокремлена від усіх інших, протистояла їм і усвідомлювала себе як класову партію»². Маркс і Енгельс брали безпосередню участь у робітничому русі, боролись за створення пролетарської партії, розробляли її організаційні принципи.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 16, стор. 69—70.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Вибрані листи, К., 1954, стор. 397.

Продовжуючи і розвиваючи марксизм в нових історичних умовах, ведучи непримиренну боротьбу проти ревізіонізму і опортунізму, В. І. Ленін не залишив без уваги жодної думки, жодної ідеї Маркса і Енгельса про партію робітничого класу. Він вказував, що, спираючись на досвід К. Маркса і Ф. Енгельса, на їх вказівки, «ми *починали* організацію Російської соціал-демократичної робітничої партії»³. У працях «Що робити?», «Крок вперед, два кроки назад» та інших Володимир Ілліч розробив струнку вчення про пролетарську партію нового типу. За ленінським задумом, партія повинна бути авангардом пролетаріату, його організованим загonom, найвищою формою політичної організації. «Партія,— вказував він,— свідомо, передова верства класу, його авангард. Сила цього авангарду разів у 10, у 100 разів і більше велика, ніж його чисельність.

Чи можливе це? Чи може сила сотні перевищувати силу тисячі? Може і перевищує, коли *сотня організована*.

Організація подесятерєє сили»⁴.

Марксистсько-ленінське положення про партію як передовий, свідомий, організований загін робітничого класу відбито в організаційних принципах і нормах партійного життя, що визначають характер побудови і діяльності партії. В. І. Ленін підніс організаційні питання на рівень науки про партійне будівництво. XXIV з'їзд КПРС, спираючись на ленінські організаційні принципи і розвиваючи їх стосовно до нових умов, дав чіткі і ясні настанови в основних питаннях партійного будівництва.

Вступ Радянської країни в період розгорнутого будівництва комуністичного суспільства характеризується дальшим зростанням ролі і значення Комуністичної партії у житті суспільства. Зростання її керівної ролі впливає з марксистсько-ленінського положення, що політичне керівництво соціалістичним суспільством було і залишається вирішальною умовою його всебічного економічного і соціального прогресу. Саме тому наші вороги основний удар спрямовують проти Комуністичної партії, як колективного вождя народу, проти соціалістичної держави, як організатора будівництва нового суспільства.

В останні роки у теоретичній діяльності КПРС велику увагу було приділено розв'язанню вчення про партію, її керівну роль в будівництві соціалізму і комунізму. КПРС розгорнула наступальну боротьбу з ідеологією антикомунізму, різними буржуазними і ревізіоністськими концепціями. XXIV з'їзд високо оцінив цю її діяльність.

Проте питання про роль Комуністичної партії в соціалістичній державі — це не тільки галузь теоретичної роботи, це — найважливіша проблема керівництва суспільним розвитком і практичною організацією життя і праці мільйонів людей. Її принципове значення всебічно розкрито і обгрунтовано В. І. Леніним. У Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду партії тов. Л. І. Брежнєв відзначав, що питання про керівну роль Комуністичної партії — «одне з корінних питань революційного руху, будівництва нового суспільства. Сьогодні воно стало вузловим пунктом боротьби між марксистами-ленінцями і представниками різних форм ревізіонізму»⁵. Події, що мали місце в різний час у ряді соціалістичних країн, зокрема в Угорщині 1956 р., у Чехословаччині 1968 р., наочно показали суть різних ревізіоністських концепцій, які перекручують марксистсько-ленінське вчення про керівну роль партії комуністів.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 9, стор. 112.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 19, стор. 358.

⁵ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 116.

Створення розвинутого соціалістичного суспільства в нашій країні та вступ її в період комуністичного будівництва не тільки не знімає питання про зростання партійного впливу на хід дальших соціальних перетворень, а, навпаки, диктує необхідність його посилення. Діалектика така, що чим вищий рівень розвитку суспільства, тим у більшій мірі воно потребує керівництва з боку Комуністичної партії. «Чим ширший розмах нашої творчої діяльності,— відзначається у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду партії,— чим складніші проблеми, які доводиться розв'язувати, тим вищі роль і відповідальність Комуністичної партії, яка йде на чолі мас»⁶.

Ведучи нещадну боротьбу проти ревізійністсько-ренегатських теорій і практики, КПРС і братні партії високо тримають прапор партійності, оберігають і збагачують марксистсько-ленінське вчення про партію, неупинно дбають про дальше зміцнення своїх рядів, посилення своєї керівної ролі в революційному русі, будівництві соціалізму і комунізму.

Важливою умовою успішного виконання Комуністичною партією своєї керівної і спрямовуючої ролі є здійснення ленінських організаційних принципів, науково обґрунтованих положень, що становлять суть ленінського вчення про партію. Розроблені В. І. Леніним і розвинуті колективними зусиллями принципи і норми партійного життя витримали перевірку часом, виправдали себе в найрізноманітніших історичних умовах, формують партію як бойову, згуртовану силу, чітку в своїх ідейних позиціях, міцну і гнучку в своїй організаційній основі, високо-ефективну в своїх діях.

Практична діяльність партії та її місцевих органів підтвердила правильність і життєву силу настанов XXIII з'їзду в основних питаннях партійного будівництва. Послідовно здійснюючи їх, партія ще більше зміцнила свої ряди, посилила вплив на всіх ділянках комуністичного будівництва, посилила зв'язки з масами. «Треба,— як підкреслено в резолюції з'їзду на Звітну доповідь ЦК,— і далі всемірно підвищувати керівну роль партії, добиватися дальшого зміцнення єдності поглядів і дій усіх комуністів, усіх радянських людей»⁷.

У даній статті стисло розглядаються питання, як у матеріалах і рішеннях XXIV з'їзду КПРС знайшли відображення лише два основні ленінські організаційні принципи: членство в партії і принцип демократичного централізму.

Героїчний шлях, пройдений нашою партією, яскраво свідчить, що які б складні завдання перед нею не ставали, успіх діяльності завжди залежить від її складу, свідомості, відданості ідеалам комунізму її членів. Особливо підвищується роль і відповідальність кожного члена партії в період, коли радянський народ приступив до створення комуністичного суспільства. Сьогодні особливо звучними і актуальними є слова В. І. Леніна: «Наше завдання — оберігати твердість, витриманість, чистоту нашої партії. Ми повинні старатися піднести звання і значення члена партії вище, вище і вище...»⁸. В цих словах висловлений основний ленінський принцип партійного життя — принцип членства в партії. Він забезпечує правильне формування КПРС як революційної, марксистсько-ленінської партії, її керівну, організуючу роль на всіх ділянках роботи.

Наша партія проявляє постійне піклування про те, щоб прийом нових членів сприяв росту її боездатності, щоб до неї вступали дійсно

⁶ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, К., 1971, стор. 104—105.

⁷ Там же, стор. 233.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 447.

передові люди — борці за комунізм. «Показних членів партії,— говорив В. І. Ленін,— нам не треба і даром... Не для реклами, а для серйозної роботи потрібні нам нові члени партії».⁹ Умови прийому до КПРС нових членів змінювались на різних етапах партійного будівництва. Але головним і непорушним принципом прийому в КПРС нових членів завжди був і залишається ленінський принцип індивідуального відбору. Найбільше бажаючих зв'язати свою долю з КПРС було в найважчі періоди у житті країни, в роки найвищого патріотичного піднесення, що яскраво свідчить про глибоке довір'я до партії широких трудящих мас.

Великим трудовим і політичним піднесенням трудящих відзначені роки після XXIII з'їзду КПРС. За цей час даліше зростала активність комуністів і підвищилась боездатність партійних організацій. Період після XXIII з'їзду, як вказується у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду, характеризується далішим зростанням лав партії, поліпшенням її якісного складу. Після XXIII з'їзду до лав нашої партії прийнято 3 млн. чол.¹⁰ Компартія України за цей час зросла на 417 тис. чоловік¹¹.

Ряди партії неухильно поповнюються за рахунок передових, свідомих представників усіх класів і соціальних груп радянського суспільства. Водночас слід мати на увазі, що створення в нашій країні соціально-політичної та ідейної єдності народу не значить зниження провідної ролі робітничого класу — найпрогресивнішої і найвпливовішої сили суспільства. Принципіально важливою є вказівка XXIII з'їзду, підтверджена XXIV з'їздом КПРС, про те, що провідне місце в соціальному складі партії і далі повинно належати робітничому класу. Ця вказівка відповідає природі нашої партії, ролі і місцю робітничого класу в соціалістичному суспільстві.

Про поліпшення соціального складу вступаючих до партії, про стійку тенденцію підвищення питомої ваги робітників — серед тих, кого приймають до партії, свідчать такі дані. За період між XXIII і XXIV з'їздами до лав партії прийнято майже 1600 тис. робітників, що становить більше половини всіх прийнятих до лав КПРС¹². У великих промислових областях, як Московська, Ленінградська, Ворошиловградська, Донецька, Харківська, Дніпропетровська та деяких інших робітники серед прийнятих кандидатами у члени партії становлять 60—70%. З кожним роком зростає питома вага робітників серед вступаючих до лав партії в цілому по Україні. За 1952—1955 рр. робітники серед вступаючих становили 23,1%, в 1956—1961 рр. — 37,8%, в 1962—1967 рр. — 44,5%¹³. Особливо посилювався відбір до партії за рахунок робітників після XXIII з'їзду КПРС. За цей час прийнято 204 тис. робітників, що становить 50% всіх вступаючих¹⁴.

Отже, вказівка XXIII з'їзду про те, щоб провідне місце в соціальному складі партії належало робітничому класові, послідовно втілюється в життя. І як вказується в резолюції XXIV з'їзду, «слід і надалі керуватися цією настановою, вона цілком відповідає природі нашої партії, місцю і ролі робітничого класу в радянському суспільстві»¹⁵.

Неухильно зростає кількість колгоспників, що приймаються до партії, серед них збільшується питома вага трактористів, комбайнерів

⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 44—45.

¹⁰ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 105.

¹¹ «Радянська Україна», 25 червня 1971 р.

¹² Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 105.

¹³ «Радянська Україна», 30 червня 1968 р.

¹⁴ «Радянська Україна», 1 квітня 1971 р.

¹⁵ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 233.

та інших механізаторів. Якщо в 1957 р. питома вага механізаторів серед прийнятих колгоспників становила 19,6%, то в 1969 р. — 38,6%.

В останні роки швидко зростає чисельність інтелігенції, зайнятої в сфері матеріального виробництва. Це знаходить свій відбиток і в партійному будівництві. В числі службовців, прийнятих кандидатами у члени КПРС в 1969 р., 79,4% становили інженери, техніки, агрономи, вчителі, лікарі та інші спеціалісти народного господарства. На початок 1971 р. в Компартії України їх налічувалось понад 1 млн.¹⁶

Отже, в період розвинутого соціалістичного суспільства і поступового переходу до комунізму соціальна база КПРС розвивається і зміцнюється насамперед за рахунок робітничого класу — провідної сили соціалістичного суспільства, що становить основу соціальної бази партії, основне джерело поповнення її рядів. Партія зростає також за рахунок інших верств трудящих нашої країни, тобто соціальну базу партії на сучасному етапі становить весь радянський народ, згуртований морально-політичною та ідейною єдністю.

Створення розвинутого соціалістичного суспільства в СРСР і вступ радянської країни в період комуністичного будівництва привели до корінних змін у класовій структурі радянського суспільства, яке характеризується наявністю дружних класів і груп трудящих, єдністю їх економічних, соціально-політичних та ідейних інтересів. Це знайшло своє відображення і в соціальному складі партії: робітники і колгоспники у КПРС зараз становлять 55,2%¹⁷, в Комуністичній партії України — 58,5%. Успішний розвиток освіти, науки і культури сприяє постійному підвищенню рівня загальноосвітньої і спеціальної підготовки комуністів. Кількість членів і кандидатів партії, які мають середню, незакінчену вищу і вищу освіту, збільшилась після XXIII з'їзду в Компартії України з 53,6 до 62,8%¹⁸.

Для розвитку соціальної бази Комуністичної партії важливе значення мають не тільки прогресивні зрушення всередині класів і соціальних груп радянського суспільства, а й зміцнення інтернаціональної єдності, дружби народів Радянського Союзу. Розквіт радянських національних республік сприяє зростанню авторитету і впливу Комуністичної партії серед трудящих мас усіх націй і народностей країни. За роки соціалізму значно виросли і зміцніли компартії союзних республік. Свідченням цього є Комуністична партія України — одна з найбільших партійних організацій КПРС, її бойовий загін, надійна опора Центрального Комітету нашої партії. На 1 січня 1971 р. Компартія України налічувала в своїх рядах близько 2 млн. 535 тис. членів і кандидатів у члени партії¹⁹.

У сучасних умовах будівництва комунізму в нашій країні йде великий процес зближення народів, зміцнення нерозривних уз їх дружби і братерства, єдності і згуртованості. Цей процес, будучи результатом ленінської національної політики КПРС, веде до зміцнення самої партії, до розширення її інтернаціональної бази, до інтернаціоналізації складу всіх партійних організацій. «Партія більшовиків, — вказується в Тезах ЦК КПРС «До 100-річчя з дня народження В. І. Леніна», — створювалась, зростала і розвивалась як партія справжніх пролетарських інтернаціоналістів. Вона глибоко інтернаціональна за своєю ідеологією, типом побудови, характером діяльності»²⁰. Про інтернаціональ-

¹⁶ Матеріали XXIV з'їзду КП України, стор. 58.

¹⁷ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 105.

¹⁸ Матеріали XXIV з'їзду КП України, стор. 58.

¹⁹ Там же.

²⁰ До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1970, стор. 10.

ний характер КПРС свідчить той факт, що у роботі XXIV з'їзду брали участь комуністи 61 національності і народності²¹.

Живим втіленням ідей пролетарського інтернаціоналізму, дружби і братерства радянських народів, як і вся КПРС, є Комуністична партія України. В її рядах об'єднані кращі представники всіх націй і народностей нашої країни. 1970 р. в Компартії України налічувалось 65,4% українців, 26,6% — росіян, інших (представники більш як 80 національностей) — 8%.

Комуністи України пишаються тим, що вони є одним з національних загонів і об'єднані в Комуністичній партії Радянського Союзу. Цей єдиний, монолітний, багатонаціональний організм КПРС склався, зміцнів і загартувався у боротьбі за соціалізм і комунізм, яку під керівництвом партії спільно ведуть робітничий клас, трудящі маси всіх національностей нашої країни.

Після XXIII з'їзду КПРС партійні організації багато зробили по поліпшенню якісного складу своїх рядів. Вони дотримувалися ленінської традиції індивідуального добору до партії, керувалися положенням резолюції VIII з'їзду партії «В організаційному питанні», написаний В. І. Леніним, де підкреслювалось, що «розширення кількісного складу партійних організацій ні в якому разі не повинно купуватися ціною погіршення якісного складу їх»²². Внаслідок більш уважного підходу до прийому в партію число новоприйнятих до лав КПРС за останні п'ять років, дещо скоротилось. Якщо в період між XXII і XXIII з'їздами кандидатами в члени партії щороку приймалося в середньому 760 тис. чол. то в період між XXIII і XXIV з'їздами — в середньому по 600 тис.²³.

XXIV з'їзд ще раз підкреслив, що найважливішою турботою партії і надалі повинно бути поліпшення якісного складу своїх рядів. «Поліпшення якісного складу своїх рядів, виховання комуністів,— вказується у резолюції з'їзду,— має лишатися одним з найважливіших завдань партії. Треба і далі поповнювати ряди партії гідними представниками робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції на основі строгого індивідуального відбору»²⁴.

Велику увагу XXIV з'їзд КПРС приділив вихованню комуністів. Партія вважає дуже важливим, щоб вони наполегливо оволодівали теорією марксизму-ленінізму, знанням законів суспільного розвитку, вміли впевнено орієнтуватися у нових явищах життя, давати їм правильну оцінку і робити правильні практичні висновки. «Ідейне загартування комуністів,— вказується у Звітній доповіді ЦК XXIV з'їзду,— є неодмінною умовою підвищення боездатності наших партійних лав»²⁵.

З вступом до партії не завершується, а тільки починається формування комуніста як свідомого політичного бійця. Велика честь бути комуністом, але великі і обов'язки, які покладаються на них. Ще в період, коли народжувалась наша партія, В. І. Ленін говорив, що «всякий член партії є відповідальним за партію і *партія є відповідальна за всякого члена*»²⁶. Особливо велика відповідальність партійних організацій за молодих комуністів, за їх ідеологічне виховання і партійне загартування. Ця відповідальність посилюється тим, що молоді кому-

²¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 139.

²² КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, К., 1954, ч. 1, стор. 412.

²³ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 106.

²⁴ Там же, стор. 234.

²⁵ Там же, стор. 118.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 6, стор. 446.

ністи в загальному складі партії становлять значну питому вагу. Так, у КП України комуністів з партійним стажем до 10 років налічується нині близько половини всіх членів, у складі нового поповнення майже 60% — люди віком до 30 років²⁷. Дбаючи про виховання молодих комуністів, партійні організації добиваються, щоб кандидати і молоді члени партії показували приклад на виробництві, брали активну участь в громадсько-політичному житті, додержувалися принципів комуністичної моралі.

Важливим ленінським організаційним принципом, який забезпечує активність та ініціативу комуністів, їх єдину, цілеспрямовану волю, досконалу організаційну структуру партії, є принцип демократичного централізму. Суть цього принципу полягає в тому, що Комуністична партія будується як бойова, централізована організація, яка здійснює всю свою діяльність на основі єдності ідейних, тактичних і організаційних принципів. Партія має єдину Програму і Статут, єдиний керівний орган — з'їзд партії, а в період між з'їздами — Центральний Комітет. У партії існує єдина партійна дисципліна, обов'язкова для всіх членів партії, підкорення меншості більшості, нижчих органів — вищим. Рішення вищих органів, безумовно, обов'язкові для всіх нижчих партійних організацій.

Централізм у побудові і керівництві, суворе дисципліна, нерозривно поєднуються з широким розвитком внутріпартійної демократії, ініціативи і самодіяльності всіх її організацій, з активною участю комуністів у партійному житті. Свое внутрішнє життя партія організовує на справді демократичних засадах.

Сформульовані в Статуті партії положення про демократичний централізм є непорушними ленінськими нормами партійного життя, обов'язковими для всіх партійних організацій, для кожного комуніста. Вони випливають з ленінських вказівок про єдність і неподільність демократії і централізму в Комуністичній партії. В. І. Ленін відзначив: «Ми завжди захищаємо в нашій пресі внутріпартійну демократію. Але ми ніколи не висловлюємось проти централізації партії. Ми за демократичний централізм»²⁸. Це ленінське положення повністю зберігає своє значення і в наші дні. «Розвиток внутріпартійної демократії, — говорив у Звітній доповіді ЦК XXIV з'їзду Л. І. Брежнєв, — невіддільний від зміцнення партійної дисципліни. Досвід підтверджує, що сила, дієздатність партії багато в чому визначаються тим, наскільки послідовно і правильно проводиться в життя принцип демократичного централізму. Для марксистсько-ленінської партії однаково шкідливі як анархічна розпушеність, що видається за демократію, так і бюрократична централізація, яка стримує розвиток ініціативи і активності комуністів»²⁹.

Комуністична партія будується за територіально-виробничою ознакою. Такий принцип побудови партії враховує вирішальну роль трудових колективів у житті країни та існуючий державно-адміністративний устрій, дозволяє партії успішно спрямовувати діяльність партійних організацій, а також державних і господарських органів на розв'язання завдань, що стоять перед суспільством. При всій багатогранності свого складу і умов діяльності всі партійні організації складають єдине ціле, єдину партію з єдиною Програмою, з єдиним Статутом.

У відповідності з існуючим адміністративно-територіальним поділом КППС об'єднує 14 компартій союзних республік, 6 крайових орга-

²⁷ Матеріали XXIV з'їзду КП України, стор. 58.

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 377.

²⁹ Матеріали XXIV з'їзду КППС, стор. 108.

нізацій, 142 — обласних, 10 — окружних, 760 — міських, 448 — міських районних організацій, 2810 сільських районних партійних організацій³⁰.

За період між XXIII і XXIV з'їздами КПРС внаслідок удосконалення адміністративно-територіального поділу, зв'язаного насамперед з дальшим економічним розвитком країни, зростанням кількості міст, тривала робота по вдосконаленню структури і поліпшенню діяльності місцевих партійних органів. За цей час було утворено 9 обкомів партії, головним чином в республіках Середньої Азії, 21 міськком, 38 райкомів у містах і 291 сільський райком. Утворення нових партійних організацій та їх керівних органів дало можливість посилити партійний вплив на ряді важливих ділянок роботи. При цьому необхідно підкреслити, що комплектування апарату проводилось в основному за рахунок існуючих штатів. У зв'язку з цим слід зазначити, що коли за останні 14 років чисельність КПРС збільшилася вдвічі — з 7 до 14 млн. чол., то штатний партійний апарат за цей час скоротився більш як на 20%³¹.

Всі 14 компартій союзних республік входять до складу КПРС не на федеративних засадах, а як частина єдиного цілого — Комуністичної партії Радянського Союзу. Ще на VIII з'їзді партії відзначалось, що наша партія не може будуватися на основі федерації самостійних комуністичних партій, що вона повинна являти собою єдину централізовану організацію на чолі з Центральним Комітетом, який керує роботою партійних організацій всієї країни. «Всі рішення РКП і її керівних установ, — підкреслювалось в резолюції з'їзду, — безумовно обов'язкові для всіх частин партії, незалежно від національного їх складу. Центральні Комітети українських, латиських, литовських комуністів користуються правами обласних комітетів партії і цілком підпорядковані ЦК РКП»³².

В цих ленінських положеннях визначені такі важливі принципи побудови партії, як принцип централізму, що передбачає єдину централізовану організацію, та принцип інтернаціоналізму, який вимагає, щоб партія не мала ніяких національних перегородок, вона була єдиною організацією. Компартії союзних республік, крайові, обласні організації — це частини єдиного цілого — Комуністичної партії Радянського Союзу.

Саме така побудова забезпечує нашій партії монолітність її рядів, міцність усіх партійних організацій, всенародне визнання її як політичного вождя і організатора. «Можна з повною підставою заявити, — говорив Л. І. Брежнев, — що коли наша партія завжди і в усьому виступає як єдина, монолітна сила, впевнено діє всередині країни і на міжнародній арені, успішно розв'язує завдання, які стоять перед нею, то це у величезній мірі визначається тим, що республіканські, крайові, обласні, окружні, міські і районні партійні організації неухильно проводять у життя політику партії, є вірною опорою Центрального Комітету КПРС»³³.

В єдиному бойовому строю ленінської партії йде Комуністична партія України, побудована на непорушних принципах демократичного централізму та пролетарського інтернаціоналізму. «Ми, комуністи України, — говорив у Звітній доповіді ЦК XXIV з'їзду Комуністичної партії України П. Ю. Шелест, — горді з того, що у боротьбі за здійснення величних планів комуністичного будівництва йдемо в монолітних і непохитних лавах славної Комуністичної партії Радянського

³⁰ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 111.

³¹ Там же.

³² КПРС в резолюціях... і рішеннях..., ч. I, стор. 414.

³³ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 111.

Союзу. Ми, комуністи України,— 2,5 мільйонний загін КПРС, урочисто заявляємо про свою безмежну відданість всепермагаючим ідеям марксизму-ленізму і пролетарського інтернаціоналізму, повну підтримку політичної лінії ленінського Центрального Комітету КПРС»³⁴. На 1 січня 1970 р. Компартія України об'єднувала 25 обкомів, 111 міськкомів, 87 міських райкомів, 461 сільських райкомів³⁵.

Головною ланкою зв'язку партії з масами, її першим організованим осередком, що діє безпосередньо в низовому колективі трудящих є первинні організації. Їм належить одне з найважливіших місць у здійсненні політики партії. Створені на всіх вирішальних ділянках народного господарства вони фактично є скрізь, де створюються матеріальні цінності й духовні багатства. Із зростанням кількісного складу партії йде постійний процес зростання первинних парторганізацій. У нашій партії їх налічується тепер понад 370 тис., на 45 тис. більше, ніж було напередодні XXIII з'їзду КПРС. На Україні первинних партійних організацій налічується близько 62 тис., на 7,6% тис. більше, ніж було в 1965 р.³⁶

На основі зростання рядів партії проходило далі зміцнення первинних парторганізацій, піднесення їх боєздатності. Більш як у 31 тис. первинних партійних організацій є парткоми. Вони створені в кожній третій колгоспній і кожній другій радгоспній партійних організаціях, партійні комітети — у 4,3 тис. парторганізацій республіки³⁷.

Майже на всіх ділянках виробництва створені цехові і бригадні партійні організації і групи. Всього на час XXIV з'їзду в КПРС налічувалось понад 353 тис. цехових організацій і понад 442 тис. партійних груп. КП України на 1 січня 1971 р. нараховувала 48 тис. цехових організацій і 90 тис. партійних груп³⁸.

Центральний Комітет партії, ЦК компартії союзних республік, крайкоми і обкоми приділяють постійну увагу первинним партійним організаціям. Робота деяких з цих основних партійних ланок обговорювалась у ЦК КПРС. Багато зробили в зміцненні первинних парторганізацій, поширенні кращого досвіду їх діяльності партійні організації республік. Позитивний досвід партійних організацій київського заводу «Арсенал», донецької шахти ім. Абакумова, Дніпропетровського металургійного заводу ім. Петровського, Харківського турбінного заводу, Львівського заводу кінескопів, тресту «Комунарськбуд» Ворошиловградської області, колгоспу ім. Кірова на Херсонщині, Богданівської середньої школи Кіровоградської області та багатьох інших узагальнювався Центральним Комітетом, обкомами Компартії України, широко пропагувався в пресі, вивчався на семінарах і нарадах³⁹.

XXIV з'їзд вказав на необхідність дальшого піднесення боєздатності первинних партійних організацій, посилення їх впливу у виробничих колективах. З метою дальшого підвищення відповідальності й активності первинних парторганізацій у здійсненні політики партії, посилення їх організаторської і виховної роботи в колективах з'їзд визнав за необхідне поширити положення Статуту КПРС про право контролю діяльності адміністрації на первинні парторганізації всіх проектних організацій, конструкторських бюро, науково-дослідних інститутів, учбових закладів, культурно-освітніх, лікувальних та інших

³⁴ Матеріали XXIV з'їзду КП України, стор. 5.

³⁵ УІЖ, 1970, № 12, стор. 22.

³⁶ Матеріали XXIV з'їзду КП України, стор. 59.

³⁷ Там же; «Радянська Україна», 25 червня 1971 р.

³⁸ «Київська правда», 11 травня 1971 р.

³⁹ Матеріали XXIV з'їзду КП України, стор. 59.

установ. Таке право одержали додатково 18 тис. первинних парторганізацій КП України.

Щодо партійних організацій міністерств, державних комітетів та інших центральних і місцевих радянських, господарських установ і відомств визначено, що вони здійснюють контроль за роботою апарату по виконанню директив партії і уряду, додержанню радянських законів. Ці зміни у внутріпартійному житті обумовлені рядом обставин. Для розвитку науково-технічної революції характерне дедалі більше поєднання науки з виробництвом, перетворенням науки у продуктивну силу. Це підвищує відповідальність партійних організацій проектних установ, конструкторських бюро, науково-дослідних інститутів і т. д. у розв'язанні важливих науково-технічних проблем і впровадженню їх у виробництво. Необхідність поліпшення навчальної виховної роботи, кращого задоволення культурних, побутових і матеріальних запитів трудящих вимагає підвищення рівня керівництва партійних організацій у цих сферах суспільного життя. Удосконалення управління виробництвом, підвищення його ефективності потребують підвищення відповідальності партійних організацій за роботу апарату міністерств і відомств, центральних і місцевих радянських і господарських органів. Всі ці заходи є яскравим свідченням зміцнення партійних організацій, підвищення ідейно-теоретичного рівня і виробничої кваліфікації комуністів, які працюють у названих організаціях і установах, їх вміння із знанням справи розв'язувати складні соціально-економічні і політичні завдання. Все це показує зростання керівної ролі партії в житті нашого суспільства.

Верховним органом КПРС є з'їзд партії, який скликається, як встановлено постановою XXIV з'їзду, не рідше одного разу в п'ять років. Проведення з'їздів через п'ять років дає можливість партії підбивати підсумки і намічати завдання на кожне чергове п'ятиріччя відповідно до встановленої у нас практики планування народного господарства. З'їзди компартії союзних республік також будуть скликатися раз в п'ять років. Крайові, обласні, окружні, міські і районні партійні конференції вирішено проводити два рази на п'ятиріччя між з'їздами, тобто скликати через два-три роки. Така ж періодичність встановлена і для проведення звітно-виборних зборів і конференцій у первинних парторганізаціях, що мають парткоми.

В. І. Ленін бачив у з'їзді незаперечний авторитет, вважав його «найвідповідальнішим зібранням партії...»⁴⁰. Саме таким зібранням і був XXIV з'їзд партії, який підбив підсумки величезної роботи партії і народу за останні роки, виробив політичну лінію і науково-обґрунтовану програму на наступний період. Він переконливо засвідчив все-світньо-історичне значення комуністичного будівництва в СРСР, того вкладу, що вносять партія Леніна, весь радянський народ у світовий революційний процес. Вищий форум нашої партії, в якому взяли участь представники 102 делегацій комуністичних і робітничих, національно-демократичних і лівих соціалістичних партій з 91 країни, продемонстрував міцніючу з кожним днем єдність комуністів, усіх революційних сил світу, схвалення ними принципової марксистсько-ленінської лінії КПРС в міжнародному комуністичному русі, в боротьбі проти імперіалізму, за справу миру, соціального і національного визволення, демократії і соціалізму.

В. І. Ленін, створюючи марксистську партію нового типу, надавав великого значення її керівним органам. Особливу роль він приділяв Центральному Комітету, його монолітності і злагодженості. На одному

⁴⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 177.

з засідань II з'їзду РСДРП Ленін записав: «Повторюю: сила і влада ЦК, твердість і чистота партії — ось у чому суть»⁴¹. Він підкреслював, що партія виконає свою роль керівної і спрямовуючої сили радянського суспільства лише в тому випадку, «коли її партійний центр буде владним авторитетним органом з широкими повноваженнями, який користується загальним довір'ям членів партії»⁴².

Центральний Комітет — бойовий штаб партії, її ідейно-політичний і організаційний центр. В. І. Ленін писав, що «жодне важливе політичне або організаційне питання не розв'язується жодною державною установою в нашій республіці без керівних вказівок Цека партії»⁴³. Такий принцип діяльності вищого авторитетного партійного органу Володимир Ілліч вважав великим досягненням Радянської держави, постійно його підтримував і зміцнював.

В Центральному Комітеті представлені люди, зайняті на різних ділянках партійної і державної роботи, в народному господарстві, в галузі науки і культури. Свідченням цього є склад Центрального Комітету, обраний XXIV з'їздом КПРС. Поряд з партійними і державними діячами, керівниками партійних і радянських організацій до складу ЦК обрані представники робітничого класу О. В. Вікторов — бригадир слюсарів 1-го Державного підшипникового заводу, Г. Я. Горбань — сталевар із «Азовсталі», представники науки — М. В. Келдиш, Б. Є. Патон, культури — О. Є. Корнійчук, М. О. Шолохов та ін. Величезний політичний досвід, колективна мудрість ленінського ЦК, що ґрунтується на науковій основі марксистсько-ленінської теорії, забезпечує правильне керівництво партією і країною, успішне здійснення завдань комуністичного будівництва.

За період між з'їздами підвищилась роль місцевих партійних органів — ЦК компартій союзних республік, крайкомів, обкомів, міськкомів і райкомів партії, парткомів і бюро парторганізацій. До них обрано багато нових людей, які добре виявили себе у практичній роботі. В їх складі — робітники, колгоспники, представники всіх парторганізацій. В парткоми обрано 423 тис. робітників і колгоспників — значно більше ніж два роки тому. Серед членів і кандидатів у члени районних і міських комітетів партії робітники і колгоспники становлять близько 40%⁴⁴.

Принцип демократичного централізму передбачає наявність у партії міцної дисципліни, обов'язкової для всіх комуністів. Ця дисципліна, вчив В. І. Ленін, повинна бути дисципліною «свідомих і об'єднаних працівників, що не знають над собою ніякого ярма і ніякої влади, крім влади їх власного об'єднання, їх власного, більш свідомого, сміливого, згуртованого, революційного, витриманого авангарду»⁴⁵.

XXIV з'їзд зажадав дальшого зміцнення партійної дисципліни, піднесення активності усіх членів партії. «Сила КПРС, — відзначається у резолюції з'їзду, — у високій ідейності, активності, самовідданості її членів, партія не терпить пасивності, байдужості, аполітичності. Кожен комуніст повинен бути свідомим політичним бійцем, завжди і всюди з гідністю носити високе звання члена ленінської партії. Розвиваючи активність комуністів, треба підвищувати їх відповідальність за виконання вимог Програми і Статуту КПРС, суворо питати з тих, хто своїми

⁴¹ В. І. Ленін. ПЗТ, т. 7, стор. 411.

⁴² В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 178.

⁴³ Там же, стор. 28.

⁴⁴ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 107.

⁴⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 376.

вчинками ганьбить високе звання члена партії, порушує партійну і державну дисципліну»⁴⁶.

Комуністична партія нерозривно поєднує високу організованість і дисципліну з внутріпартійною демократією. В. І. Ленін дав всебічне визначення суті внутріпартійної демократії, показав її роль і значення у житті Комуністичної партії. «Російська соціал-демократична робітнича партія,— писав В. І. Ленін ще в роки першої російської революції,— організована демократично. Це значить, що всі справи партії ведуть, прямо або через представників, усі члени партії, на рівних правах і без всякого винятку; причому всі службові особи, всі керівні колегії, всі установи партії — виборні, підзвітні, змінювані»⁴⁷.

В цих лєнінських словах сформульовані основні принципи внутріпартійної демократії, що одержали свій дальший творчий розвиток у рішеннях партії і закріплені в Програмі і Статуті КПРС. За останні роки наша партія, її Центральний Комітет неухильно проводили курс на дальший розвиток внутріпартійної демократії, підвищення активності комуністів. Послідовно здійснюється виборність і підзвітність керівних органів, принцип колективності керівництва. Питання життя і діяльності партії обговорюються і розв'язуються на широкій демократичній основі. Прикладом для всіх партійних організацій є діяльність Центрального Комітету. В період між XXIII і XXIV з'їздами відбулось 16 його пленумів, на яких розглянуто життєво важливі питання внутрішньої і зовнішньополітичної діяльності партії. Регулярно, раз на тиждень, проводяться засідання Політбюро і Секретаріату ЦК. Також регулярно проводяться пленуми ЦК Компартій союзних республік, крайкомів, обкомів, міськкомів і райкомів партії.

Демократичні принципи життя і діяльності партії яскраво виявилися в ході останньої звітно-виборної кампанії. У роботі партійних зборів взяло участь понад 90% комуністів, в дебатах виступило більш як 3 млн. чоловік⁴⁸. Партійні конференції і збори, з'їзди компартій союзних республік пройшли в обстановці високої активності і принципового обговорення питань. Вони показали, що всі партійні організації повністю схвалюють і підтримують внутрішню і зовнішню політику ЦК КПРС.

XXIV з'їзд партії вказав на необхідність і далі забезпечувати активну участь усіх комуністів у обговоренні, виробленні і здійсненні партійних рішень, розвивати принципову критику і самокритику — випробуваний метод виправлення недоліків — одну з найважливіших умов зміцнення партії і поліпшення її діяльності.

Наша партія знаходиться нині у розквіті своїх життєвих і творчих сил, повна твердої впевненості до кінця виконати свою історичну місію творця і будівника комунізму. В керівництві партії — запорука успішного виконання накреслень XXIV з'їзду КПРС, успішного створення комуністичного суспільства в нашій країні.

⁴⁶ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 234.

⁴⁷ В. І. Ленін. Твори, т. II, стор. 384.

⁴⁸ Матеріали XXIV з'їзду КПРС, стор. 107.

ОСНОВНІ НАПРЯМКИ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ В НАРОДНОМУ ГОСПОДАРСТВІ СРСР У ПІСЛЯВОЄННІ РОКИ

На всіх етапах соціалістичного будівництва Комуністична партія забезпечувала планомірний розвиток народного господарства на основі проведення єдиної державної політики щодо технічного прогресу. В роки післявоєнних п'ятирічок вона послідовно дотримувалася ленінського генерального курсу на переважний розвиток важкої індустрії, визначала і науково обгрунтовувала головні напрями технічного прогресу, шляхи найраціональнішого і найефективнішого використання матеріальних і духовних багатств країни на основі впровадження у виробництво нових машин і механізмів, передової технології.

Після переможного закінчення Великої Вітчизняної війни КПРС чітко визначила основні завдання відбудови й дальшого розвитку народного господарства на основі використання досягнень нової техніки й прогресивної технології, накреслила шляхи переведення промисловості на виробництво продукції для потреб народного господарства, забезпечення матеріально-технічних передумов підвищення матеріального і культурного рівня радянського народу. Ще 26 серпня 1945 р. ДКО СРСР ухвалив постанову «Про відбудову і розвиток автомобільної промисловості», в якій накреслив широку програму виробництва нових типів вантажних і легкових автомашин¹. А в Законі «Про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946—1950 рр.» партія ставила завдання «забезпечити дальший технічний прогрес у всіх галузях народного господарства СРСР...»².

В першочерговій відбудові і дальшому розвитку важкої індустрії, машинобудування, залізничного транспорту, енергетики Комуністична партія і Радянський уряд вбачали гарантію успішного виконання ленінських заповітів про необхідність розвитку продуктивних сил, підвищення продуктивності праці, матеріального і культурного рівня радянського народу. Оцінюючи роль техніки у підвищенні продуктивності праці, в перемозі нового над старим, соціалізму над капіталізмом, В. І. Ленін говорив, що «...бере гору той, у кого найвища техніка, організованість, дисципліна і кращі машини»³...

Визначаючи основні перспективи розвитку вітчизняної науки і техніки в післявоєнні роки, Комуністична партія накреслила невідкладні заходи для забезпечення матеріальних умов, що гарантували б успішне виконання поставлених завдань. З цією метою виділялися значні кошти, готувалися висококваліфіковані кадри, забезпечувалися умови для розвитку паливної та енергетичної бази народного господарства. Проблеми науково-технічного прогресу завжди були в центрі уваги партійних з'їздів, пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України, обговорюва-

¹ Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам, М., 1968, т. 3, стор. 239.

² Там же, стор. 250.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 164.

лися на всесоюзних і республіканських нарадах працівників різних галузей промисловості, будівництва, транспорту. Важливу роль у здійсненні технічного озброєння і переозброєння народного господарства країни відіграв створений згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 15 грудня 1947 р. Державний комітет по впровадженню нової техніки⁴.

Завдяки постійному піклуванню партійних організацій про забезпечення народного господарства сучасною технікою в країні лише за роки четвертої п'ятирічки (1946—1950 рр.) було сконструйовано понад 1 тис. нових високопродуктивних верстатів, автоматів та інших машин⁵. В машинобудуванні дедалі більшого поширення набували поточкові й автоматичні лінії.

З ініціативи ЦК КПРС в роки п'ятої п'ятирічки відбулося ряд нарад, на яких обговорювалися важливі питання розвитку технічного прогресу та впровадження нової техніки. Наприклад, 1955 р. ці питання піднімали учасники Всесоюзних нарад будівельників і працівників промисловості⁶. У розвитку технічного прогресу в машинобудівній промисловості велика роль належить вересневому (1953 р.) Пленуму ЦК КПРС. Магістральні шляхи боротьби за всебічний розвиток технічного прогресу накреслили також липневий (1955 р.) Пленум ЦК КПРС та серпневий (1955 р.) Пленум ЦК КП України.

Червневий (1959 р.) Пленум ЦК КПРС накреслив широку програму реконструкції, розширення й технічного переоснащення промислових підприємств, повсюдного впровадження комплексної механізації та автоматизації виробництва, підвищення ролі науки. У постанові (від 29 червня 1959 р.) Пленуму «Про роботу партійних і радянських організацій і рад народного господарства по виконанню рішень ХХІ з'їзду КПРС «Про прискорення технічного прогресу в промисловості і будівництві» вказувалося на досягнуті успіхи у цьому напрямі. Лише після ХХ з'їзду партії в країні було «створено і освоєно в серійному виробництві понад 5 тисяч нових, більш досконалих типів машин, механізмів, апаратів і приладів, розроблено і впроваджено у великих масштабах прогресивні технологічні процеси в промисловості і будівництві»⁷.

Липневий (1960 р.) Пленум ЦК КПРС, розглянувши питання «Про хід виконання рішень ХХІ з'їзду КПРС про розвиток промисловості, транспорту і впровадження у виробництво новітніх досягнень науки і техніки», відзначив успіхи в прискоренні «темтів технічного прогресу в усіх галузях народного господарства, що були досягнуті в результаті послідовного проведення в життя прийнятої з'їздом програми дальшого технічного удосконалення виробництва...»⁸.

У схваленій ХХІІ з'їздом КПРС (1961 р.) Програмі партії чітко накреслені основні напрями науково-технічного прогресу та підвищення на його основі ефективності виробництва. Комуністична партія зосереджувала і зосереджує основні сили вчених, інженерів, конструкторів, робітничого класу на розвитку машинобудування, електрифікації, комплексної механізації та автоматизації, хімізації, кібернетики, приладобудування, нових видів енергії, запровадженні прогресивної технології. «Першорядне значення для технічного переозброєння всього народного господарства,— говорить в Програмі КПРС,— має розвиток машино-

⁴ Директивы КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам. Сборник документов, т. 3, М., 1958, стор. 262.

⁵ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1970, стор. 536.

⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 1756, арк. 2.

⁷ Матеріали червневого Пленуму ЦК КПРС, К., 1959, стор. 7.

⁸ Пленум Центрального Комитета Коммунистической партии Советского Союза 13—16 июля 1960 г. Стенографический отчет, М., 1960, стор. 307.

будування, всемірне форсування виробництва автоматичних ліній і машин, засобів автоматики, телемеханіки і електроніки, точних приладів»⁹. Постійну увагу партія приділяє розвитку електрозварювання, а також розширенню паливно-енергетичної та металургійної бази народного господарства.

Комуністична партія взяла курс на створення найрозвинутішого в світі за ефективністю і науково-технічним рівнем народного господарства. Ось чому в Директивах п'ятирічних планів особлива увага приділяється прискоренню науково-технічного прогресу і підвищенню ефективності суспільного виробництва. У Звітній доповіді Центрального Комітету КПРС XXIII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу підкреслювалося, що «сили науково-дослідних і проектно-конструкторських організацій, матеріальні, грошові ресурси повинні бути зосереджені на основних першорядних напрямках розвитку науки і техніки»¹⁰. Основні напрями технічного прогресу, розроблені в рішеннях партійних з'їздів, Пленумів ЦК КПРС і ЦК КП України, знаходили своє втілення в завданнях п'ятирічних планів. Головні напрями технічного прогресу КПРС розглядає в тісному і нерозривному взаємозв'язку. Вони постійно перебувають в полі зору обласних, міських і районних парторганізацій України. На засіданнях партійних бюро, активів та зборах ставляться й розв'язуються важливі питання розробки і впровадження у виробництво нових машин і механізмів, прогресивної технології, накреслюються конкретні організаційно-технічні заходи. В мобілізації трудящих на виконання рішень червневого (1959 р.) Пленуму ЦК КПРС і липневого (1959 р.) Пленуму ЦК КП України велику організаційно-методичну роботу провели Дніпропетровський, Донецький, Запорізький, Київський, Луганський, Харківський та інші обкоми КП України. У республіці, як і по всій країні, проходили мітинги і збори трудящих, виробничо-технічні конференції, партійно-господарські активи, на яких викривалися недоліки в механізації й комплексній автоматизації виробництва, трудомістких процесів, накреслювалися невідкладні заходи щодо підвищення продуктивності праці на базі впровадження нової техніки та прогресивної технології. Прискоренню технічного прогресу сприяли також громадські організації: профспілки, комсомол, комісії сприяння технічному прогресу, ради новаторів, винахідників і раціоналізаторів. Партійні організації України приділяли велику увагу пропаганді передового досвіду в боротьбі за технічний прогрес через періодичну пресу, радіо, телебачення. Досягнення окремих колективів популяризувалися також виставкою передового досвіду в народному господарстві УРСР.

Провідна роль у технічному переозброєнні всіх галузей народного господарства належить машинобудуванню. У прискореному його розвитку КПРС і Радянський уряд вбачають основний важіль технічного прогресу, вирішальну умову підвищення рівня механізації важких і трудомістких робіт, продуктивності праці у промисловості, сільському господарстві, на будівництві та транспорті. В п'ятирічних планах розвитку народного господарства всієї країни та республіки передбачалися розробка і впровадження технічно досконалих нових видів машин високої продуктивності. На основних, першорядних напрямках розвитку машинобудування зосереджувалися сили науково-дослідних і проектно-конструкторських організацій, матеріальні й грошові ресурси.

⁹ Матеріали XXII з'їзду КПРС, К., 1962, стор. 351.

¹⁰ Л. І. Брежнєв. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIII з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1966, стор. 44.

За роки післявоєнних п'ятирічок в республіці створені нові галузі машинобудування, зокрема в західних та південних областях, значно зросла потужність машин і знизилася їх металоємкість, розширилася номенклатура, зріс валовий випуск. Досить сказати, що лише 1969 р. на Україні виготовлено 4168 турбін потужністю 1 тис. кВт, 29 053 металорізні верстати, 6375 ковальсько-пресових машин, 106 198 автомобілів, а за роки восьмої п'ятирічки — 685 тис. тракторів, 485 тис. автомобілів, 141 тис. верстатів ¹¹.

Працівники верстатобудівної та інструментальної промисловості УРСР виготовляють різноманітні токарні автомати і напівавтомати, круглошліфувальні, карусельні, фрезерні, радіально-свердлильні, координатно-розточувальні верстати з програмовим керуванням. Наприкінці восьмої п'ятирічки в республіці випускалося близько 220 типів універсальних металорізних і деревообробних верстатів, ковальсько-пресових і ливарних машин ¹². Значний внесок у цю справу зробили робітничі колективи Краматорського заводу важкого верстатобудування ім. Чубаря, Одеського заводу радіально-свердлильних верстатів ім. Леніна, Київського заводу верстатів-автоматів ім. Горького та ін.

Правильна технічна політика КПРС щодо забезпечення всебічного розвитку й удосконалення машинобудування як основи технічного прогресу в усіх галузях народного господарства, невтомна організаторська діяльність місцевих партійних організацій сприяли достроковому виконанню завдань п'ятирічних планів, неухильному підвищенню продуктивності праці. На основі успішного розвитку верстатобудівної та інструментальної промисловості відбувався неухильний прогрес в металообробній. Лише протягом 1951—1958 рр. у нашій країні виготовлено понад 9 тис. нових типів верстатів — цілком сучасних високопродуктивних машин ¹³. 1967 р. парк металорізних верстатів налічував понад 3 млн. одиниць, а ковальсько-пресового устаткування — 650 тис. ¹⁴ Протягом 1961—1970 рр. в УРСР організовано спеціалізоване виробництво технології оснастки, синтетичних алмазів та інструментів з них ¹⁵.

Комуністична партія приділяє значну увагу розвитку важкого машинобудування, якому належить вирішальна роль в технічному переозброєнні металургійної, гірничодобувної, хімічної промисловості, а також енергетичного господарства й транспорту. В технічний прогрес у машинобудуванні вагомий внесок зробили колективи Старокраматорського машинобудівного, Дніпропетровського металургійного обладнання, Ждановського важкого машинобудування та ряду інших заводів.

За роки післявоєнних п'ятирічок значних успіхів досягнуто в галузі електрифікації на основі корінних науково-технічних перетворень. Комуністична партія зосередила зусилля науковців, спеціалістів-енергетиків на забезпеченні випереджальних темпів виробництва електроенергії. Основою вітчизняної електроенергетики стали потужні теплові, гідро- й атомні електростанції, лінії високовольтних електропередач. В Українській РСР, як і в усій країні, бурхливими темпами розвивалося турбобудування та електротехнічне машинобудування. Спільними

¹¹ Народне господарство Української РСР в 1969 році. Статистичний щорічник, К., 1970, стор. 123, 125; Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 9.

¹² Научно-технический прогресс в Украинской ССР 1961—1970, К., 1971, стор. 377.

¹³ Народное хозяйство СССР в 1958 году, М., 1959, стор. 141.

¹⁴ Страна Советов за 50 лет. Сборник статистических материалов, М., 1967, стор. 84.

¹⁵ Научно-технический прогресс в Украинской ССР, стор. 382.

зусиллями вчених, конструкторів і технологів республіки розроблялися потужні паротурбіни і гідрогенератори, електродвигуни різних систем, що відзначалися високим коефіцієнтом корисної дії та чудовими експлуатаційними якостями. Велика заслуга в цьому колективів харківських турбінного заводу ім. С. М. Кірова та «Електроважмашу». В перші роки четвертої п'ятирічки колектив Харківського турбінного заводу освоїв випуск парових машин потужністю 25 тис. *квт*, а 1957 р. — парових турбін потужністю в 100 тис. *квт*¹⁶. Зусиллями провідних колективів важкого електромашинобудування — ленінградських об'єднань «Електросила» і «Електроважмаш» створено турбогенератори потужністю 500 і 800 тис. *квт*. Нині ведуться роботи по виробництву генераторів потужністю в 1 млн *квт* і більше¹⁷. Колектив Харківського ордена Леніна турбінного заводу ім. С. М. Кірова за роки восьмої п'ятирічки став провідним підприємством країни по випуску турбін для атомних електростанцій. Він розробив і освоїв випуск турбін, розрахованих на використання насиченої пари, потужністю 220 і 500 тис. *квт*¹⁸.

У 60-х роках основним напрямом технічного прогресу в електроенергетиці України було нарощування потужностей агрегатів. Так, на Слов'янській ДРЕС введено в дію найбільший в Європі енергоблок потужністю 800 тис. *квт*. 1963 р. завершено об'єднання всіх енергосистем УРСР у дві потужні — Південну і Західноукраїнську. Перша з них стала складовою частиною єдиної енергосистеми Європейської частини СРСР, а друга — через енергосистему «Мир» з'єдналася з лініями електропередач соціалістичних країн Європи. Високовольтна лінія Київ — Тернопіль — Бурштин завершила створення республіканської енергосистеми.

Науково-технічний прогрес в електроенергетиці, спорудження потужних електростанцій, налагодження випуску електротехнічного обладнання дало змогу довести за роки восьмої п'ятирічки виробництво електроенергії на Україні до 591 млрд. *квт-год*¹⁹. У директивах XXIV з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 рр. накреслено широку програму будівництва атомних електростанцій, дальшого прискорення технічного прогресу в електроенергетиці. У СРСР на кінець 1975 р. виробництво електроенергії буде доведено до 1030—1070 млрд. *квт-год*, у тому числі на Україні до 200 млрд. *квт-год*²⁰.

Комуністична партія завжди надавала і надає великого значення розвитку транспортного господарства. В. І. Ленін ще на зорі Радянської влади вказував на важливу роль транспорту у зміцненні держави, визначав технічну політику його розвитку. За роки післявоєнних п'ятирічок у нашій країні сталися корінні зміни у розвитку всіх видів транспорту. Завдяки постійному піклуванню КПРС про прискорення технічного прогресу, успіхам у розвитку вітчизняного машинобудування, сталися якісні зміни в залізничному, морському, річковому, повітряному, автомобільному транспорті. Визначальним напрямом технічного прогресу у цій галузі була електрифікація залізниць і переведення транспорту на тепловозну та електровозну тягу.

¹⁶ Технический прогресс в машиностроении Украинской ССР. К., 1967, стор. 58, 60.

¹⁷ «Коммунист», 1970, № 18, стор. 41.

¹⁸ «Під прапором ленінізму», 1971, № 6, стор. 67.

¹⁹ Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України, стор. 9.

²⁰ О. М. Косигін. Директиви XXIV з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 роки, К., 1971, стор. 28; Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України, стор. 78.

Багато уваги питанням технічного прогресу на залізничному транспорті приділив XX з'їзд КПРС (1956 р.). У його рішеннях було розроблено чітку програму дальшого піднесення технічного рівня транспорту на основі електрифікації залізниць і оснащення їх сучасними локомотивами. Постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР (1956 р.) «Про генеральний план електрифікації залізниць на 1956—1970 рр.» мала важливе значення для прискорення розвитку транспорту на новій технічній основі. Успішне розв'язання питання про широку електрифікацію залізниць, налагодження випуску досконалих типів потужних тепловозів і електровозів дозволило за рахунок збільшення ваги і швидкості руху поїздів підвищити пропускну спроможність залізниць у 2—2,5 рази. Коефіцієнт корисної дії електричної тяги становив 17—19%²¹. З 1957 р. в нашій країні припинено виробництво паровозів. Їх замінено тепловозами та електровозами.

Велике значення для підвищення пропускну спроможності залізниць і гарантування безпеки руху мало впровадження системи автоблокування, диспетчерської централізації, удосконалення засобів сигналізації, зв'язку. Успішне проведення технічної реконструкції на залізничному транспорті, на долю якого тепер припадає близько двох третин всього вантажообороту, дало можливість у 1965 р. перевести електроозною і тепловозною тягою 85% усіх вантажів, а в 1970 р.— 96,5%²².

Постійна увага Комуністичної партії до питань технічного прогресу в морському і повітряному транспорті забезпечила їх бурхливий розвиток, зокрема будівництво суден на підводних крилах, могутніх китобійних флотилій, потужних турбореактивних і турбогвинтових літаків, вертольотів.

Роки післявоєнних п'ятирічок ознаменувалися небаченим технічним прогресом в паливній промисловості. В п'ятирічних планах розвитку народного господарства країни КПРС розробляла чітку програму впровадження нової досконалої вітчизняної техніки у вугільній, нафтовій і газовій промисловості. Найголовнішим напрямом технічного прогресу у галузі вугледобутку було запровадження комплексів машин і агрегатів, що дало змогу практично механізувати зарубку, відбій, доставку вугілля в очисних забоях, а також його відклатку й навантаження. В УРСР початок механізації й автоматизації виробничих процесів у вугледобуванні припадає на 1948 р., коли машинобудівники горлівського заводу ім. С. М. Кірова виготовили перший зразок комбайна «Донбас»²³. За це група конструкторів та інженерно-технічних працівників на чолі з О. Д. Сукачем удостоєна Державної премії. На основі комбайна «Донбас» було створено серію нових машин з потужнішими електродвигунами, кращою прохідністю. Постановою Ради Міністрів СРСР від 12 липня 1950 р. «Про підвищення продуктивності праці, поліпшення організації виробництва і зміцнення технічного керівництва на шахтах Донбасу» накреслювалися невідкладні заходи щодо їх забезпечення досконалими машинами й механізмами²⁴. Конструкторські колективи України для виймання вугілля на тонких і похилих пластах виготовили комбайни УКТ-1, ККП-1 (для крутопадаючих пла-

²¹ В. А. Самофалов. Техническая реконструкция железнодорожного транспорта, М., 1961, стор. 8.

²² Матеріали XXIII з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 35; О. М. Косигін. Директиви XXIV з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 роки, стор. 41.

²³ История технического развития угольной промышленности Донбасса, т. II, К., 1969, стор. 139.

²⁴ Директивы КПСС и Советского Правительства по хозяйственным вопросам, т. 3, стор. 529, 531.

стів). Яскравим свідченням досягнень конструкторської думки було створення вугільних комбайнів «Гірник» і «Шахтар», застосування яких давало змогу механізувати нарізку лав тощо. Незабаром шахтарі одержали вугільні струги, врубові машини, шахтні електровози, породонавантажувачі, скребкові транспортери та ін. Але підземний транспорт не забезпечував своєчасного вивезення з забою вугілля й породи, внаслідок чого вугільна техніка часто простоювала, а, отже, знижувалася продуктивність праці.

Спільна постанова Ради Міністрів СРСР і ЦК КПРС від 8 жовтня 1956 р. «Про невідкладні заходи щодо розвитку вугільної промисловості Української РСР» поставила перед конструкторськими колективами та машинобудівниками конкретні завдання щодо здійснення комплексної механізації та автоматизації виробничих процесів. Важливу роль у справі механізації вуглевидобутку на пластах крутого падіння мало виготовлення комбайнів УКР та «Кіровоць», а на тонких пластах — «КН-1» та «ПК-6». Рік у рік зростало виробництво вузькозахватних комбайнів і стругових установок, шахтних підйомних машин. Для виїмання вугілля на пластах крутого падіння було створено комбайни «Комсомолець-1» і УКР-1К, а на тонких пластах — МК-67²⁵.

У роки восьмої п'ятирічки в республіці велися великі роботи по реконструкції шахт, оснащенню їх новою технікою. Перший секретар ЦК КП України тов. П. Ю. Шелест у звіті ЦК КП України XXIV з'їздові відзначав, що протягом 1966—1970 рр. комплексно механізовано і автоматизовано виробничі процеси на 48 шахтах, майже в 5 разів зросла кількість лав, обладнаних механізованим кріпленням, що дало змогу видобувати понад 50% усього вугілля високопродуктивними вузькозахватними комбайнами. Директивами по п'ятирічному плану розвитку народного господарства на 1971—1975 рр. передбачається будівництво великих комплексно механізованих і автоматизованих сучасних шахт, «освоєння серійного виробництва нових, високопродуктивних зразків видобувної техніки, особливо для тонких, похилих і крутого падіння пластів»²⁶.

У рішеннях партійних з'їздів і пленумів ЦК КПРС велика увага приділялася розвитку нафтодобувної і газової промисловості на основі широкого впровадження нових машин і механізмів, турбобурів і електробурів з гідромоніторними та алмазними долотами. Успішне використання досягнень технічного прогресу дало змогу здійснювати буріння свердловин на глибину 5—7 тис. м, механізувати трудомісткі процеси, застосовувати телемеханізацію.

Директивами XXIV з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 рр. передбачається освоєння нових величезних родовищ нафти в Тюмені і Мангішлаку, прискорений розвиток трубного виробництва для нафтової і газової промисловості.

КПРС вживає заходів щодо розвитку технічного прогресу в сільськогосподарському машинобудуванні, зокрема виробництва нових високопродуктивних машин та агрегатів для обробітки колгоспних і радгоспних ланів. Таке завдання перед заводами сільськогосподарського машинобудування України поставив уже лютневий (1947 р.) Пленум ЦК ВКП(б). Машинобудівники України у творчій співдружності з вченими та спеціалістами сільського господарства налагодили випуск високопродуктивних тракторів, потужних дизельних двигунів, сільських і збиральних агрегатів. Колектив Харківського тракторного заводу ім. Орджонікідзе освоїв виробництво дизельного двигуна Д-54, а трак-

²⁵ Научно-технический прогресс в Украинской ССР, стор. 392.

²⁶ Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України, стор. 15, 79, 80.

тор ДТ-54 після ряду удосконалень здобув загальне визнання. XVI з'їзд КП України (1949 р.) відзначив, що в республіці досягнуто значних успіхів у виробництві сільськогосподарської техніки, «перевищено довоєнний рівень випуску тракторів і сільськогосподарських машин»²⁷. Значний внесок в розробку нової техніки зробили колективи Харківського заводу «Серп і молот», Дніпропетровського заводу ім. Ворошилова, Запорізького заводу «Комунар» та ін.

У постанові Ради Міністрів СРСР від 4 листопада 1952 р. «Про заходи щодо поліпшення конструкції сільськогосподарських машин, що випускаються, розробці нових машин і підвищенню якості їх виготовлення» було вироблено конкретні заходи, спрямовані на удосконалення деталей і вузлів, зниження металоємкості, підвищення міцності сільськогосподарських агрегатів.

Зосередження уваги партії на найважливіших науково-технічних проблемах сільськогосподарського машинобудування дало змогу уже 1958 р. механізувати основні сільськогосподарські роботи²⁸. Тоді на Україні було освоєно виробництво агрегатів малої потужності для обробки просапних і городніх культур, садів, виноградників, здійснено перехід від навісних до причіпних знарядь. Створюються нові трактори ДТ-14, ДТ-20, Т-90, Т-18 та ін.²⁹

Заходами про переведення промисловості на випуск навісних сільськогосподарських машин і знарядь визначилися головні напрями розгортання конструкторських робіт з метою створення нових сільськогосподарських машин. Внаслідок цього машинобудівники України освоїли виробництво кукурудзозбирального комбайна «КУ-2А», а пізніше трирядового комбайна за схемою Г. І. Байди, силосозбирального комбайна СК-2,6³⁰. У звітній доповіді Першого секретаря ЦК КП України тов. П. Ю. Шелеста XXIII з'їзду КП України (1966 р.) відзначалося, що «значно зросла механізація і енергоозброєність сільського господарства... Створені комплекси машин для вирощування і збирання зернових, соняшнику, цукрових буряків, картоплі»³¹. XXIII з'їзд КП України вказав на недоліки, що мали місце в сільськогосподарському машинобудуванні, накреслив заходи щодо їх усунення.

XXIV з'їзд КП України в Директивах по п'ятирічному плану розвитку народного господарства на 1971—1975 рр. поставив перед тракторобудівниками республіки завдання освоїти серійне виробництво нових потужних тракторів Т-150, завершити реконструкцію Харківського тракторного заводу та будівництво комплексу підприємств по виробництву тракторів³².

Післявоєнний період характеризується значними успіхами в розвитку хімічного машинобудування, зокрема створенням технічно досконалого різноманітного устаткування. Машинобудівники заводів ім. Фрунзе (м. Суми), «Більшовик» (м. Київ), «Прогрес» (м. Бердичів), «Червоний Жовтень» (м. Фастів) та інших 1950 р. створили 53 нові типи хімічного, холодильного і насосно-компресорного устаткування, 1958 р.— 153, а протягом 1950—1959 рр.— понад 750³³. Протягом 1960—1970 рр. колективи машинобудівних заводів розробили і почали

²⁷ XVI з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України, К., 1949, стор. 175.

²⁸ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 585.

²⁹ В. Титов. В борьбе за технический прогресс, К., 1960, стор. 21.

³⁰ ПА ІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 213, од. зб. 1044, арк. 37; од. зб. 762, арк. 1.

³¹ Матеріали XXIII з'їзду Комуністичної партії України, стор. 36.

³² Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України, стор. 83.

³³ Технический прогресс в машиностроении Украинской ССР, стор. 94.

випуск нових машин й устаткування для хімічної промисловості, комплексні технологічні лінії. На одеському заводі «Автогенмаш» налагоджено виробництво потужних повітряроздільних установок продуктивністю від 600 до 1400 м³ кисню на годину, на київському ордена Леніна машинобудівному заводі «Більшовик» вперше в країні освоєно агрегат для виробництва рукавної плівки з поліетилену, яка служить для зберігання мінеральних добрив³⁴.

Вчені, інженерно-технічні працівники України вносять вагомий вклад в розробку нових машин і механізмів. Якщо протягом сьомої п'ятирічки (1960—1965 рр.) у республіці було виготовлено понад 3 тис. нових машин та устаткування, то за роки восьмої п'ятирічки (1966—1970 рр.) в серійне виробництво пущено понад 4,4 тис. зразків нових машин, механізмів, устаткування й матеріалів³⁵.

Автоматизації та комплексній механізації виробництва належить вирішальна роль у підвищенні ефективності суспільного виробництва. Комуністична партія приділяла й приділяє велику увагу розробці та впровадженню засобів автоматизації й механізації в різних галузях народного господарства: в ливарному та ковальському виробництві, електрозварюванні, машинобудуванні. У ході розробки п'ятирічних планів розвитку народного господарства велика увага відводилася тим галузям, «які виробляють нову високопродуктивну техніку, цілі системи машин, що дають змогу перейти до комплексної механізації робіт та автоматизації технологічних процесів»³⁶. Постійна увага Комуністичної партії України до питань автоматизації забезпечила впровадження (з 1946 р. до 1959 р.) в машинобудівній та металообробній промисловості 116 різних автоматичних ліній, а протягом 1959—1965 рр.— 326. На Україні за роки восьмої п'ятирічки здійснено комплексну механізацію та автоматизацію виробничих процесів на 310 підприємствах, а також на багатьох дільницях і в цехах³⁷.

Далеко за межами нашої республіки відомо про успіхи працівників Інституту електрозварювання ім. Є. О. Патона в розробці та широкому впровадженні засобів автоматичної та напівавтоматичної електрозварки, що знаменувало справжню технічну революцію в розвитку радянського машинобудування, забезпечило небачене піднесення продуктивності праці.

Сучасна науково-технічна революція вимагає дальшого удосконалення управління виробництвом. Комуністична партія цій справі приділяє значну увагу. На необхідність створення досконалої системи управління та впровадження нової кібернетичної обчислювальної техніки вказав вересневий (1965 р.) Пленум ЦК КПРС. У його постанові «Про поліпшення управління промисловістю, удосконалення планування та посилення економічного стимулювання промислового виробництва» накреслено конкретні заходи щодо впровадження електронних обчислювальних машин, автоматизованих систем управління (АСУ). В Українській РСР протягом останніх років швидкими темпами створювалося електронне машинобудування. Лише протягом восьмої п'ятирічки випуск засобів обчислювальної техніки зріс майже вшестеро. Нині в республіці діють понад 300 обчислювальних центрів, лаборато-

³⁴ Научно-технический прогресс в Украинской ССР, стор. 410—411.

³⁵ Україна за п'ятдесят років (1917—1967). Статистичний довідник, К., 1967, стор. 107; Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України, стор. 9.

³⁶ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1971, стор. 67.

³⁷ Технический прогресс в машиностроении Украинской ССР, стор. 366; Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України, стор. 9.

рій та інших підрозділів, оснащених сучасними ЕОМ³⁸. У Директивах XXIV з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 рр. ставиться завдання «збільшити випуск засобів обчислювальної техніки в 2,4 раза, в тому числі електронних обчислювальних машин у 2,6 раза»³⁹. АСУ успішно застосовуються в багатьох галузях народного господарства. Вони відіграють важливу роль в оперативному плануванні, обліці й аналізі основних виробничих показників. За роки дев'ятої п'ятирічки, як зазначалося у доповіді тов. О. М. Косигіна на XXIV з'їзді КПРС, в країні «намічено ввести в дію не менш як 1600 автоматизованих систем управління підприємствами та організаціями промисловості і сільського господарства, зв'язку, торгівлі і транспорту»⁴⁰.

Колективи багатьох промислових підприємств України, застосовуючи автоматизовані системи управління виробництва (АСУВ), досягли значних успіхів у виконанні виробничих завдань. Досить сказати, що впровадження системи АСУВ «Львів» на Львівському телевізійному заводі дало змогу завершити п'ятирічку на півроку раніше строку. 1970 р. творці системи «Львів» були удостоєні Державної премії УРСР⁴¹. У доповіді Голови Ради Міністрів Української РСР тов. В. В. Щербицького на XXIV з'їзді КП України «Про проект Директив XXIV з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 роки» зазначалося, що «протягом п'ятирічки в республіці намічено створити і впровадити 349 автоматизованих систем і підсистем управління, збільшити парк електронно-обчислювальних машин у 2,5 раза»⁴². На базі бурхливого технічного прогресу електронно-обчислювальної техніки стало можливим створити загальнодержавну автоматизовану систему збирання й обробки інформації для обліку, планування та управління народним господарством.

Завдяки постійному піклуванню Комуністичної партії про всебічний розвиток науки і радіотехніки за роки післявоєнних п'ятирічок в нашій країні досягнуто великих успіхів у розробці і введенні в дію потужних радіо- і телевізійних центрів, досконалої радіо- і телеапаратури. На Україні нині діють 12 радіоцентрів і 32 станції, 14 телецентрів, 31 потужна і 120 малопотужних радіотрансляційних станцій⁴³. Система «Орбіта», застосовуючи ретрансляційні супутники, відкриває нові широкі можливості перед телебаченням.

Директивами XXIV з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 рр. передбачається створити єдину автоматизовану систему зв'язку, зокрема значна увага приділяється розширенню автоматичного та напівавтоматичного міжміського телефонного зв'язку. Протягом дев'ятої п'ятирічки в республіці буде збудовано нові телевізійні станції, введено в дію 9 потужних телевізійних ретрансляторів, стануть до ладу нові радіомовні станції⁴⁴.

Постійна турбота партії про всебічний прогрес техніки, впровадження прогресивної технології забезпечили першість нашій країні у використанні атомної енергії в мирних цілях. Це було видатною перемогою радянської технічної думки, великим патріотичним подвигом наших вчених, інженерно-технічних працівників, робітничого класу.

³⁸ «Радянська Україна», 15 квітня 1971 р.

³⁹ «Робітнича газета», 11 квітня 1971 р.

⁴⁰ О. М. Косигін. Директиви XXIV з'їзду КПРС по п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1971—1975 роки, стор. 60.

⁴¹ «Правда України», 25 грудня 1970 р.

⁴² Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України, стор. 100.

⁴³ «Під прапором ленінізму», 1971, № 7, стор. 73.

⁴⁴ Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України, стор. 88.

НАУКОВА НЕСПРОМОЖНІСТЬ БУРЖУАЗНИХ ТЕХНОКРАТИЧНИХ ТЕОРІЙ

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду партії Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев відзначив, що імперіалізм посилює свої атаки проти світу соціалізму насамперед на ідеологічному фронті. «Ми живемо в умовах нестихаючої ідеологічної війни,— говорив він,— яку веде проти нашої країни, проти світу соціалізму імперіалістична пропаганда, використовуючи найбільш витончені прийоми і потужні технічні засоби»¹. Одна з основних сфер ідеологічної боротьби, її теоретична основа — суспільні науки. Нині особливої актуальності набувають суперечності між марксистською і буржуазною економічною думкою щодо тлумачення соціально-економічних наслідків сучасної науково-технічної революції.

У зв'язку з труднощами, що їх переживає капіталізм в економічній, політичній та ідеологічній галузях, буржуазні економісти вимушені переглядати деякі свої доктрини, перебудовувати, пристосовувати їх до нової обстановки, шукати нові шляхи розв'язання проблем, поставлених сучасним життям. Вони вже не можуть обмежуватися словесними деклараціями про переваги капіталістичної системи, її відповідність законам природи (як це робили в довоєнні роки, коли соціалістична економіка навіть не була предметом їх серйозного вивчення). В сучасній обстановці буржуазні економісти вимушені виробляти практичні рекомендації, спрямовані на розв'язання найактуальніших для капіталізму проблем, як-от: прискорення темпів зростання виробництва, недопущення економічних криз, забезпечення пропорціонального розвитку всіх галузей господарства, пом'якшення класових суперечностей тощо. Розвиток капіталістичної економіки не тільки поставив перед буржуазною економічною наукою цю життєво важливу для капіталізму мету, але й створив певну економічну основу, яка полягає в зростанні державної власності, активному втручанні держави в економіку, економічному програмуванні та регулюючих заходах, що їх здійснюють державні органи, тобто в зростанні економічної ролі буржуазної держави, яка має втілювати в життя рекомендації економістів. Вказані причини обумовили розвиток у сучасній буржуазній політекономії практичної функції, що відіграє важливу роль у спробах буржуазії розв'язувати економічні проблеми методами державно-монополістичного регулювання.

Нині буржуазна економія не може обмежитися апологією капіталізму, а повинна виконувати і практичну функцію. Положення про дві функції буржуазної політекономії вперше було висловлене на Софійській міжнародній конференції економістів-марксистів (травень 1964 р.), присвяченій критиці сучасних буржуазних економічних теорій, і підтримане більшістю її учасників². Проте буржуазна політекономія все ж неспроможна пізнати корінні закономірності розвитку капіталізму і захищається, як і раніше, на позиціях захисту і виправдання капіталі-

¹ Л. І. Брежнев. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1971, стор. 103.

² Новые тенденции в современной буржуазной политической экономии в связи с экономической политикой, София, 1965.

стичного способу виробництва. Практична функція поширюється не на вивчення економічних законів капіталізму, а на вироблення конкретних рекомендацій, рецептів, покликаних служити основою економічної політики буржуазних держав. Однак ідеологічна, апологетична функція обмежує можливості подання практичних рекомендацій та їх використання.

Одним з нових напрямів буржуазної економічної думки є дослідження сучасного науково-технічного прогресу та його соціально-економічних наслідків і побудова на цій основі так званих технократичних теорій, які виконують певну практичну функцію. Проте в цілому вони дають викривлену картину капіталістичної дійсності. Характерно, що до другої світової війни буржуазні економісти не надавали технічному прогресові великого значення, але з 50-х років почали виникати і швидко поширюватися різні теорії, побудовані на перебільшенні ролі технічного прогресу та породжуваних ним економічних проблем. Під впливом науково-технічної революції, стверджують буржуазні економісти, капіталізм мимохіть перетворюється в нове суспільство без антагоністичних суперечностей. Буржуазна партійність технократичних побудов апологетів капіталізму проявляється тут особливо наочно. Суть застосовуваного ними методу полягає в підміні соціальної революції технічною. З цього приводу американські економісти К. Керр, Дж. Данлоп, Ф. Харбінсон, Ч. Мейер писали: «У наш час вже не привид комунізму бродить по Європі, а індустріалізація, що виросла в різних формах,— ось що видозмінює весь світ. Гігант індустрії гордо йде по землі, трансформуючи всі риси старих і традиційних суспільств»³. Ще відвертіше висловився відомий апологет капіталізму А. Берлі: «Двадцяте століття — це революція, ...і основа цієї революції у більшій степені технічна, ніж соціальна»⁴.

Незважаючи на апологетичність, технократичні теорії мають свою систему ідей і методологію. Ці теорії ґрунтуються на переоцінці буржуазними економістами впливу техніки і технічного прогресу на суспільний розвиток. Для сучасної буржуазної політекономії характерне перебільшення ролі техніки в житті капіталістичного суспільства, що доводиться до фетишизації останньої. Відриваючи технічний прогрес від капіталістичних виробничих відносин, буржуазні вчені абсолютизують його соціально-економічну роль, надають техніці самодостатнє значення, що визначає весь розвиток суспільства. Питання про те, кому належать засоби виробництва і чиїм інтересам служить технічний прогрес, вони ігнорують або фальсифікують.

Першим ці ідеї висунув відомий французький буржуазний економіст Ж. Фурастьє у книзі «Велика надія XX століття», що вийшла у світ 1949 р. Він відкинув марксистську політекономію, котра нібито не приділяє належної уваги технічному прогресу, вважав застарілими буржуазні економічні теорії і закликав до створення «нової» політекономії, яка має дослідити технічний прогрес і вивести з нього економічні закони сучасного капіталізму⁵.

Безперечно, роль технічного прогресу в суспільному розвитку і підвищенні життєвого рівня людства дуже велика. Але вирішальним фактором розвитку техніки є економічні умови. Як складова частина

³ C. Kerr, John Dunlop, Fr. H. Harbinson, Ch. A. Myers. *Industrialism and Industrial Man. The Problems of Labor and Management in Economic Growth*, Cambridge-Massachusetts, 1960, стор. 28.

⁴ Adolf A. Berle. *The 20-the Century Capitalist Revolution*, New York, 1954, стор. 23.

⁵ J. Fourastié. *Le grand espoir du XX siècle*, Paris, 1949.

продуктивних сил техніка нерозривно зв'язана з способом виробництва, що включає й виробничі відносини. Виробничі відносини, як відомо, можуть гальмувати або, навпаки, прискорювати технічний прогрес. Тому його вплив на розвиток суспільства здійснюється не автоматично, а через виробничі відносини. Так, при капіталізмі основний стимул розвитку техніки полягає у гонитві буржуазії за збільшенням своїх прибутків. При соціалізмі ж таким стимулом є інтереси всього суспільства, задоволенню потреб якого і служить технічний прогрес. Якщо в капіталістичному суспільстві він викликає антагоністичні суперечності, то при соціалізмі останні не мають такого характеру і свідомо переборюються в процесі планомірного розвитку суспільного виробництва.

Проте і революційна роль техніки здійснюється не автоматично, а через соціальну революцію, викликану суперечностями між продуктивними силами і виробничими відносинами. Фурастьє ж розглядав технічний прогрес без будь-якого зв'язку з формами власності на засоби виробництва, становищем класів та їх ставленням до техніки та прогресу. Він вважав, що технічний прогрес повністю співпадає з соціальним, роль соціально-економічних і політичних факторів не тільки недооцінював, але навіть не враховував. «Ніяка революція — політична, соціальна, моральна або релігійна — не може пояснити підвищення рівня життя і образу життя людства за останні 150 років, яке суперечить тисячорічному застою»⁶, — писав Фурастьє. Цю ж ідею він виклав у книзі «Революція на Заході», яку написав разом з А. Лалефом⁷. Сенс теорії Фурастьє полягає в спробі довести, що економічні закони капіталізму випливають з технічного прогресу. Техніка, на його думку, — єдиний фактор, який змінює економічну структуру капіталізму.

Цими помилковими методологічними твердженнями пояснюється порочність запропонованої Фурастьє схеми історії розвитку суспільства. Він не визнає категорії «спосіб виробництва» і більш широкого поняття «суспільно-економічна формація». Як відомо, ці категорії, характеризуючи розвиток продуктивних сил, виробничих відносин, відіграють велику роль у періодизації людської історії. Фурастьє відкидає економічну сторону суспільного життя і намагається створити нову теорію, побудовану лише на технічному прогресі. Отже, буржуазна політекономія перекидає матеріалістичне, марксистське положення про вирішальну роль продуктивних сил, визначальне значення економічних умов у житті суспільства, абсолютизує роль техніки, водночас ігноруючи інші закономірності й категорії суспільного розвитку.

Фурастьє помилково стверджує, що технічний прогрес веде до економічного і соціального прогресу всього суспільства. Цим він ігнорує різницю між становищем раба і рабовласника, кріпака і феодала, робітника і капіталіста. Вчений вважає, що представники названих антагоністичних класів однаково виграють від технічного прогресу, бо кількість харчів, які споживає кожний з них, збільшується в однаковій пропорції разом із зростанням обсягу виробництва, викликаним розвитком техніки. Фурастьє заявляє, що «технічний прогрес приносить явний виграв кожному індивіду, якщо його розглядати ізольовано, і колективу в цілому»⁸.

Однак відомо, що в розвитку технічного прогресу в капіталістичному суспільстві заінтересована буржуазія, яка є панівним класом і привласнює результати суспільного виробництва. Водночас технічний про-

⁶ J. Fourastié. *Le grand espoir du XX siècle*, стр. 215.

⁷ J. Fourastié et A. Laleuf. *Révolution à l'Ouest*, Paris, 1957.

⁸ Там же, стр. 8.

грес викликає посилення експлуатації робітничого класу, підвищення інтенсивності його праці, ріст безробіття і т. д. Отже, Фурастьє пере-кручує реальну дійсність. Розвиток науки і техніки за Фурастьє при-зведе до перетворення капіталізму в нове суспільство, так звану тре-тичну цивілізацію — суспільство без класових суперечностей, з високим життєвим і технічним рівнем. За допомогою цих аргументів він до-ходить висновку про безцільність боротьби проти капіталізму, оскіль-ки це завдання успішно розв'яже технічний прогрес. У цьому класо-вий зміст і апологічна сутність теорії Фурастьє.

Буржуазні економісти намагаються довести, що технічний прогрес у сучасних умовах приводить до зміни капіталістичного суспільства. Якщо Фурастьє бачив у перетворювальній ролі технічного прогресу революцію, то інші представники цього напрямку говорять про револю-цію. Американський економіст Б. Монсаров на місце техніки ставить науку, вважаючи її основним фактором соціально-економічного прогресу. Інші, зокрема американський економіст Дж. Діболд, говорять не про технічний прогрес взагалі, а саме про автоматизацію, бачачи у ній ключ до розв'язання всіх проблем капіталізму; треті широко вико-ристовують соціологічний метод тощо. Проте це не змінює антимарк-систської спрямованості їх теорій.

Однією з перших спроб буржуазної політекономії теоретично осмислити соціально-економічні наслідки науково-технічного прогресу є теорія «другої промислової революції», автори якої — буржуазні еко-номісти Дж. Діболд, У. Букінгем, Ф. Поллок, соціолог Ж. Фрідман та ін. Її суть полягає в обґрунтуванні положення про мимовільну трансформацію капіталізму в нове, гармонійно побудоване суспільство, яка проходить під впливом технічного прогресу. Так само як «перша промислова революція» кінця XVIII — середини XIX ст. завершила пе-рехід від феодалізму до капіталізму, твердять буржуазні економісти, сучасна «друга промислова революція» трансформувє капіталізм у нове суспільство без антагоністичних суперечностей. Неспроможність цієї теорії визначається тим, що аналогія між промисловою революцією кінця XVIII ст. і сучасною науково-технічною революцією неправомір-на. По-перше, на відміну від революції кінця XVIII ст. революція на-ших днів лише науково-технічна, яка не призводить до корінних змін у соціально-економічній структурі буржуазного суспільства; по-друге, глибокі соціально-економічні зміни були можливі тільки тоді, коли капіталізм був прогресивним явищем, а не в споку його загнивання; по-третє, промисловій революції передувала соціально-політична бур-жуазна революція, яка передала владу буржуазії.

У 50-х роках виникла теорія «економічного росту». Її автори (А. Хансен, П. Самуельсон (США), Р. Херрод (Англія), Ф. Перру (Франція) на прикладі науково-технічного прогресу намагаються до-вести, що сучасний капіталізм може розвиватися швидше і перемогти в економічному змаганні з світовою системою соціалізму. Залиша-ючись на позиціях кейнсіанства, вони на відміну від Кейнса велике значення надають технічному прогресу, а також проблемі темпів — начебто умові існування капіталістичної системи. Основним методом прихильників цієї теорії є побудова відтворених моделей, які характе-ризують взаємозалежність між різними факторами відтворення і ма-ють довести здатність капіталізму протягом тривалого часу поєднувати високі темпи росту з відсутністю криз.

Об'єктивна нерозв'язаність цього завдання обумовила методологіч-ні прорахунки і практичну неефективність рекомендацій. Про крах теорії і практики «економічного росту» найкраще свідчить розвиток

капіталістичної економіки, насамперед США — головної і найрозвинутішої капіталістичної країни. Рекомендації теоретиків «економічного росту» не змогли врятувати американську економіку від зниження темпів росту виробництва і тривалого застою, від інфляції та зростання безробіття (на кінець 1970 р. в США було 4,5 млн. безробітних). Всього в розвинутих капіталістичних країнах на березень 1971 р., як вказував Л. І. Брежнєв на XXIV з'їзді КПРС, налічувалося близько 8 млн. безробітних⁹.

Трохи пізніше в буржуазній політекономії виник новий напрям — теорії «індустріального суспільства» (автори Ж. Еллюль, Р. Арон, У. Фоунс, Г. Маркузе та ін.). Теоретики «індустріального суспільства» механічно підрозділяють стадії суспільного розвитку залежно від рівня національного доходу, продуктивності праці та галузевої структури економіки. На цій же основі будують свою схему автори «єдиного індустріального суспільства». Суспільний лад, капіталістичний або соціалістичний, що існує в країнах, які вони відносять до такого суспільства, порівняно з ступенем індустріалізації не грає істотної ролі. Держави, які вони включають до групи високоіндустріальних, створюють «єдине індустріальне суспільство», де соціально-економічні відмінності відступають на задній план. У 60-х роках теорії «індустріального суспільства» набули широкої популярності. Важливою віхою в розвитку цього напрямку була праця американського економіста і соціолога У. Ростоу «Стадії економічного росту. Некомуністичний маніфест» (1960 р.).

У «теорії стадій росту» проблемі темпів і визначенню інвестованої частини національного доходу надається велике значення¹⁰, але пояснення рушійних сил економічного розвитку, яке дав Ростоу, є ненауковим, оскільки він ігнорував виробничі відносини і принцип історизму. На його думку, розвиток економіки завжди стимулюється одними й тими ж факторами, а саме: прагненням людей до вищого життєвого рівня, до використання для цього досягнень науки і техніки, до комфорту і т. д. Отже, вчений не аналізує конкретних, властивих різним суспільним формаціям стимулів технічного прогресу, а враховує тільки найзагальніші, абстрактні положення. Ще більш штучний характер мають стадії економічного росту, що пропонує Ростоу залежно від ступеня індустріалізації суспільства, — починаючи від «традиційної» і кінчаючи найвищою досягнутою досі стадією «високого масового споживання», в яку вступили, наприклад, США.

Теорія Ростоу добре відома, але не загальноприйнята і не єдина різновидність «індустріального суспільства». Її критикував за примітивність та неоригінальність один з основоположників теорії «індустріального суспільства» французький соціолог Р. Арон. Він, зокрема, вважає «міфом» основну думку американського вченого про те, що всі країни, незалежно від існуючої в них суспільно-економічної системи, повинні обов'язково проходити вказані Ростоу стадії. Основні недоліки теорії «індустріального суспільства» впливають з теорії Фурастьє. Це обумовлено тим, що теоретики «індустріального суспільства» використовують його метод, тобто враховують тільки технічний прогрес, рівень індустріального розвитку суспільства. Безперечно, це привело Ростоу до «стадій економічного росту», які в дійсності ніколи не існували.

⁹ Див. Л. І. Брежнєв. Звітна доповідь Центрального Комітету КПРС XXIV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу, стор. 17.

¹⁰ W. W. Rostow. The Stages of Economic Growth. A Non-Communist Manifesto, Cambridge, 1960, стор. 13.

Новітня і порівняно оригінальна теорія викладена американським економістом Дж. Голбрейтом у праці «Нова індустріальна держава». Суть її полягає в тому, що нова техніка підриває значення і ефективність ринку, на зміну якому приходить планування. За цих умов типово виробничою одиницею стає вже не маленька приватна фірма, а основана на знеособленій власності велика корпорація, яка являє собою, за Голбрейтом, сучасну індустріальну систему. Другий наслідок науково-технічної революції вчений бачить у зрощуванні великих промислових корпорацій з державою, яка має забезпечити збут, підготовку робочої сили тощо. Підтримка з боку держави, планування, розосередження акцій і перехід керівництва корпораціями до рук менеджерів — все це нібито змінює природу корпорацій. Вони перестають служити збагаченню капіталістів. У зв'язку з цим Голбрейт вводить поняття «техноструктура», до якого включає всіх, хто має спеціальні знання, талант, досвід¹¹. На основі «загального типу планування» він робить висновок про неминучість «конвергенції» двох суспільних систем. Визнаючи об'єктивний характер розвитку продуктивних сил, вчений ідеалізує буржуазну державу, капіталістичні корпорації і роль менеджерів (або техноструктури). Те, що він називає плануванням, не має нічого спільного з народногосподарським плануванням. Щодо «конвергенції», то хоч вона й виводиться з неминучості планування капіталістичного господарства, а не з повернення соціалізму до ринкового господарства, як стверджують інші буржуазні економісти, проте є найменш оригінальним елементом теорії Голбрейта. Його теорію не можна віднести до відверто антикомуністичних, це реформізм нового, ліберально-буржуазного толку.

Останнім часом буржуазна наука висунула ряд ідей, які претендують на роль узагальнюючої та провідної теорії. Проте жодна з них не набула такого поширення, як теорія «постіндустріального суспільства» американського соціолога Д. Белла. У ній не лише інтерпретується сучасне суспільство, але й моделюється суспільство 2000 р. Як і його попередники, Д. Белл базується на критерії «індустріального розвитку». Він також не надає належного значення соціально-політичним факторам і намагається не помічати різниці між суспільствами, що перебувають на приблизно однаковому рівні індустріального розвитку. Белл наділяє «постіндустріальне суспільство» такими основними рисами: створення економіки послуг; провідна роль науки, насамперед теоретичної, що стане основою суспільного розвитку і формування соціальної політики; центральне становище в суспільстві вчених, творчої інтелігенції та зростання її питомої ваги серед всього населення; забезпечення технологічного розвитку, що самопідтримується завдяки створенню «індустріальної технології»¹².

За Беллом, на відміну від сучасного суспільства, де провідні фігури — бізнесмени, підприємці і менеджери, в майбутньому, «постіндустріальному суспільстві» їх роль відіграватимуть вчені, а провідними установами будуть вже не промислові корпорації, а корпорації досліджень і розвитку. Ці погляди Белла відображають намагання американської інтелігенції, яка розуміє свою роль у сучасних умовах прискореного прогресу науки і техніки, здобути владу, але водночас не бере участі безпосередньо у виробленні найважливіших рішень щодо розвитку економіки країни. В теорії Белла також фетишизується значен-

¹¹ John Kenneth Galbraith, *The New Industrial State*, Boston, 1967, стор. 5, 10, 20, 33, 71.

¹² D. Bell, *The Measurement of Knowledge and Technology*.— E. Sheldon and W. Moor. *Indicators of Social Change*, New York, 1968, стор. 152—153.

ня науково-технічного прогресу. Він навіть не порушує питання про соціально-економічні фактори суспільного розвитку, класову боротьбу, соціальну революцію. З його теорії випливає, що всі зміни в суспільстві породжує науково-технічний прогрес, отже, соціальна революція непотрібна. В цьому полягає наукова неспроможність і соціально-політичний сенс теорії «постіндустріального розвитку».

Разом з розглянутими теоріями, які претендують на об'єктивність, у буржуазній економічній літературі існує апологетичний напрям, представники якого (П. Ейнціг, М. Деніс та ін.) вихваляють блага, які несе робітникам автоматизація, не бажаючи помічати посилення експлуатації, росту безробіття та інших лих, неминучих в умовах її застосування в капіталістичному суспільстві¹³.

Створюючи теорії, в яких робиться спроба дати картину соціально-економічних наслідків технічного прогресу і накреслити контури майбутнього суспільства, буржуазні економісти вимушені зважати на конфлікти, породжені першим, і на перешкоди, які він зустрічає на своєму шляху. Деякі вчені говорять про неминучість зростання безробіття, інші вимушені визнати ріст інтенсивності праці, загострення класових суперечностей, збільшення відмінностей між суспільними полюсами. Буржуазна економічна наука має відповісти на питання, чи може капіталізм пристосуватися до прискореного технічного прогресу й здійснити науково-технічну революцію. Представники апологетичного напрямку буржуазної політекономії дають позитивну відповідь на це питання, хоча підкреслюють необхідність мобілізації всіх державних і суспільних ресурсів і засобів, а також проведення деяких соціальних заходів.

Проте в капіталістичних країнах є вчені, які, не будучи марксистами, виступають відособлено від офіційної точки зору. Наприклад, у маніфесті Спеціального комітету з проблем троїстої революції, до складу якого входять відомі американські вчені, громадські та політичні діячі, зазначалося, що американська система виробництва нежиттєспроможна, і без докорінних змін капіталізм загине під тиском внутрішніх суперечностей¹⁴. Хоч погляди авторів маніфесту непослідовні (так, вони не пропонують шляху розв'язання поставлених проблем), сам факт цього виступу характерний для еволюції сучасного суспільного життя США. Американський економіст Р. Теоболд вважає, що без великих соціальних реформ капіталізм не переживе наслідків науково-технічної революції¹⁵.

Отже, науково-технічна революція і боротьба двох світових систем примусили буржуазну політичну економію посилити увагу до проблем науково-технічного процесу. За останнє двадцятиріччя в капіталістичних країнах поширилися теорії, автори яких з позицій класових інтересів буржуазії намагаються осмислити соціально-економічні наслідки технічного прогресу. Проте домінуючою рисою, що визначає зміст буржуазних економічних теорій цього напрямку, є фетишизація технічного прогресу і обґрунтування тривалої історичної перспективи існування капіталістичного суспільства. Це зумовлює апологетичний характер буржуазних технократичних теорій. Буржуазна політекономія не може зійти з апологетичних позицій, не скинувши, за словами К. Маркса, своєї буржуазної шкіри і не зробивши висновку про необхідність революційного знищення капіталізму та заміни його соціалізмом.

¹³ P. Einzig. The Economic Consequences of Automation, New York, 1957, стор. 223.

¹⁴ «Мировая экономика и международные отношения», 1965, № 4, стор. 86.

¹⁵ R. Theobald. Free Men and Free Markets, New York, 1963, стор. 22.

Повідомлення

ПІДНЕСЕННЯ МАТЕРІАЛЬНОГО ДОБРОБУТУ РОБІТНИЧОГО КЛАСУ УРСР 1959—1965 РР.

В. П. СИДОРЕНКО

Комуністична партія приділяє велику увагу питанням матеріального добробуту трудящих.

Розгортання комуністичного будівництва, героїчна боротьба радянського народу за створення матеріально-технічної бази комунізму супроводжуються новими успіхами в піднесенні матеріального добробуту трудящих.

Весь національний доход у нашій країні належить трудящим і використовується в їх інтересах. За темпами зростання національного доходу і тієї його частини, яка йде на споживання, Радянський Союз значно перевищив усі капіталістичні країни. На основі розвитку промисловості, сільського господарства та інших галузей матеріального виробництва невпинно зростає національний доход Української РСР. Протягом 1959—1965 рр. він щорічно збільшувався в середньому майже на 8%¹. В зв'язку з зростанням національного доходу систематично збільшувалися суспільні фонди споживання. За 1959—1965 рр. вони зросли майже в 1,7 раза². Ця цифра є найбільш яскравим показником безперервного зростання коштів, які спрямовуються на освіту, медичне обслуговування, соціальне страхування, пенсії, утримання дитячих закладів та інші соціально-культурні потреби населення.

Ще К. Маркс зазначав, що в соціальному суспільстві частина сукупного суспільного продукту, призначеного для спільного задоволення потреб «...відразу ж значно зростає порівняно з тим, яка вона в сучасному суспільстві, і буде все більш зростати в міру розвитку нового суспільства»³.

За рахунок суспільних фондів держава асигнує кошти на виховання дітей в дошкільних закладах, школах-інтернатах, піонерських таборах тощо. З суспільних фондів оплачуються відпустки трудящих, видаються безплатні і пільгові путівки до санаторіїв і будинків відпочинку. Так, наприклад, в рудоуправлінні ім. Дзержинського м. Кривого Рога, де працює близько 8 тис. робітників і службовців, протягом 1963 р. було витрачено понад 836 тис. крб. з фондів соціального страхування на оплату путівок в будинки відпочинку та санаторії, одноразову допомогу трудящим тощо. З них понад 68 тис. крб.— за рахунок коштів профбюджету. Більш як 3 млн. 500 тис. крб. витрачено на збільшення житлового фонду і поліпшення роботи побутових закладів. Близько 900 робітників і службовців відпочивали в санаторіях і будинках відпочинку, було видано 1600 путівок у лічній профілакторій, 1020 школярів побували в піонерських таборах.

На утримання лікарні в робітничому селищі при шахтоуправлінні 17—17-біс тресту «Рутченківвугілля» щороку витрачається 710 330 крб.,

¹ Матеріали XXIII з'їзду Комуністичної партії України, К., 1966, стор. 41.

² Там же.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 19.

водолікарні — 81 305 крб., чотирьох шкіл — 283 620 крб., гірничого технікуму — 550 тис. крб. Витрати на культурне обслуговування гірників цього шахтоуправління становлять понад 42 тис. крб.⁴

Виплати і пільги в нашій республіці, одержувані робітниками і службовцями з суспільних фондів (без оплати відпусток), становили в 1965 р. в середньому за рік на одного працівника 399 крб.⁵

Важливим показником піклування держави про умови праці трудящих є тривалість їх робочого дня і тижня. У 1960 р. було завершено перехід усіх робітників і службовців на семигодинний і шестигодинний робочий день. При цьому скорочення робочого дня відбувалося при збереженні і навіть збільшенні заробітної плати. Це був важливий крок на шляху реалізації програмного положення КПРС про те, що «Радянський Союз стане країною найкоротшого в світі і водночас найпродуктивнішого і найбільш високооплачуваного робочого дня»⁶. Всього по промисловості Української РСР середня тривалість робочого дня для дорослих робітників протягом 1959—1965 рр. зменшилася з 7,47 до 6,87 години. Зокрема, по вугільній промисловості — з 6,63 до 6,25, машинобудівній і металообробній — з 7,76 до 6,98 години і т. д. Середня тривалість робочого тижня робітників промисловості становить 39,5 години⁷. Вже на початку 1962 р. за новими умовами працювало майже 7 млн. робітників і службовців УРСР, при цьому заробітна плата була значно підвищена, особливо у низькооплачуваних.

Велике значення для піднесення добробуту робітників мало впорядкування і підвищення їх заробітної плати. Якщо до упорядкування середня місячна заробітна плата, наприклад, у робітників металургійної промисловості становила 99,6 крб. на місяць, то після упорядкування — 114,7 крб., у вугільній промисловості, відповідно — 122 і 165⁸.

В цілому по народному господарству внаслідок упорядкування заробітної плати значно скоротилася питома вага робітників, що одержували в місяць до 60 крб. Раніше таких робітників було 56%, у 1962 р. їх чисельність скоротилася до 40%. З 1 жовтня 1961 р. повністю скасовано утримання податку із заробітків до 60 крб. і знижено в середньому на 40% розмір податків із заробітків від 60 до 70 крб. на місяць. В результаті цього заробітна плата, одержувана робітниками і службовцями, додатково збільшилася по Українській РСР на 32 млн. крб. (з розрахунку на рік)⁹.

В результаті проведення цих заходів, спрямованих на поліпшення умов праці і побуту робітників, реальні доходи їх зросли в 1960—1961 рр. майже на 100 млн. крб.¹⁰

В 1964—1965 рр. було підвищено заробітну плату працівникам освіти, охорони здоров'я, житлово-комунального господарства, торгівлі, громадського харчування та іншим категоріям трудящих, зайнятих у сфері обслуговування. З 1 січня 1965 р. підвищено мінімум заробітної плати робітників і службовців в усіх галузях народного господарства, де таке підвищення не було проведено раніше¹¹. Середня заробітна

⁴ В. В. Миронов. Культура і побут гірників Радянської України, К., 1965, стор. 84.

⁵ Народне господарство Української РСР в 1965 році. Статистичний щорічник, К., 1966, стор. 478.

⁶ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1961, стор. 83.

⁷ Народне господарство Української РСР в 1965 році, стор. 508.

⁸ Архів УРРПС. Звіт Української Республіканської Ради професійних спілок VIII з'їздові профспілок Української РСР, арк. 32.

⁹ Там же.

¹⁰ Центральний Архів ВЦРПС, ф. 1, оп. 35, спр. 381, арк. 27.

¹¹ Про підсумки виконання державного плану розвитку народного господарства Української РСР у 1965 році. — «Радянська Україна», 5 лютого 1966 р.

плата робітників і службовців протягом семирічки зросла на 20% ¹².

Інтенсивне житлове будівництво є також одним з яскравих проявів постійного піклування Комуністичної партії і Радянського уряду про матеріальний добробут трудящих.

В Українській РСР щороку будувалося майже стільки житла, скільки в Англії і Франції разом узятих ¹³. Щодня близько тисячі сімей трудящих одержували нові благоустроєні квартири.

Протягом семирічки державними, кооперативними підприємствами і організаціями, а також робітниками і службовцями за власний рахунок за допомогою державного кредиту було збудовано понад 96 тис. кв. м житлової площі ¹⁴.

Високими показниками характеризувався розвиток комунального господарства. В багатьох містах були збудовані нові водопроводи, постачання води збільшилося в 1,8 раза, побутове споживання газу в 5,5 раза. Розширено сітку трамвайних і тролейбусних ліній. Число міст, що мають тролейбусне сполучення тільки 1958—1965 рр. збільшилося майже в два рази, а кількість тролейбусів більше ніж у 3 рази ¹⁵. Збудовано першу чергу Київського метрополітену, яким було перевезено понад 150 млн. пасажирів ¹⁶.

Велика увага приділялася спорудженню соціально-культурних закладів за рахунок промислових підприємств. Наприклад, на території селища, де проживали робітники Лисичанського скелазаводу, за рахунок фонду цього підприємства в 1961 р. було побудовано Будинок піонерів, стадіон ¹⁷.

Запорізький алюмінієвий завод є одним з передових підприємств країни, йому неодноразово присуджувався перехідний Червоний прапор Ради Міністрів і Укрпрофради. Він щорічно збільшував розміри прибутків підприємства, за рахунок чого було побудовано піонерський табір, базу відпочинку і ряд інших культурно-побутових закладів ¹⁸.

Високорентабельним підприємством був Ждановський завод «Азовсталь». Він систематично давав плановий і надплановий прибуток, що досягав майже 1,3 млн. крб. на рік. Це давало змогу робити значні відрахування в спецфонд, з якого протягом 1963—1964 рр. на поліпшення побуту і відпочинку членів заводського колективу було відпущено 800 тис. крб. Було побудовано профілакторії, два великих дитячих комбінати, новий піонерський табір, одну з кращих в Радянському Союзі водну станцію і т. ін. ¹⁹

Активну участь брали робітники у справі поліпшення благоустрою міст і селищ. На Одеській швейній фабриці комуністичної праці встановилася традиція: кожний робітник тут не менш 20 годин на рік працював по благоустрою міста ²⁰.

За ініціативою колективів шахтоуправління «Холодна балка»

¹² Матеріали XXIII з'їзду Комуністичної партії України, стор. 41.

¹³ Засідання Верховної Ради Української РСР шостого скликання, друга сесія (17—18 липня 1963 року). Стенографічний звіт, К., 1963, стор. 5.

¹⁴ Українська РСР в цифрах в 1965 році. Короткий статистичний довідник, К., 1966, стор. 156.

¹⁵ Матеріали XXIII з'їзду Комуністичної партії України, стор. 42.

¹⁶ Народне господарство Української РСР в 1965 році, стор. 525.

¹⁷ Архів УРРПС. Стенограма республіканської наради представників колективів комуністичної праці, 18 вересня 1961 р., арк. 11.

¹⁸ Архів УРРПС. Стенограма VII пленуму Української Республіканської Ради професійних спілок, 19 листопада 1965 р., арк. 49.

¹⁹ Архів УРРПС. Стенограма VII пленуму Української Республіканської Ради професійних спілок, 19 листопада 1965 р., арк. 94—95.

²⁰ Архів УРРПС. Стенограма республіканської наради представників колективів комуністичної праці, 18 вересня 1961 р., арк. 13.

тресту «Макіїввугілля», шахти «Черкаська-Північна» № 2 тресту «Лєнінвугілля», Харківського тракторного заводу, Полтавського паровозоремонтного заводу розгорнулося змагання за дальший благоустрій робітничих селищ, створення кращих побутових умов для трудящих²¹.

Могутній розмах житлового будівництва, а також спорудження багатьох тисяч соціально-культурних, медичних закладів і підприємств, заходи спрямовані на благоустрій міст, робітничих селищ і сіл невпізнанно змінили їх вигляд.

У Звітній доповіді Центрального Комітету КП України XXIII з'їзду Комуністичної партії П. Ю. Шелест сказав: «Протягом останніх років невпізнанно змінились наші міста і села. Ще красивішою стала столиця Радянської України — місто-герой Київ. Зросли і прикрасились обласні центри, такі індустріальні міста, як Кривий Ріг, Жданов, Нікополь, Горлівка, Краматорськ, Дніпродзержинськ і багато інших.

На карті республіки з'явилися нові міста — Червоноград, Придніпровськ, Нововолинськ, Северодонецьк, Кремгес, Дніпрорудний, Молодогвардійськ, Вільногорськ, Українськ і багато інших. В кожному місті і робітничому селищі відбулися значні зміни в їх забудові та благоустрої»²².

Значно покращало побутове обслуговування трудящих. Збільшилась мережа ательє індопошиву одягу та взуття, ремонтних майстерень, перукарень. Якщо в республіці в 1959 р. було 20 752 майстерні та підприємств побутового обслуговування, то у 1965 р. число їх збільшилося до 26 232, в тому числі ательє по ремонту та індивідуального пошиття одягу збільшилось відповідно — з 7362 до 10 121, перукарень з 26 962 до 43 143²³. Рівень побутового обслуговування населення весь час підвищувався. Служба побуту розвивалася по шляху створення високомеханізованих фабрик і комбінатів, технічної перебудови існуючих підприємств, поступової ліквідації карликових кустарних майстерень з низькою продуктивністю праці і важкими умовами праці.

Значно поліпшилася робота комунально-побутових підприємств в Луганській, Київській, Львівській, Житомирській, Одеській і Тернопільській областях²⁴.

Протягом семирічки було відкрито 39 тис. побутових майстерень, комбінатів, фабрик хімічної чистки і фарбування одягу, механізованого ремонту взуття та інших підприємств. Загальний обсяг побутових послуг збільшився в 2,4 раза²⁵.

Важливим свідченням піднесення матеріального добробуту трудящих є постійне зростання продажу товарів народного споживання, поліпшення торгового обслуговування. Населенню продано різноманітних товарів майже на 2 млрд. крб. більше, ніж передбачалось контрольними цифрами. Високі темпи зростання продажу товарів стали можливими завдяки тому, що промисловість з кожним роком розширювала їх виробництво. Харчова і легка промисловість республіки значно збільшили виробництво продукції, розширили її асортимент і поліпшили якість, освоїли випуск багатьох нових виробів²⁶.

²¹ Архів УРРПС. Стенограма VII пленуму Української Республіканської Ради професійних спілок, 3 квітня 1962 р., арк. 25.

²² Матеріали XXIII з'їзду Комуністичної партії України, стор. 41.

²³ Українська РСР в цифрах в 1965 році, стор. 163.

²⁴ Архів УРРПС. Стенограма IV пленуму Української Республіканської Ради професійних спілок, 8 липня 1964 р., арк. 19—20.

²⁵ Матеріали XXIII з'їзду Комуністичної партії України, стор. 42.

²⁶ Засідання Верховної Ради Української РСР шостого скликання, перша сесія (11—12 квітня 1963 року). Стенографічний звіт, К., 1963, стор. 31.

Всім відомі тканини Херсонського текстильного і Дарницького шовкового комбінатів. Славиться взуття Львівського об'єднання і таких фабрик як № 6 у Києві, Ахтирська фабрика дитячого взуття та ін. Чимало підприємств постачають якісні меблі: фабрика ім. Боженка у Києві, мебльові підприємства Львівської області²⁷.

Всього в 1959—1965 рр. було відкрито 37 тис. нових магазинів і підприємств громадського харчування, в тому числі 300 універмагів у містах і районних центрах. Обсяг роздрібного товарообороту в 1965 р. перевищив рівень 1958 р. на 67%²⁸.

Найбільш швидкими темпами зростав товарооборот в 1965 р. Продаж окремих товарів у державній і кооперативній торгівлі порівняно з попереднім роком набагато збільшився: м'яса і м'ясопродуктів — на 14%, продукції з незбираного молока — на 20%, яєць — на 54%, цукру — на 18%, шерстяних тканин — на 16%, трикотажних виробів — на 22%, холодильників — на 74%, пральних машин — на 35%, пилососів — на 43% і т. д.²⁹ Певні результати були досягнуті в справі дальшого поліпшення громадського харчування: розширювався асортимент страв, підвищувалася їх якість, а також здійснювався перехід на постачання їдалень напівфабрикатами, виготовленими індустріальними методами на промислових підприємствах і фабриках. Вже на початок 1963 р. понад 3 тис. їдалень одержували напівфабрикати від консервної, м'ясної і рибної промисловості³⁰.

Систематично поліпшувалася структура харчування. Набагато збільшилося споживання фруктів, ягід, рослинних жирів, риби, кондитерських виробів, цукру та інших продовольчих продуктів. Згідно з вибірковими бюджетними обслідуваннями, в 1965 р. один член сім'ї робітника споживав свіжих фруктів та ягід на 193% більше ніж у 1960 р., кондитерських виробів — на 115%, риби та рибопродуктів — на 124% та ін.³¹ Поліпшення структури харчування було одним з важливих показників піднесення матеріального добробуту робітничого класу України.

Показником зростання народного добробуту є продаж товарів культурно-побутового призначення і господарського вжитку. 1965 р. населення України придбало 670 тис. телевізорів і 280 тис. холодильників. Це в 5 раз більше, ніж у 1958 р.³²

Українською Республіканською Радою профспілок разом з Держпланом, Міністерством охорони здоров'я та науково-дослідними інститутами були розроблені і здійснювалися практичні заходи по поліпшенню умов праці в ряді галузей промисловості, зокрема, посиленню профілактики травматизму та боротьбі з пилоутворенням на шахтах і рудниках Донбасу та Кривбасу, поліпшенню умов праці в ливарних цехах машинобудівних заводів, на борошномельних та круп'яних підприємствах³³. Завдяки цьому виробничий травматизм систематично знижувався.

Послідовно збільшувалися кошти, призначені на поліпшення охорони праці і техніки безпеки. Центральний Комітет КП України і Рада

²⁷ Засідання Верховної Ради Української РСР шостого скликання, перша сесія (11—12 квітня 1963 року). Стенографічний звіт, К., 1963, стор. 31.

²⁸ Матеріали XXIII з'їзду Комуністичної партії України, стор. 42.

²⁹ Про підсумки виконання державного плану розвитку народного господарства Української РСР у 1965 році. — «Радянська Україна», 5 лютого 1966 р.

³⁰ Засідання Верховної Ради Української РСР шостого скликання, перша сесія (11—12 квітня 1963 року). Стенографічний звіт, стор. 42.

³¹ Народне господарство Української РСР в 1965 році, стор. 513.

³² Матеріали XXIII з'їзду Комуністичної партії України, стор. 42.

³³ Архів УРРПС. Звіт Української Республіканської Ради професійних спілок IX з'їзду профспілок Української РСР, арк. 33.

Міністрів республіки вжили ряд важливих заходів, які дозволили знизити травматизм на виробництві протягом 1961—1965 рр. більше ніж на 30% ³⁴.

Швидко зростав бюджет державного соціального страхування. Тільки з 1958 по 1965 рік всі витрати по бюджету державного соціального страхування збільшилися з 401 млн. крб. до 639 млн. крб., в тому числі на допомогу по тимчасовій непрацездатності — з 165 млн. крб. до 303 млн. крб., на допомогу по вагітності і родах, по догляду і годуванню дитини — з 61,5 млн. крб. до 92,3 млн. крб., по пенсіях — з 123,5 млн. крб. до 167,6 млн. крб. і т. д. ³⁵

Важливе значення для дальшого піднесення справи охорони здоров'я в Радянській країні мала постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи по дальшому поліпшенню медичного обслуговування і охорони здоров'я населення СРСР», прийнята в січні 1959 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР вказали, що постійне піклування про здоров'я людини є однією з найважливіших завдань партійних, радянських, комсомольських, профспілкових та інших організацій ³⁶.

Значне місце в діяльності органів охорони здоров'я займає медичне обслуговування робітників промислових підприємств, для яких, крім загальної сітки лікувально-профілактичних заходів, організовано при промислових підприємствах вже в 1961 р. 290 медично-санітарних частин і понад 5,5 тис. пунктів охорони здоров'я ³⁷.

Усі заходи по поліпшенню медично-санітарного обслуговування робітників органи охорони здоров'я проводять разом з профспілками, керівниками підприємств та активом Червоного хреста.

Так, наприклад, у Донецькій області, спільними зусиллями профспілкових, господарських і медичних органів було здійснено комплексні заходи по поліпшенню умов праці, переважному медичному обслуговуванню робітників, створено цехові медичні дільниці, якісно поліпшено лікування хворих у стаціонарах, внаслідок чого досягнуто значного зниження захворюваності. ВЦРПС та Міністерство охорони здоров'я СРСР схвалили цей досвід і рекомендували його для поширення ³⁸.

З метою створення кращих умов для оздоровлення трудящих з ініціативи профспілок на багатьох підприємствах були створені лікарні, поліклініки, медпункти, нічні профілакторії. Вже в 1963 р. на підприємствах республіки налічувалося 140 нічних профілакторіїв, в яких щороку оздоровлювалося понад 90 тис. робітників. Нічний санаторій Запорізького заводу «Дніпроспецсталь» являв собою зразок того, як треба оздоровлювати трудящих. Тут добре обладнані спальні корпуси, їдальня, необхідна медична апаратура ³⁹.

Асигнування на охорону здоров'я 1959—1965 рр. зросли майже вдвоє. Було споруджено багато нових лікарень, поліклінік, родильних будинків. Кількість ліжок у лікарнях збільшилась на 126 тис., або на 42%. В республіці працювало понад 100 тис. лікарів і 330 тис. чоловік з середньою медичною освітою ⁴⁰. В Українській РСР, надзвичайно багатій природними ресурсами, у віданні профспілок та органів охорони

³⁴ «Радянська Україна», 17 березня 1966 р.

³⁵ Народне господарство Української РСР в 1965 році. Статистичний щорічник, стор. 675.

³⁶ КПСС о профсоюзах 1956—1962, М., 1963, стор. 260—261.

³⁷ Засідання Верховної Ради Української РСР п'ятого скликання, п'ята сесія (28—29 червня 1961 року). Стенографічний звіт, стор. 7.

³⁸ Архів УРРПС. Звіт Української Республіканської Ради професійних спілок IX з'їздові профспілок Української РСР, арк. 35—36.

³⁹ Там же, арк. 37.

⁴⁰ Матеріали XXIII з'їзду Комуністичної партії України, стор. 43.

здоров'я понад 700 санаторно-курортних закладів. Щороку в них лікуються і відпочивають майже півтора мільйона трудящих⁴¹.

Господарські органи і профспілкові організації проявляли повсякденне піклування по поліпшенню умов праці жінок на виробництві, надання їм відносно більш легких і в той же час достатньо оплачуваних робіт, поліпшення професіонального навчання робітниць, а також добивалися скорочення і полегшення жіночої праці в домашньому господарстві.

На варті здоров'я матерів та дітей у 1965 р. стояли понад 21 тис. лікарів, акушерів-гінекологів, лікарів-педіатрів та тисячі фельдшерів, акушерок та медичних сестер⁴². На Україні щороку розширюється сітка родо-допоміжних та дитячих лікувально-профілактичних заходів.

У дошкільних закладах в 1965 р. виховувалось дітей у 2,6 раза більше, ніж у 1958 р.⁴³

На XXIII з'їзді КПРС були названі величезні успіхи в справі підвищення матеріального добробуту трудящих — швидке зростання заробітної плати, збільшення суспільних фондів споживання, могутній розмах житлового будівництва, поліпшення постачання населенню продуктів харчування і промислових товарів, розвитку радянської торгівлі і т. д.

⁴¹ Матеріали XXIII з'їзду Комуністичної партії України, стор. 43.

⁴² Народне господарство Української РСР в 1965 році, стор. 656.

⁴³ Матеріали XXIII з'їзду Комуністичної партії України, стор. 43.

ЗРОСТАННЯ ВИРОБНИЧИХ ПАРТОСЕРЕДКІВ КП(б)У В 1927—1932 РР.

Г. М. ШАРЛАЙ

Грандіозність завдань, що постали перед нашою країною в період створення фундаменту соціалістичної економіки, трудність їх здійснення вимагали від партії посиленої уваги до регулювання свого складу, піднесення питомої ваги пролетарського ядра, очищення від чужих і нестійких елементів, зміцнення ідейної й організаційної згуртованості парторганізацій, посилення їх керівної ролі в соціалістичному будівництві. У досліджуваній період Комуністична партія України провела в цьому напрямку значну роботу щодо зміцнення виробничих партосередків.

Хоч це питання вже висвітлювалось в історико-партійній літературі¹, дальша розробка теми виявила ряд нових матеріалів.

Розв'язання завдань соціалістичного будівництва в промисловості й сільському господарстві вимагало дальшого зміцнення авангарду пролетаріату — Комуністичної партії, піднесення її ролі політичного керівника робітничого класу і всіх трудящих у розвитку суспільства,

¹ П. Бачинський, О. Бородін. Боротьба КП України проти троцькізму за єдність рядів партії (1918—1927 рр.), К., 1968; І. І. Коломійченко. Друга Всеукраїнська конференція КП(б)У, К., 1968; А. В. Корнійчук. Регулювання росту КП(б)У.— Збірник статей викладачів історії КПРС вузів УРСР, Львів, 1958; Ф. Шерстюк. Партійне будівництво на Україні в 1926—1929 рр., К., 1960.

що було «єдиною гарантією дальшого успіху пролетарської революції»,— підкреслювалось у рішенні IX з'їзду КП(б)У².

В період соціалістичної реконструкції народного господарства особливо посилились провокації міжнародного імперіалізму проти СРСР. Всередині країни поряд з внутрішніми труднощами загострилась класова боротьба, активізувались «ліві» та правоопортуністичні елементи в партії. Саме «в цих умовах,— сказано в рішенні листопадового Пленуму ЦК ВКП(б) (1928 р.),— роль партії, як *комуністичного авангарду пролетаріату і керівника всього соціалістичного будівництва*, винятково важка і відповідальна»³.

В. І. Ленін неодноразово вказував, що Комуністична партія, являючи собою передовий загін пролетаріату, його авангард, перш за все повинна бути за своїм складом пролетарською. «Чим менше хиткості і нестійкості буде *всередині* партії,— писав Володимир Ілліч,— тим ширшим, різностороннішим, багатшим і плодотворнішим буде вплив партії на оточуючі її, керовані нею елементи робітничих мас»⁴. Вождь партії вказував на необхідність залучення до партії якомога більшої кількості робітників та виділення з них людей, цілком здатних керувати роботою парторганізацій і всією робітничою справою⁵.

Ленінські настанови знайшли відбиття в документах партійних з'їздів. Так, 1925 р. в резолюції IX з'їзду КП(б)У «Про будівництво» зазначалось: «У процесі дальшого зростання партії в місті звернути увагу на посилення припливу в ряди партії кваліфікованих і старих робітників на виробництві, що працюють за верстатом»⁶. Листопадовий пленум ЦК ВКП(б) (1928 р.) в постанові «Про вербування робітників і регулювання росту партії» зажадав від партійних органів поліпшення керівництва справою зміцнення партії, посилення її зв'язків з масами, залучення до неї передових елементів робітничого класу, здатних «йти в авангарді робітничих мас по практичному подоланню труднощів соціалістичного будівництва, по відсічі дрібнобуржуазним ідейним хитанням, по всемірному піднесенню довір'я до партії серед усієї маси робітників і трудящих села»⁷.

Значну роль у зміцненні Комуністичної партії та окремих національних загонів, поліпшенні якісного складу парторганізацій, згуртуванні навколо них широких мас робітничого класу і трудящого селянства відіграв призов до партії на честь 10-річчя Жовтневої революції (з 1 листопада 1927 р. до 1 лютого 1928 р.), що проходив під гаслом: «Всі передові робітники і робітниці в партію Леніна, під прапор боротьби за повну перемогу Жовтня, за повну перемогу соціалізму!»⁸.

На Україні в дні призову тільки в семи промислових округах подали заяви про вступ до партії 22 399 чол., з них 14 500 чол. прийнято до лав ВКП(б), у тому числі в Артемівському окрузі 3710, Київському — 985, Дніпропетровському — 2106, Одеському — 979, Сталінському — 1998, Харківському — 1572, Луганському — 3150 робітників. З 21 267 чол. прийнятих у партію робітники становили 91,9%⁹. Об'єднаний пленум ЦК і ЦКК КП(б)У (квітень 1928 р.), відзначив, що

² Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів і конференцій, К., 1958, стор. 298.

³ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II, К., 1954, стор. 502.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 7, стор. 229—230.

⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 166.

⁶ КП України в резолюціях..., стор. 294.

⁷ КПРС в резолюціях..., ч. II, стор. 506.

⁸ Справочник партийного работника, вып. 6, ч. I, М., 1928, стор. 520.

⁹ «Вісті ЦК КП(б)У», 1928, № 5, стор. 15.

«Жовтневий призов» став «блискучим підтвердженням нерозривного зв'язку партії з робітничими масами»¹⁰. Всього за час його проведення в країні подано 153 590 заяв, а прийнято 108 070 чол.¹¹ Поповнення лав партії свідчило, що маси поділяли політику партії, авторитет якої невинно зростав.

Центральний Комітет КП(б)У приділяв особливу увагу регулюванню росту партії за рахунок кращих активістів-виробничників від верстата. З березня 1929 р. по липень 1930 р. ЦК КП(б)У чотири рази розглядав хід виконання рішення листопадового (1928 р.) пленуму ЦК ВКП(б)¹². Систематично це питання обговорювалось окружними і районними комітетами партії, фабрично-заводськими парторганізаціями.

Внаслідок проведеної роботи кращі представники робітничого класу України прагнули вступити до лав ВКП(б). Під час ленінських днів у січні 1930 р. слюсар Михайлов з 43-річним виробничим стажем у своїй заяві до парткому Київського заводу «Ленінська кузня» писав: «Іду я в партію не для якихось там власних вигід, а для того, щоб усіма своїми силами й свідомістю допомагати нашій партії швидше подолати всі труднощі, ще активніше боротися пліч-о-пліч з більшовиками за наближення світової революції». Тоді на заводі подали заяви про вступ до лав ВКП(б) 220 робітників¹³, а всього на Україні — 40 тис.¹⁴

Про зростання фабрично-заводських парторганізацій свідчать такі факти. Партосередок Харківського заводу «Серп і молот» на 1 січня 1929 р. налічував 555, 1930 р. — 987, 1931 — 1220 і 1932 — 2566 чол.¹⁵. Тільки за 1931 р. заводська парторганізація зросла більше як вдвоє, а за три роки — майже в'ятеро, тоді як кількість робітників за цей час збільшилась у 2,5 рази. 1930 р. було прийнято 483 чоловік, 1931 р. — 1559 чол.¹⁶.

На Дніпропетровському заводі ім. Петровського 1929 р. прийняли до лав ВКП(б) 1502, 1930 р. — 3161 і 1931 р. — 3015 чол. Якщо на 1 січня 1930 р. на заводі працювало 3447 комуністів, то відповідно 1931 р. — 5933, 1932 р. — 6268 членів і кандидатів партії¹⁷. На Харківському тракторному заводі за один рік (з 1.X.1931 по 1.X.1932 р.) в партію вступило понад 1 тис. чол.¹⁸. Якщо в другому півріччі 1929 р. Запорізька окружна організація прийняла в партію 360 чол., то в першому півріччі 1930 р. — 1654¹⁹, Харківська організація за 1929 р. зросла на 3515 чол., 1930 р. — 6457, а за перше півріччя 1931 р. — на 6 тис.²⁰. В Дніпропетровському окрузі 2302 чол. вступили в партію в першій половині 1930 р.

Зростання парторганізацій проходило за рахунок кращих представників робітничого класу, службовців, інтелігенції. 1927 р. на Україні заяви про вступ до партії подали 69 318 чол., з них прийнято

¹⁰ «Вісті ЦК КП(б)У», 1928, № 6, стор. 17.

¹¹ Ф. Шерстюк. Назв. праця, стор. 190.

¹² А. В. Корнійчук. Назв. праця, стор. 72.

¹³ «Ленінська кузня» (орган партійної, профспілкової та комсомольської організації заводу), 14 лютого 1930 р.

¹⁴ «Партактивіст», 1930, № 1, стор. 9.

¹⁵ «Комуніст», 29 травня 1929 р. «Молотарка» (багатотиражка заводу «Серп і молот»), 3, 30 січня 1932 р., «Більшовик України», 1931, № 7, стор. 13.

¹⁶ «Молотарка», 8 березня, 1 травня 1932 р.

¹⁷ «Партактивіст», 1931 р., № 2, стор. 20, 1932 р., № 4—5, стор. 30, «Більшовик України», 1931 р., № 7, стор. 13.

¹⁸ «Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период построения фундамента социалистической экономики (1926—1932 гг.)», Сборник документов и материалов, К., 1966, стор. 519.

¹⁹ Партархів Запорізького обкому КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 983, арк. 5.

²⁰ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 69, оп. 1, од. зб. 13, арк. 58, од. зб. 39, арк. 50.

30 445 чол. Серед новоприйнятих 41 124 чол. у 1928 р. робітники з виробництва складали 77,5%, 1929 р. відповідно — 45 333 чол. — 78,8%. Парторганізації відмовили в прийомі з різних причин 10 202 промисловим робітникам²¹. У першому кварталі 1930 р. з 70 тис. бажаючих було прийнято лише 33 436 чол., тобто менше половини, робітники за соціальним станом становили 90,1%, а за родом занять — 86,8%²².

1930 р. лави КП(б)У поповнилися 118 059 чол., в тому числі 86 526 робітниками (73,4%). Із загальної кількості останніх 71,3% були з великих підприємств, 39,6% з них мали виробничий стаж понад 10 років, 23% — ще дожовтневий стаж. У 1931 р. з 177 тис. чол., прийнятих на Україні робітники з виробництва становили 123 тис., з них 67,7% мали виробничий стаж 5 і більше років²³. Хід зростання кількості робітників в українській парторганізації можна простежити за таблицею²⁴.

Комуністів в КП(б)У	На 1 січня				
	1928 р.	1929 р.	1930 р.	1931 р.	1932 р.
Всього	196752	231340	250633	345017	496472
	100%	100%	100%	100%	100%
в т. ч. робітників за соціальним станом	130425	160321	183180	248068	359922
	66,3%	69,4%	73,1%	71,9%	72,5%
в т. ч. робітників від верстата	88628	114321	126506	169748	249706
	45,1%	49,4%	50,6%	49,2%	50,5%

Кількість членів республіканської парторганізації протягом 1928—1932 рр. збільшилась на 252,3%, а робітників — на 275,9%. За соціальним складом КП(б)У посідала провідне місце в ВКП(б). Так, на 1 січня 1932 р. в КП(б)У налічувалось 50,5% робітників від верстата, а у ВКП(б) — 43,8%²⁵.

Зростала кількість виробничих партосередків. На заводі ім. Петровського (Дніпропетровськ) 1929 р. було 20 осередків, а в жовтні 1930 р. — 40, число партгруп відповідно зросло з 230 до 330²⁶. Якщо на 1 липня 1928 р. в республіці налічувалось 1376 фабрично-заводських і 346 транспортних осередків, то 1931 р. відповідно — 1841 и 467. Всього на Україні на 1 січня 1931 р. діяв 9131 партосередок²⁷. З 345 017 комуністів республіканської організації у фабрично-заводських осередках налічувалось 140 162, транспортних — 39 515 чол. У виробничих осередках 52,8% загального складу КП(б)У. В середньому на один фабрично-заводський партосередок припадало 76,1, а на транспортний —

²¹ Ф. Шерстюк. Назв. праця, стор. 198, 201; ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 10, од. зб. 2440, арк. 96; «Партактивіст», 1930, № 3—4, стор. 13.

²² «Партактивіст», 1930, № 5—6, стор. 16—17.

²³ «Більшовик України», 1931, № 7, стор. 12; ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 10, од. зб. 2440, арк. 106; «Партактивіст», 1932, № 9, стор. 6; № 17—18, стор. 1.

²⁴ Таблиця складена на підставі матеріалів збірника «Україна». Статистичний щорічник. 1929», Харків, 1929, стор. 13; «Вісті ЦК КП(б)У», 1928, № 19—20, стор. 8; «Більшовик України», 1931, № 7, стор. 10; «Партактивіст», 1930, № 3—4, стор. 15; 1931, № 4, стор. 11, № 21—22, стор. 16; «Партийное строительство», 1932, № 9, стор. 51—52 і ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 10, од. зб. 2440, арк. 81, 82, 95, 97; І. І. Коломійченко. Друга Всеукраїнська конференція КП(б)У, стор. 13—14.

²⁵ «Партийное строительство», 1932 р., № 9, стор. 48.

²⁶ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 18, оп. 18, од. зб. 49 арк. 4.

²⁷ «Партактивіст», 1931, № 4, стор. 14.

65,3 комуністи²⁸. На 1 листопада того ж року на Україні діяло 202 партійні комітети, 7629 партосередків і 17 733 партійні групи²⁹.

ЦК КП(б)У велику увагу приділяв і піднесенню питомої ваги комуністів на підприємствах важкої промисловості. Так, на Дніпропетровському заводі ім. Петровського 1926 р. комуністи складали 8,2% загальної кількості робітників, 1928 р.— 12,2%, на 1 січня 1931 р.— 15,5% і на 1 липня 1932 р.— 18,6%³⁰. На Маріупольському заводі ім. Ілліча на 1 січня 1931 р. члени ВКП(б) складали 17,4%, а на Краматорському машинобудівному заводі — 21,2%³¹. На семи великих вугільних шахтах Донбасу прошарок комуністів серед працюючих з 1 липня 1931 р. по 1 липня 1932 р. збільшився з 11 до 12,3%³². У 1929 і 1930 рр. збільшувалась кількість робітників, але партпрошарок серед фабрично-заводських робітників залишався майже незмінним, на 1 жовтня 1929 р. він становив 13%, 1930 відповідно — 12,2%, в першому кварталі 1931 р.— 13%³³. На початку 1932 р. в металургійній промисловості робітники-комуністи становили 18,7%, у машинобудівній — 17,4%³⁴.

Слід зазначити, що високий прошарок комуністів був серед висококваліфікованих, кадрових робітників. Так, на Дніпродзержинському металургійному заводі ім. Дзержинського він складав 16,5% робітників 8 і 7 розрядів і 15% — 6 та 5 розрядів. На Дніпропетровському заводі ім. Петровського серед членів ВКП(б) 7,3% робітників 5 розряду, 15,5% — 5—6; 17,5% — 7 і 8 розрядів³⁵.

В. І. Ленін писав, що з піднесенням свідомості широких мас трудящих до лав партії вступатимуть «тільки ширі прихильники комунізму, тільки сумлінно віддані робітничій державі, тільки чесні трудівники...»³⁶. Володимир Ілліч водночас застерігав, що серед них буде багато необізнаних з політикою новаків, нестійких і навіть випадкових людей³⁷. Перед партією постало завдання очиститися від хитких, нестійких і ворожих елементів.

Листопадовий Пленум ЦК ВКП(б) (1928 р.) зобов'язав партійні організації поєднати широке вербування робітників у партію «з суворого перевіркою теперішнього складу партії і найрішучою *чисткою* його від соціально чужих елементів, що примазалися, обюрократилися і розклалися»³⁸. Це тим більш було необхідно, бо умови непу й посилення труднощів у реконструктивний період породжували хитання серед деякої частини селянства і навіть робітничого класу. Це позначалось і на нестійких елементах у партії.

У травні 1929 р. розпочалася генеральна чистка партії, що тривала майже рік. Тоді у складі виробничих партосередків промислових підприємств України налічувалось 144 978 чол.— близько 60% всіх комуністів. Чистка відбувалась на відкритих партійних зборах при

²⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 10, од. зб. 2440, арк. 101.

²⁹ І. І. Коломійченко. Висвітлення деяких питань історії соціалістичної індустріалізації України.— УІЖ, 1963, № 1, стор. 20.

³⁰ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 868, арк. 122; «Партактивіст», 1931, № 21—22, стор. 13; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 10, од. зб. 2440, арк. 140.

³¹ «Більшовик України», 1931 р., № 7, стор. 13.

³² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 10, од. зб. 2440, арк. 140.

³³ «Більшовик України», 1931, № 7, стор. 12; ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 10, од. зб. 2440, арк. 139.

³⁴ «Пролетарій», 29 березня 1932 р.

³⁵ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 868, арк. 122.

³⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 45.

³⁷ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 15, стор. 251.

³⁸ КПРС в резолюціях..., ч. II, стор. 507.

ху свідчить факт, що з 40 тис. кустарів і ремісників Білорусії у 1925 р. в містах і містечках проживали 25 тис. чол., 90% з яких були єврейської національності⁵. Кожний другий кустар або ремісник був кравцем або шевцем. Для них найприйнятнішим був шлях трудової діяльності, що увійшов в уклад їх життя. Цей уклад не ламала промислова кооперація.

Однак політика Комуністичної партії по залученню до соціалістичного будівництва дрібних виробників натрапила на запеклий опір сіоністських організацій. Ще 2 травня 1918 р. в Москві відбулася секретна конференція однієї з розгалужених організацій сіоністів «Цейре Ціон», учасники якої заявили ще раз про мету «створення коаліційного уряду без більшовиків»⁶. Користуючись тяжким становищем єврейської кустарно-ремісницької бідноти, єврейська буржуазія спробувала підкорити її своєму впливу і протиставити Радянській владі. У доповідній записці Оргрозподілу ЦК ВКП(б) від 4 червня 1926 р. вказувалося: «Останнім часом сіоністи беруть певний курс на кустаря. Всі їх лозунги в містечках, вся агітація пристосовані до того, щоб захопити кустаря під свій вплив»⁷.

В арсеналі підривної роботи єврейської буржуазії проти Радянської влади перебували економічні засоби. Економічне підкорення кустарів-ремісників здійснювалося за допомогою Єврейського колонізаційного товариства (ЄКТ)*, що діяло в нашій країні під виглядом благодійницької організації. Функції ЄКТ обмежувалися в СРСР певними рамками.

Діяльність ЄКТ набула широкого розмаху⁸. Кредитні операції товариства в СРСР вже у 1923 р. поширилися на 79 з 120 позичково-ощадних товариств, які обслуговували євреїв. З 370 таких товариств, що діяли в 1928 р., ЄКТ кредитувало 191, кількість членів яких становила 66 500 чол.⁹

З метою поліпшення матеріального становища євреїв та залучення їх до продуктивної праці радянський уряд не закривав іноземних каналів економічної допомоги. Однак у сіоністів були інші розрахунки, далекі від благодійницьких цілей. За допомогою ЄКТ вони намагалися економічно й політично підкорити своєму впливові трудові дрібнобуржуазні маси євреїв, не допустити їх залучення до продуктивної праці на соціалістичних засадах.

«Благодійність» ЄКТ була сумнівною з економічної точки зору. Позички єврейським кредитним товариствам видавалися на умовах високого проценту (до 7—8%). Ця фінансово-націоналістична організація переслідувала й іншу, політичну мету, дуже далеку від публічних заяв. Вона, наприклад, перешкоджала пролетарській державі здійснювати кооперування дрібних виробників і заохочувала розвиток позичково-ощадних кооперативів, котрі не зачіпали капіталістичної суті дрібнобуржуазного виробництва. Економічний тиск на позичково-ощадні товариства давав змогу ЄКТ підкорювати їх і політично. «ЄКТ, кредитуючи ці товариства, ревізуючи їх,—говорилося в довідці Всеросійської ради промислової кооперації,—підпорядковувало їх собі організаційно і політично. Вимагаючи від цих товариств роботи в старих випробуваних формах, ЄКТ одночасно відновлювало і стару суть цих кредитів». ЄКТ впливало на економічну і політичну діяльність

⁵ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 67, од. зб. 18, арк. 223.

⁶ Ю. І в а н о в. Обережно: сіонізм, К., 1969, стор. 65.

⁷ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 67, од. зб. 18, арк. 224, 225.

⁸ Так розшифровує ЄКТ «Трибуна» (1928, № 3, стор. 16).

⁹ «Трибуна». 1928, № 3, стор. 16.

¹⁰ «Трибуна». 1928, № 4, стор. 17.

єврейських кооперативів через численний розгалужений інструкторський апарат. В разі виявлення інспектуванням напрямку діяльності товариств, що не задовольняв ЄКТ, їх кредитування припинялося. Користуючись фінансовою слабкістю Радянської держави в перші роки непу, ЄКТ довело питому вагу своїх кредитів кооперативам до 80—90%¹⁰. У зв'язку з порушенням умов угод з боку ЄКТ, Радянський уряд поступово обмежував його фінансові операції. Внаслідок цього в 1927 р. питома вага кредитів товариствам різко знизилася і становила 5% до їх загальної суми¹¹. До цього часу Радянська держава створила систему кооперативних банків і сама стала подавати необхідну фінансову допомогу дрібним виробникам, у тому числі й в містечках.

Крім такої зовні фінансово-економічної організації як ЄКТ, міжнародний сіонізм використовував прямі політичні засоби боротьби проти Радянської влади. Поряд з різноманітними демагогічними лозунгами благодійницького характеру сіоністи висували націоналістичні вимоги, що мали на меті відірвати єврейських трудящих від спільної виробничої та політичної діяльності з іншими народами СРСР. Сіоністи, видаючи себе «захисниками інтересів всієї нації», наприклад, вимагали створення «єврейського народного банку», особливих пільг по соціальному страхуванню кустарів єврейської національності тощо. Націоналістичне забарвлення антирадянської діяльності не заважало, однак, сіоністам знаходити спільну мову з російськими контрреволюційними елементами. Наприклад, на перевиборах у Ради в 1925 р. буржуазно-сіоністські організації приєдналися до есеро-меншовицьких лозунгів. В резолюції єврейської секції ЦК ВКП(б) «Завдання ідеологічної боротьби з буржуазними та дрібнобуржуазними угрупованнями» (5 грудня 1926 р.) вказувалося у зв'язку з цим: «Сталася тісна змичка старих ділків дореволюційної буржуазної та соціал-угодовської єврейської громадськості з новими верствами непманської буржуазії та буржуазно-спецівськими елементами з метою відвоювання в компартії впливу на відсталі маси кустарів і розорюваних дрібнобуржуазних верств містечок»¹².

Кустарна промисловість була ділянкою народного господарства СРСР, де точилися завершальні бої пролетарської держави з непманською буржуазією. Для непманів вона становила останнє, порівняно безпечне, сховище від наступаючого соціалістичного господарства. Контрреволюційні елементи в нашій країні та за її кордонами, в тому числі й такі запеклі вороги соціалізму, як сіоністи, бачили в кустарній промисловості серйозну силу в боротьбі проти Радянської влади. Про це відверто говорили в 1926 р. на своєму збіговиську в Парижі великі фабриканти та банкіри, що втекли з Країни Рад. В цій зустрічі брали участь капіталісти Рябушинський, Третьяков, Асмолов. Разом з ними питання боротьби проти Радянської влади обговорювали буржуазні економісти Струве, Гефтінг та ін.¹³

Позбавлені політичного панування буржуазні елементи мали міцні економічні основи в дрібному приватному господарстві і намагалися цим скористуватися у політичній боротьбі проти Радянської влади, покладаючи при цьому великі надії на товариства кустарів і ремісників. Вони хотіли створити з дрібних виробників організовану політичну силу, що протистояла б диктатурі пролетаріату.

¹⁰ ЦДА РРФСР, ф. 5449, оп. 2, сир. 569, арк. 2—3.

¹¹ Там же, арк. 3.

¹² ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 67, од. зб. 18, арк. 224, 225; оп. 69, од. зб. 262, арк. 49, 50.

¹³ Ю. Л а р п і н. Частный капитал в СССР, М., 1927, стор. 295.

Комуністична партія вважала за потрібне використати товариства кустарів в інтересах соціалістичного господарства. XIV конференція РКП(б) ставила завдання «організувати найпростіші форми масового об'єднання кустарів і промисловиків-одиначок»¹⁴. Рада Народних Комісарів у постанові «Про кустарно-ремісницьку промисловість і промислову кооперацію» від 3 травня 1927 р. вказувала на необхідність зосередити роботу промислової кооперації не тільки на організації та зміцненні найпростіших кооперативних об'єднань (промислово-кредитні, закупочно-збутові товариства та ін.), але й «також товариств кустарів-ремісників»¹⁵.

Партійні організації вживали заходів до керівництва товариствами кустарів-одиначок. 4 березня 1925 р. було направлено спеціальний циркуляр з цього приводу. В ньому позитивно оцінювалася діяльність і можливість існування товариств кустарів. Як указувалося в циркулярі, найдоступнішою формою охоплення партійним впливом кустарів-одиначок було створення товариств. Перед партійними організаціями було поставлене завдання «добитися розшарування серед кустарів і ремісників, що не експлуатують чужої праці, і визволення їх від впливу дрібнобуржуазних елементів, залучаючи найбільш біднішу частину кустарів до суспільного життя»¹⁶.

Характер товариств кустарів залежав від змісту та напрямку їх роботи, від того, чи змогла партійна організація не допустити впливу приватного капіталу. Товариства кустарів були однією з арен політичної боротьби й з сіоністськими організаціями, які одержували і здійснювали на практиці директиви «про введення своїх членів у верхівки товариств кустарів (правління тощо)»¹⁷.

Єврейські буржуазно-націоналістичні організації домагалися перетворення товариств кустарів в організовану опору антирадянської боротьби. Крім сіоністів у товариства кустарів проникла чимала кількість вихідців з партій меншовиків, есерів і бундівців. У 1924 р. в 7 округах БРСР у товариствах кустарів колишні меншовики, есери, бундівці та їм подібні елементи становили 13% загальної кількості членів, а в Гомелі навіть 27%¹⁸.

Сіоністські організації, що діяли з-за кордону, не обмежувалися посилкою своїх агентів у різні громадські організації СРСР, а створювали в нашій країні й свої окремі організації. Центром сіоністів в СРСР був так званий «Гехолу», що здійснював службу фактичного зв'язку сіоністських угруповань в СРСР зі світовим сіонізмом.

Бідняцько-середняцькі маси євреїв із недовір'ям ставилися до буржуазних сіоністських організацій та їх політики. Однак серед можливих верств кустарів, як відзначав Оргрозподіл ЦК ВКП(б), сіоністи користувалися деяким успіхом. Ось з такою організованою контрреволюційною силою в містечках і містах доводилося вести боротьбу партійним організаціям, в тому числі комуністам і комсомольцям єврейської національності. В матеріалах Всесоюзної наради єврейських секцій ВКП(б) у грудні 1926 р. вказувалося, наприклад, що на Україні активною громадською роботою займалося близько 48 тис. комуністів і понад 100 тис. комсомольців-євреїв¹⁹.

¹⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях... ч. II, стор. 147.

¹⁵ Директиви КПСС и Советского правительства по хозяйственным вопросам, т. I, М., 1957, стор. 705—706.

¹⁶ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 32, од. зб. 4, арк. 232.

¹⁷ Там же. оп. 67, од. зб. 18, арк. 225; оп. 16, од. зб. 112, арк. 223.

¹⁸ Там же. ф. 17, оп. 67, од. зб. 18, арк. 148; оп. 16, од. зб. 112, арк. 223.

¹⁹ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 69, од. зб. 262, арк. 50.

Діяльність сіоністських націоналістичних організацій в СРСР парализувалася всією політикою пролетарської держави щодо трудящих євреїв. Комуністична партія та Радянський уряд вжили суттєвих заходів по розв'язанню «містечкової проблеми», по залученню до соціалістичного будівництва дрібних виробників і всіх трудящих єврейської національності.

У 1924 р. при Президії Ради Національностей ЦВК СРСР було створено Комітет з земельного працевлаштування трудящих євреїв (КОМЗЕП), який 17 серпня 1927 р. був реорганізований у Комітет з земельного та промислового влаштування трудящих євреїв. Журнал «Большевик» писав з цього приводу, що із створенням комітету «визнано загальнодержавну важливість цієї справи». У 1926 р. було створено також Товариство з земельного працевлаштування євреїв (ТЗЕП).

Назва товариства не повністю відповідала його членському складові. У ліквідації смуги осілості брали участь представники багатьох націй. У 1931 р. з 250 тис. членів ТЗЕП 105 тис. чол. не належали до єврейської національності²⁰.

Осередками ТЗЕП керували партійні комітети. Серед членів ТЗЕП було багато комуністів і комсомольців. Наприклад, у Чернігівській організації, що налічувала в 1926 р. 600 членів, 7% були комуністами і 10% комсомольцями. Протягом 23—25 липня 1928 р. відбувалася нарада, скликана ЦК КП(б)У з питань економічного становища містечок та заходів щодо залучення єврейської бідноти до землеробства²¹. ТЗЕП займалося працевлаштуванням своїх членів не тільки в сільському господарстві, але й в державній та кустарній промисловості.

Безпосередньо питаннями кустарної промисловості займалося Товариство сприяння ремісницькій праці євреїв (ТРП), створене на установчих зборах 13 лютого 1928 р. Воно ставило своїм завданням розвиток професійно-технічної освіти, розвиток і зміцнення виробничої кооперації євреїв і обстеження економічного становища єврейських мас. На початку 1928 р. існувало 35 єврейських професійно-технічних шкіл, 31 з яких були створені після Великої Жовтневої соціалістичної революції²².

30 листопада 1930 р. спільне засідання президій правлінь ТЗЕП і ТРП прийняло рішення про об'єднання цих товариств. Це рішення мотивувалося необхідністю тіснішого пов'язання роботи з сільськогосподарського та промислового працевлаштування жителів містечок²³. Це товариство під керівництвом євсекції при ЦК ВКП(б) та Комітету з земельного та промислового влаштування трудящих євреїв при Президії Ради Національностей ЦВК СРСР проводило широку пропагандистську і масово-роз'яснювальну роботу, вело активну боротьбу проти сіонізму та антисемітизму. ТЗЕП і ТРП мали свій журнал «Трибуна».

Питаннями розв'язання проблем містечок займалися й інші товариства. На Україні в 1928 р. діяли 154 товариства допомоги та взаємодопомоги (у великих містах — 47 і в містечках — 107). Вони охоплювали близько 100 тис. членів, головним чином бідноту, з яких 80% становили євреї²⁴. До правлінь товариств входили 450 комуністів. Члени

²⁰ «Трибуна», 1927, № 6—7, стор. 27; 1930, № 34, стор. 1; «Большевик», 1928, № 15, стор. 41; «Кустарь и артель», 20 квітня 1931 р.; ЦДА РРФСР, ф. 5449, оп. 36, спр. 12.

²¹ ЦДА РРФСР, ф. 5449, оп. 1, спр. 285, арк. 3; оп. 36, спр. 12.

²² «Трибуна», 1928, № 4, стор. 24; «Большевик», 1928, № 15, стор. 44—45.

²³ «Трибуна», 1930, № 32, стор. 17.

²⁴ ЦДА РРФСР, ф. 5449, оп. 1, спр. 285, арк. 42.

товариства при сприянні державних органів одержали до 1929 р. матеріальну допомогу на суму 1500 тис. крб. Товариства організували 194 різних підприємства та установи (дрібні майстерні, лікарню, поліклініку, дитячі ясла тощо). За допомогою товариств лише протягом 1928 р. до продуктивної праці було залучено понад 2000 чол.²⁵

22 листопада 1929 р. РНК СРСР прийняла постанову «Про заходи щодо поліпшення економічного становища єврейських мас»²⁶, відповідно до якої Всесоюзній раді промислової кооперації, ВРНГ та Наркомторгу СРСР було запропоновано посилити роботу по охопленню єврейської бідноти дрібною кустарною промисловістю. Уряд СРСР вказував на необхідність залучати до виробничих артілей найбільш маси кустарів і ремісників, вжити заходів щодо постачання їх сировиною та кредитами. Відповідно до цього ВРНГ та Наркомторг виділили в 1930 р. промисловим кооперативам містечок 6000 т метало-шкіряних напівфабрикатів на суму 47 500 крб., бавовняних — на 16 млн. крб., великих розмірів шкіри — 21 500 шт., конопель — 86 т, вовни — 94,6 т та ін.²⁷

Значну роль у розв'язанні проблеми містечок відіграло планове переселення євреїв з областей скупчень у колишній смузі осілості. Розселення відбувалося по всій території країни. 28 березня 1928 р. була прийнята постанова ЦВК СРСР про закріплення Біробіджанського району для переселення трудящих євреїв. Надалі цей район перетворився в Єврейську автономну область. Постанова передбачала закріплення «за КОМЗЄП для потреб суцільного заселення трудящими євреями вільних земель у Приамурській смузі ДСК»²⁸.

На нараді в ЦК ВКП(б) з питань економічного становища в містечках відзначався ряд досягнень у працевлаштуванні єврейської бідноти. За три роки, що передували цій нараді, на Україні в 162 селищах було зведено 3500 будинків і вселено в них 35 тис. чол. В резолюції наради «Про наслідки й завдання єврейського переселення» вказувалося, що «єврейське переселення дало політично задовільні наслідки, сприяючи зміні соціального складу єврейського населення в бік підвищення питомої ваги трудящих, послаблення впливу антирадянських угруповань серед єврейського населення, зміцнення симпатій широких верств єврейських робітників за кордоном до Радянського Союзу»²⁹.

Трудящі верстви містечок дедалі більше залучалися до раніше забороненої для них царизмом сільськогосподарської та промислової праці. Радянська держава створювала для цього сприятливі умови. Наприкінці 1926 р. КОМЗЄП мав у своєму розпорядженні для переселення трудящих євреїв у сільську місцевість 331 511 га родючих земель. На Всесоюзній нараді єврейських секцій ВКП(б) в грудні 1926 р. відзначалося, що протягом 1924—1926 рр. кількість робітників найманої праці єврейської національності по СРСР зросла на 102 400 чол. і наблизилася до 400 000 чол.³⁰

Державні організації, виконуючи постанову РНК СРСР від 22 листопада 1929 р. «Про заходи щодо поліпшення економічного становища єврейських мас», продовжували направляти трудящих містечок на роботу в державну промисловість. Так, незабаром після прийняття цієї

²⁵ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 67, од. зб. 18, арк. 226; ЦДА РРФСР, ф. 5449, оп. 1, спр. 285, арк. 42.

²⁶ «Трибуна», 1929, № 24, стор. 3.

²⁷ «Трибуна», 1930, № 10, стор. 21.

²⁸ «Трибуна», 1928, № 6, стор. 1.

²⁹ ЦДА РРФСР, ф. 5449, оп. 1, спр. 285, арк. 111.

³⁰ «Трибуна», 1927, № 1, стор. 8; «Трибуна», 1930, № 34, стор. 1.

постанови на Сталінградський тракторний завод було направлено 800 чол. молоді, а в школи ФЗН 1000 чол. підлітків єврейської національності. В резолюції II з'їзду ТЗЄП (грудень 1930 р.) вказувалося що «останній рік був роком масового припливу єврейських трудящих на підприємства, будівництво, транспорт тощо». Наркомат праці СРСР, КОМЗЄП, ТРП, ТЗЄП в 1929/30 господарському році направили в промисловість і на транспорт близько 16 000 чол., не враховуючи тисячі чоловік євреїв, які поступили на роботу в державні промислові підприємства в неорганізованому порядку. Всі ці заходи сприяли успішному розв'язанню проблем, породжених безробіттям³¹.

Про складність і велику масштабність у розв'язанні проблеми безробіття вказувалося на нараді при ЦК КП(б) України в липні 1928 р. з питань економічного становища містечок³². Ліквідація безробіття серед населення західних областей країни була предметом спеціального обговорення на засіданні Президії ЦВК СРСР 19 вересня 1928 р. під головуванням М. І. Калініна. Беручи до уваги наявність «в містах і містечках західної прикордонної смуги великої кількості безробітних некваліфікованих трудящих (особливо серед єврейського населення)», Президія доручила Наркомфіну й Наркомату праці при розгляді бюджету на 1928/29 р. передбачити спеціальні кошти на їх перекваліфікацію³³.

Успіхи у працевлаштуванні євреїв були відзначені головою ЦВК СРСР М. І. Калініним на II з'їзді ТЗЄП у грудні 1930 р. «Якщо ми на першому з'їзді говорили про те, як влаштувати на роботу тисячі нужденних євреїв,— говорив М. І. Калінін,— то тепер говоримо про те, де брати робочі руки»³⁴.

Неоціненну роль у розв'язанні соціально-політичних проблем, породжених існуванням смуги осілости, відіграла промислова кооперація. З її допомогою Комуністичній партії вдалося залучити в соціалістичне будівництво дрібних виробників єврейської національності³⁵.

Питанням кооперування кустарів у містечках займалися вищі кооперативні органи. В квітні 1929 р. при Президії Всекопромради було створено Комісію з економічного поліпшення містечкового населення. Вона склала план кооперування містечкового населення УРСР, БРСР та західних губерній РРФСР (Брянська, Смоленська, Псковська). Були розроблені заходи щодо додаткового кооперування в 1929/30 р. 53 тис. євреїв-кустарів³⁶.

Незважаючи на контрреволюційну націоналістичну пропаганду сіоністських організацій, кооперування кустарів і ремісників єврейської національності йшло успішно. В районах зосередження єврейського населення в Білорусії, на Україні і трьох зазначених губерній РРФСР жителі містечок становили близько 500 тис. чол. На 1929/30 р. промисловою кооперацією було охоплено 160 тис. чол., тобто 53,3% всього працездатного населення. У складі промислової кооперації України євреї становили 51,8%, а в Білорусії 62,2%. Ці дані особливо красномовні, якщо взяти до уваги, що в БРСР білоруси становили 80,6, а євреї 8,2% від загальної кількості населення³⁷.

³¹ «Трибуна», 1930, № 13, стор. 4; 1931, № 6, стор. 14; № 11, стор. 14.

³² ЦДА РРФСР, ф. 5449, оп. 1, спр. 285, арк. 5.

³³ «Трибуна», 1928, № 18, стор. 3.

³⁴ «Трибуна», 1930, № 36, стор. 3.

³⁵ Партія о промисловой кооперации и кустарной промышленности, М., 1932, стор. 112—113; ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 21, од. зб. 381, арк. 66, 67.

³⁶ «Трибуна», 1930, № 13, стор. 4; ЦДАНГ, ф. 5339, оп. 4, од. зб. 3 б, арк. 13.

³⁷ Промысловая кооперация к XIV съезду ВКП(б), М., 1930, стор. 135; «Кустарь и артель», 18 червня 1929 р.; ЦДАНГ, ф. 5339, од. зб. 65, арк. 8.

Ці факти є свідченням великої роботи, проведеної нашою партією. Вже на 1929 р. понад половина всього працездатного населення містечок, міст і сіл Білорусії, України і трьох західних губерній РРФСР працювала в соціалістичних виробничих об'єднаннях — промислових кооперативах. Цей процес з успіхом продовжувався і надалі. Комісія ЦК ВКП(б), що обслідувала діяльність промислової кооперації України, відзначила, що темп кооперування по містечках становив в 1930/31 р., порівняно з попереднім роком, 178% ³⁸.

У 1930 р. студенти 2-го Московського державного університету за завданням КОМЗЕП і ТЗЕП обслідували 45 пунктів з компактним єврейським населенням (20 містечок України, 22 — Білорусії, 3 — західних областей РРФСР). Були виявлені істотні позитивні соціальні зміни серед єврейського населення ³⁹.

Соціалістична держава вела боротьбу проти куркулів і сіоністських контрреволюційних організацій. З кооперативів виганялися їхні агенти. Вибіркове обслідування дрібної промисловості, проведене Вукоопспілкою в 1929 р., показало переважний бідняцький прошарок кустарів і ремісників. З 8693 промисловиків двадцяти семи обслідуваних містечок 95,2% не користувалися найманою працею. Кожний третій з них як бідняк був повністю звільнений від податків. Куркулі-підприємці становили в загальній кількості кустарів містечок всього 0,68% ⁴⁰. До виборних органів промкооперативів куркульські елементи не допускалися. Як і в усій промисловій кооперації СРСР в артілях містечок йшла боротьба за очищення від чужих елементів керівних органів. У 80 низових кооперативах міст і містечок України у складі правління колишні робітники були представлені 34,5% (1928 р.) і 42,6% (1929 р.), кількість колишніх кустарів, які мали більше одного найманого робітника, відповідно, зменшилася з 1,3% до 0,9% ⁴¹. Так здійснювалася послідовна класова політика Комуністичної партії в промисловій кооперації.

Навіть в умовах зруйнованого народного господарства, Радянська держава, зазнаючи значних економічних труднощів, не шкодувала коштів і засобів для ліквідації тяжкої спадщини національної політики царизму. Були повністю знищені наслідки смуги осілості. Євреї, як і інші національні меншості, що не мали до Великого Жовтня елементарних умов для розвитку, стали повноправними будівниками соціалістичного суспільства. Це стало можливим тільки в умовах ліквідації експлуатації людини людиною, будь-якого національного гноблення. Реалізуючи ленінську національну політику, Комуністична партія згуртувала велику сім'ю народів на основі рівноправності і дружби.

³⁸ ЦДА РРФСР, ф. 5449, оп. 2, спр. 1444, арк. 9.

³⁹ «Трибуна», 1930, № 29, стор. 4.

⁴⁰ «Вісник промислової та промислово-кредитової кооперації України», 1930, № 3, стор. 29.

⁴¹ ЦДАНГ, ф. 5339, оп. 15, спр. 34, арк. 13.

ОСОБЛИВОСТІ ПРОМИСЛОВОГО ПЕРЕВОРОТУ В ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ

Я. С. ХОНІГСМАН

В історико-економічній літературі проблеми промислової революції в Західній Україні розглядаються по-різному. Буржуазні польські економісти Ф. Буяк і Я. Твардовський, розповідаючи про запровадження машин в економіці Галичини, ні словом не згадують про їх соціаль-

не значення¹. Радянські історики М. П. Герасименко і Я. П. Кісь, на відміну від буржуазних учених, стверджують, що перші машини з'явилися тут у сорокових роках минулого століття². Але й вони не торкаються соціального значення запровадження машин в економіці цього краю.

В Галичині парові машини, за дослідженнями польських учених, з'явилися на початку XIX ст. (1802 р.) при добуванні сірки в Свошовицях і в соляних шахтах Велічки. Через деякий час їх почали використовувати в Східній Галичині на цукровому виробництві і Тлумачі³. На Західній Україні в 1851 р. було понад 26 парових машин (в Галичині — 20 машин)⁴.

Вихідна точка промислової революції не визначається використанням нового виду енергії. «...Навіть парова машина в тому вигляді, як вона була винайдена в кінці XVII століття, в мануфактурний період, і проіснувала до початку 80-х років XVIII століття, не викликала ніякої промислової революції. Навпаки, саме створення робочих машин зробило необхідною революцію в паровій машині»⁵. Отже, промислова революція була викликана впровадженням робочої машини, тобто такого механізму, «який, діставши відповідний рух, виконує своїми знаряддями ті самі операції, які раніше виконував робітник подібними ж знаряддями»⁶.

Промислова революція має два відмінних і водночас тісно пов'язаних аспекти — технічний (переворот у галузі техніки) і соціальний. В. І. Ленін у книзі «Розвиток капіталізму в Росії» відзначав, що «перехід від мануфактури до фабрики знаменує повний технічний переворот, що відкидає віками нажиту ручну вмілість майстра, а за цим технічним переворотом неминуче йде щонайкрутіша ломка суспільних відносин виробництва, остаточний розкол між різними групами осіб, що беруть участь у виробництві, повний розрив з традицією, загострення і розширення всіх темних сторін капіталізму, а разом з тим і масове усупільнення праці капіталізмом»⁷.

У статті «До характеристики економічного романтизму» В. І. Ленін, де він уточнював суть переходу від мануфактури до фабрики, підкреслював, що в цей період і починалося «те круте й різке перетворення всіх суспільних відносин під впливом машин... перетворення, яке прийнято називати в економічній науці *industrial revolution* (промислова революція)»⁸.

Аналіз конкретних умов розвитку промисловості в світлі марксистської теорії приводить до висновку, що в Східній Галичині, Буковині і на Закарпатті відбувався процес переходу від дрібного виробництва товарів і від мануфактури до фабричного виробництва, який і за змістом і формою може бути охарактеризований як промислова революція.

Обумовлювався цей процес значною мірою економічним проникненням австро-угорського капіталізму і мав свої особливості. Промис-

¹ F. Bujak. Wirtschaftsgeschichte Galiziens, Vortrag; J. V. Twardowski. Industrialisierung Galiziens, Vortrag. — „Wirtschaftliche Zustände Galiziens in der Gegenwart“, Wien, 1912.

² М. П. Герасименко. Аграрні відносини в Галичині, К., 1962, стор. 197; Я. П. Кісь. Промисловість Львова у період феодалізму, Львів, 1968, стор. 219.

³ I. Kostrowicka, Z. Landau, J. Tomaszewski. Historia gospodarcza Polski XIX—XX wieku, Warszawa, 1966, стор. 117.

⁴ М. П. Герасименко. Назв. праця, стор. 197.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 358.

⁶ Там же, стор. 356.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 390.

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 206.

ловий переворот у краї розпочався на століття пізніше, ніж у країнах Західної Європи і на півстоліття пізніше, ніж у Росії, Наддніпрянській Україні, Польському Королівстві та в Австро-Угорщині. Вирішальний стрибок у рамках промислової революції відбувся тільки наприкінці XIX — на початку XX ст. У порівнянні з іншими країнами промислова революція тривала тут понад 80 років. Це означає, що в Західній Україні вона завершилась тільки при Радянській владі, після возз'єднання західноукраїнських земель з Українською Радянською Соціалістичною Республікою.

Однією з особливостей промислового перевороту в Західній Україні було те, що він відбувався одночасно в мануфактурному й ремісничому виробництві.

Застосуванню машин і нової техніки в промисловому і сільсько-господарському виробництві перешкоджало тривале збереження пережитків кріпосництва, панування феодалів-поміщиків у всьому суспільно-економічному житті країни, а також відірваність західноукраїнських земель від основної національної території, де промисловий переворот охопив майже всі галузі промислового виробництва. Промисловий переворот затримувався й через іноземне пригнічення, що особливо виявлялось в економічній політиці австрійських властей. На західноукраїнських землях — у Східній Галичині, Буковині і Закарпатті розвиток економіки визначався фабричною індустрією центральних і західних провінцій Австро-Угорщини.

Особливістю промислової революції в Західній Україні також було і те, що вона не призвела до консолідації й повної перемоги капіталістичного ладу. В країнах з високорозвинутою економікою промисловий переворот привів до повної перемоги буржуазії та капіталістичних форм виробництва в економіці. В Західній Україні капіталістичні форми господарства закріпились не відразу. Тут всі три стадії розвитку капіталізму в промисловості довгий час існували поряд. В містах і містечках Галичини, Буковини і Закарпаття основною формою виробництва залишалось кустарництво, ремесло і проста кооперація. Одночасно існували мануфактури з широким поділом праці. А поряд з ними існували фабрично-заводські підприємства, матеріально-технічною основою яких були механізми з використанням пари або електрики. Капіталістичні форми господарства існували разом з напівфеодалітними, просто-таки середньовічними відносинами. Часто бувало, що великі підприємства використовували дрібне виробництво в своїх інтересах. Окремі майстерні кустарів і ремісників ставали явними і замаскованими філіалами великих капіталістичних фірм, перетворювались у додатки до фабрик. Великим підприємствам це було вигідно, бо вони без додаткових витрат могли збільшити випуск товарів.

Розвиток капіталізму на Західній Україні набував потворних форм, що призводило до збільшення дрібнобуржуазних елементів у містах та містечках, небувалої за кількістю резервної армії праці, поширення лихварства. Все це гальмувало соціально-економічні перетворення в краї.

У розвитку промислової революції в Західній Україні можна розрізнати три стапи. Перший з них охоплює майже 30 років — від початку впровадження машин у мануфактурне виробництво протягом першого десятиріччя після скасування кріпосного права, застосування парових машин, механізмів і технологічних процесів у 70—80 роках у гірничодобувній промисловості до кінця століття. На цьому етапі промислова революція відбувалася дуже нерівномірно. Машини, насамперед, запроваджувались у харчовій промисловості і в тих галузях

виробництва, що працювали на місцевій сировині (нафтова, паперова, деревообробна). Металообробні підприємства тривалий час постачалися верстатами повільніше, ніж вищеназвані галузі.

Промисловий переворот охопив також транспорт і зв'язок. Протяжність залізниць наприкінці століття досягла майже 4000 км. Були прокладені залізничні лінії між Краковом і Львовом, Львовом і Підволочиськом на російському кордоні, Львовом і Станіславом (Івано-Франківськом) до угорського кордону і т. д.

Але цей історичний процес не міг набути всебічного розвитку вже тільки тому, що революція в промисловості базувалась на імпортованій техніці. А це обумовило залежність Західної України від закордону, перш за все від Австро-Угорщини та Німеччини.

Більш високими темпами йшло впровадження техніки у другій половині 80-х та 90-х рр. В обробній і гірничодобувній промисловості запроваджували більше робочих машин, механізмів, нових технологічних процесів. В окремих галузях (добування солі та інших мінералів) виробництва робочі машини були основними засобами праці. В лісопилній і деревообробній промисловості машини запроваджувалися повільно. Це стосується і виробництва будівельних матеріалів (на окремих підприємствах при виготовленні цегли, гідралічного вапна і цементу). Дуже повільно запроваджували машини в металообробній і харчовій промисловості. Лише на цукрових заводах близько Чернівців і в Пшеворську була встановлена нова техніка ще наприкінці XIX ст.

Потужність машин зростала щороку. Так, у 1870 р. в обробній промисловості Східної Галичини вона дорівнювала 1600 к. с., 1875 р.— 3400, 1880 р.— 3800, в 1890 р.— 5600 к. с.⁹

Процес переходу до фабричної системи розвивався і поглиблювався. Внаслідок цього посилювались суперечності між новими формами виробництва і пережитками феодальних виробничих відносин, а це підточувало устої поміщицького володіння.

Другий етап розвитку промислової революції охоплював увесь період імперіалізму в Західній Україні (1900—1939 рр.). Незважаючи на всі несприятливі фактори (збереження найважливіших економічних позицій в руках класу поміщиків, гніт Габсбурзької монархії і польських поміщиків), зростало оснащення ряду галузей промисловості машинами. В 1902 р. у переробній промисловості Галичини потужність машин становила 82 тис. к. с.¹⁰, а в Західній Україні (в Східній Галичині, Буковині і Закарпатті) — близько 70 тис. к. с., тобто майже в 3,5 раза більше, ніж було в 1890 р. В 1910 р. потужність діючих механізмів дорівнювала в Галичині 125 тис. к. с., а по Західній Україні близько 90 тис.¹¹ Але фабричне виробництво не стало тоді ще домінуючим, бо існувало багато мануфактур, а також майстерень, заснованих на простій капіталістичній кооперації.

Технічний рівень промислового і сільськогосподарського виробництва залишався дуже низьким. Це було причиною того, що промислова революція не була завершена, виробництво в своїй основі зберігало дрібнотоварний характер.

Третій етап завершення промислової революції, коли фабричне виробництво стало домінуючим у всіх галузях промисловості, почався

⁹ Г. І. Ковальчак. Розвиток капіталістичної промисловості в Східній Галичині у 70—80-х роках XIX ст.—З історії західноукраїнських земель, вип. 3, К., 1958, стор. 3.

¹⁰ Skorowidz Przemysłowo-handlowy królestwa Galicji, Lwów, 1913, cz. 2, стор. 174.

¹¹ Skorowidz Przemysłowo-handlowy..., crop. 174; Podręcznik statystyki Galicji, t. IX, cz. 1, Lwów, 1913.

тільки після возз'єднання західних областей України з Українською Радянською Соціалістичною Республікою. Цей процес проходив на новій основі, цілком протилежній попередній — на базі суспільної власності на засоби виробництва. Він охоплює передвоєнні роки і першу п'ятирічку після війни. В цей період під керівництвом Комуністичної партії були здійснені заходи, що дали змогу подолати вікову техніко-економічну відсталість, закласти основи соціалістичної індустріалізації. Проведено кооперування дрібного ремісничого виробництва і колективізацію сільського господарства. Була створена матеріально-технічна база соціалізму. Західні області України — складова і невід'ємна частина Української Радянської Соціалістичної Республіки — досягли рівня високорозвинутих країн Європи. Тільки тоді тут була завершена промислова революція, що мала глибокі соціальні наслідки. Її соціальний аспект виявився в новому співвідношенні класових сил. Західноукраїнський пролетаріат, як і повсюди, був «найважливішим дітищем цього промислового перевороту»¹².

У праці «Становище робітничого класу в Англії» Ф. Енгельс писав: «Історія робітничого класу в Англії починається з другої половини XVIII століття, з винайдення парової машини і машин для обробки бавовни. Ці винаходи стали, як відомо, поштовхом для промислової революції — революції, яка одночасно вчинила цілковитий переворот в громадянському суспільстві і всесвітньоісторичне значення якої починають усвідомлювати тільки тепер»¹³.

У Західній Україні історія робітничого класу почалася майже на століття пізніше, в 60—70 роках XIX ст. Саме тоді, коли почався процес переходу від мануфактурного виробництва до фабрики, став формуватися західноукраїнський пролетаріат. І хоча питома вага фабрично-заводських робітників до загальної кількості зайнятих в промисловому виробництві була незначною, ця категорія робітників виявила тенденцію до безперервного зростання. У 1870 р. їх було не більше 20 тис., з яких одна третина працювала на фабрично-заводських підприємствах¹⁴. Але в 1890 р. фабрично-заводських робітників у Східній Галичині було вже понад 15 тис.¹⁵, а на початку XX ст. (1902 р.) — 30 тис. робітників. На цей час у трьох районах Західної України налічувалось понад 46 тис.¹⁶ Це був клас фабричних робітників, який «безперервно збільшувався кількісно в міру того, як промислова революція захоплювала одну галузь виробництва по одній»¹⁷.

Промислова революція в Західній Україні, незважаючи на те, що вона не охопила всі сфери і галузі господарства, спричинилася до глибоких змін у соціальній структурі західноукраїнського суспільства, «звела всі відмінності населення до протилежності між робітниками і капіталістами»¹⁸, між трудящими, з одного боку, та поміщиками і буржуазією — з іншого.

¹² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, стор. 246.

¹³ Там же, стор. 233.

¹⁴ За критерій для визначення фабрики з точки зору її мінімальних розмірів В. І. Ленін вважав підприємство, на якому зайнято не менше 15—16 чол. Див. В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 334; т. 3, стор. 402.

¹⁵ Г. І. Ковальчак. Деякі питання розвитку капіталістичних відносин у промисловості Східної Галичини в кінці XIX і на початку XX ст. — УІЖ, 1959, № 1, стор. 74.

¹⁶ Österreichisches statistisches Handbuch für die im Reichsrat vertretenen Königreiche und Ländern, Wien, 1903, 1904.

¹⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 297.

¹⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 2, стор. 246.

ПРО МАЛОВІДОМИЙ ІСТОРИЧНИЙ ХУДОЖНІЙ ТВІР М. П. СТАРИЦЬКОГО

В. У. ОЛІЙНИК

Над висвітленням минулих епох і окремих історичних періодів з життя своєї країни у тісному співробітництві працюють історики й письменники. Щоб написати твір на певну історичну тему, письменник, як і історик, повинен виконати велику дослідницьку роботу: вивчити багато історичних праць різних авторів монографічного й синтетичного характеру, звертатися й до першоджерел — різних документів, літописів, мемуарів тощо, зробити певний відбір фактів, осмислити опрацьований матеріал і дати всьому свою інтерпретацію. Але внаслідок такої попередньої праці з-під пера історика виходить наукова праця, а письменник дає художній твір, у якому поєднано реальну історію з домислом і вимислом, образно відтворено картини минулого.

Визначне місце в розвитку української історичної літератури належить М. П. Старицькому (1840—1904). Велике значення серед його історичних творів мають романи, надруковані 1895—1903 рр.

Після трилогії про Богдана Хмельницького (1895—1897) письменник написав і опублікував дилогію про Петра Дорошенка — «Молодість Мазепи» (1898) і «Руїна» (1899). Ці романи друкувалися в газеті «Московский листок», але не перевидані, отже не відомі сучасному читачеві. У монографічних нарисах Л. Сокирка та Й. Куриленка, виданих 1960 р., про них є суперечливі й неточні згадки¹. І. Пільгук навіть не згадує їх, а Н. Калениченко обмежується кількома словами і теж не в усьому точними². М. Левченко називає ці твори в хронологічному переліку історичних романів М. Старицького, але далі про них не згадує і словом³.

Зазначимо, що доба, якій присвячена дилогія М. П. Старицького, не знайшла свого висвітлення в радянській художній літературі, зокрема особа гетьмана Петра Дорошенка. В літературознавстві та радянській історичній літературі немає спеціальних досліджень про досить складну особу та діяльність П. Дорошенка. Є тільки принагідні висловлювання. Так, наприклад, дехто з істориків вважає, що у своїх діях він керувався честолюбством, інші — патріотичною ідеєю. О. Апанович писала: «Ще з самого початку своєї «діяльності» Дорошенко виявив себе честолюбцем, який у боротьбі за особисту владу вдався до засобів, що завдали шкоди інтересам всієї країни»⁴. Інший погляд В. Голобуцького: «Ставши гетьманом, Дорошенко поставив перед собою нерозв'язне по суті завдання об'єднання України шляхом використання суперечностей між Росією, Польщею й Туреччиною. Він виступив як прибічник кримської орієнтації, а потім (1666 р.)* прийняв протекцію султанської Туреччини. Однак ненависть народу до турецьких і татарських загарбників, які мали на меті пограбування і поневолення

¹ Л. Г. Сокирко. М. П. Старицький. Критико-біографічний нарис, К., 1960, стор. 105; Й. М. Куриленко. М. П. Старицький (Життя і творчість), К., 1960, стор. 59.

² П. К. Волкунський та інші. Історія української літератури. Література другої половини XIX століття, К., 1966, стор. 480—483; Історія української літератури у восьми томах, К., 1969, т. IV, кн. 2, стор. 48.

³ М. О. Левченко. Випробування історією (Український дожовтневий роман), К., 1970, стор. 123.

⁴ О. М. Апанович. Запорізька Січ у боротьбі проти турецько-татарської агресії, К., 1961, стор. 197. Згодом авторка змінила свій погляд на Дорошенка, але про це скажемо далі.

* Тут, мабуть, друкарська помилка: треба 1669 р.

України, і тяжіння народних мас Правобережжя до Росії призвели до повного провалу планів Дорошенка і його прибічників. Прагнення ж Дорошенка досягти згоди з Росією про прийняття правобережних полків і визнання його гетьманом наштовхувалися на протидію спочатку з боку лівобережного гетьмана Івана Брюховецького, який бачив у ньому свого суперника, а потім Дем'яна Многогрішного та Івана Самойловича»⁵.

Проте вирішальне значення мали не протидії Брюховецького, Многогрішного чи Самойловича, а ті вимоги, які Дорошенко ставив перед царським урядом. Ще на початку 1668 р. він домагався скасування «Московських статей» 1665 р., виведення царських воевод і війська з усіх міст України, повернення Києва під владу гетьмана, визнання його, Дорошенка, гетьманом усієї України, а Тукальського — київським митрополитом, визнання давніх прав і привілеїв тощо⁶. Про переговори Дорошенка з царським урядом після Бучацької угоди 1672 р. Польщі з Туреччиною радянський історик О. Апанович писала, що вони були навмисно зірвані Дорошенком, бо «правобережний гетьман та його однодумці з старшини свідомо висували зовсім неприйнятні для російського уряду вимоги, зокрема про виведення воевод і відмову від Андрусівського договору», а всі надії покладали на Туреччину. Правда, вона визнає, «що прагнення правобережної старшини суперечили політиці царського уряду, спрямованій на поступову ліквідацію автономії України»⁷.

Основним джерелом діалогії М. Старицькому стала досить об'єктивна щодо оцінки Дорошенка монографія «Руїна» М. Костомарова, написана на підставі опублікованих і неопублікованих архівних матеріалів, козацьких літописів і праць українських, російських та іноземних (передусім польських) істориків і хроністів. Треба однак сказати, що автор монографії не завжди критично ставився до різноманітних документів, тому припустився деяких фактичних помилок, що перейшли й у твір М. Старицького. Звичайно, письменник користувався й іншими даними, зокрема літописами Величка, Самовидця і Грабянки, все ж монографія Костомарова була його головним, а часто і єдиним джерелом.

Перша частина діалогії — роман «Молодість Мазепи» (1898) охоплює порівняно невеликий час: приблизно з початку літа 1667 до літа 1668 р. З розмов дійових осіб довідуємося про події, що відбувалися на Україні після смерті Богдана Хмельницького. Тут йдеться про гетьманування Виговського і Тетері, подорож лівобережного гетьмана Брюховецького до Москви, укладення там ним «Московських статей» 1665 р., прибуття на Лівобережжя російських воевод з військом тощо. Крім того в романі показано загальне обурення на Україні Андрусівською угодою 1667 р. і вбивство на Січі в зв'язку з цим російського посла в Криму Лодиженського, розрив правобережного гетьмана Дорошенка з Польщею, його похід проти польського війська Яна Собеського, битву під Підгайцями й вимушене замирення з Польщею, переговори російського посла Тяпкіна з Дорошенком зимою 1667—1668 року, народне повстання проти російських воевод на Лівобережжі, похід Дорошенка на лівий берег Дніпра і несподіваний відступ на Правобережжя, повстання козаків проти Брюховецького і його загибель на раді під Опішню, а далі згадується про обрання гетьманом на Лівобережжі

⁵ В. А. Голобуцкий. Запорожское казачество, К., 1957, стор. 312.

⁶ К. І. Стецюк. Народні рухи на Лівобережній і Слобідській Україні в 50—70-х роках XVII ст., К., 1960, стор. 343.

⁷ О. М. Апанович. Назв. праця, стор. 197.

Д. Многогрішного та появу нового претендента на булаву — Суховія, висушеного запоріжцями.

Друга частина діалогії — роман «Руїна» (1899) охоплює 1669—1674 рр. Тут розповідається про гетьманування Ханенка і його боротьбу разом з поляками проти Дорошенка, союз останнього з Туреччиною, його переговори з Многогрішним про об'єднання України та з російським урядом про прийняття Правобережжя під свою зверхність, Острозьку комісію польського уряду з Ханенком і участь у ній Дорошенка, прихід польського війська Яна Собеського 1671 р. на Правобережжя, змову купки старшини проти Многогрішного, його арешт і заслання, заслання Сірка на Сибір, похід турецького султана Магомета IV проти Польщі, облогу і захоплення турками Кам'янця-Подільського, Бучацький мир 1672 р. Польщі з Туреччиною, походи російсько-українського війська Ромодановського і Самойловича 1674 р. на Правобережжя і нарешті Переяславську раду 1674 р., на якій Ханенко склав своє гетьманство, а Самойлович був обраний гетьманом і Правобережної України.

Діалогія М. Старицького — твір багатоплановий, сюжет її розгортається кількома лініями. Основна з них, якою визначена тема: боротьба Дорошенка за возз'єднання України, розірваної надвое Андрусівською угодою 1667 р. Це кардинальна проблема того часу, початок і кінець усіх інших проблем: стосунки з сусідніми державами, передусім Росією і Польщею, що уклали ненависну для населення України Андрусівську угоду, внутрішня боротьба як один з її наслідків, взаємини правобережного і лівобережних гетьманів із Запорізькою Січчю, боротьба Дорошенка проти польського панства, «законне» право якого на Правобережжі було визнано цією угодою.

За композицією діалогія — історико-пригодницький твір, «роман про Мазепу», як його називав сам автор. Від початку і до кінця діалогія є суцільним ланцюгом пригод. Тут і загадкове зникнення, і викрадення, розшуки, погоні, переодягання, підслухування і підглядання, різні несподіванки тощо.

Ухил у бік пригодництва дещо зашкодив історичному змістові твору. У ньому не тільки деякі події, іноді досить важливі, не знайшли свого місця, але й ті, що відображені, не завжди докладно висвітлені, як от Острозька комісія та деякі інші. Крім того, якщо другорядні сюжетні лінії особистих стосунків мають свою розв'язку, то основна — боротьба Дорошенка за возз'єднання і незалежність України — обірвана 1674 р. і не доведена до кінця.

У діалогії діє багато історичних осіб: Дорошенко, його дружина Пріся, Сірко, Самойлович, Мазепа, Брюховецький, Многогрішний, Богун, Ханенко, Кочубей, митрополит Тукальський, а також ряд вигаданих — Сич, його внучка Галина, полковник Гострий і його дочка Мар'яна, Горголя, Тамара та інші. А все ж коло осіб, зокрема історичних, досить обмежене. Ми не бачимо генеральної старшини і правобережних полковників, рідних братів Дорошенка Григорія та Андрія, тестя Яненка-Хмельницького — близьких помічників гетьмана і активних учасників походів, переговорів з представниками російського уряду тощо. Безперечно, це позбавило можливості показати однодумців і противників гетьмана, боротьбу поглядів, думок і прагнень. Справжнє найближче оточення замінено вигаданим: це Мазепа і Кочубей, хоч вони такої ролі в дійсності не відігравали.

Як же М. Старицький висвітлює суперечності, що виникли внаслідок Андрусівської угоди? До угоди на Лівобережжі гетьманував Брюховецький, а господарювали царські воеводи, на Правобережжі —

Дорошенко під зверхністю Польщі, стояло польське військо, під захистом якого поверталися пани і відновлювали давні порядки. Такий поділ України знесилював її, віддавав на ласку і неласку сусідів. І якщо Дорошенко спочатку думав за допомогою Польщі «вдарити разом на Москву, відібрати в неї свою Україну, об'єднати під єдиною булавою і тоді, коли всі діти зберуться під рідну стріху, тоді відділитися й від Польщі», то після Андрусівської угоди це було неможливим. Треба було думати про боротьбу проти Польщі.

Восени 1667 р. правобережний гетьман разом з татарами обложив польське військо Яна Собеського під Підгайцями. Через зраду татар він змушений був укласти з Собеським невигідну Підгаєцьку угоду, визнати права Польщі на Правобережжя, погодитися на повернення панів до своїх маєтків, по суті, визнати згубну для України і ненависну для себе Андрусівську угоду.

Висловлюючи глибоке недовір'я до Польщі, Дорошенко всіляко затягував переговори в Острозі (1670 р.) з польськими комісарами, ставив такі умови, що зводили нанівець залежність від Польщі Правобережної України і забезпечували останній широку автономію. Цим скористався Ханенко і уклав з Польщею в Острозі угоду, за якою на Правобережжі відновлювалася влада польського панства майже такою, як була до визвольної війни 1648—1654 рр.

Про Острозьку комісію в романі розповідається, а про похід Яна Собеського в серпні 1671 р. на Правобережжя та Ханенка і Сірка з козаками і татарами лише згадується. Розгром же Дорошенком у липні 1672 р. польського війська і Ханенка на Батозькому полі під Четвертинівкою показано дещо докладніше, а похід турецької армії влітку того ж року з участю Дорошенка проти Польщі до Кам'янця-Подільського, Львова і Бучача відображено однобічно, переважно з погляду того лиха і руїн, що були завдані Україні.

Інакше розгортаються взаємини Дорошенка з Росією. Царські посланці умовляли гетьмана розірвати союз з татарами і закликали до вірності й послуху Польщі. Кількаразові звернення Дорошенка «до Москви з проханням прийняти Правобережну Україну під свою зверхність» залишалися без наслідків. Причинами тому були негативне ставлення Дорошенка до Андрусівської угоди, а після 1672 р. — його вимоги, на які не хотіли погодитися російські дипломати. Тим часом лівобережний гетьман Самойлович, за допомогою різних наклепів, домігся царського указу припинити переговори і силою зброї примусити Дорошенка скласти гетьманство. Багаторічні переговори закінчилися наприкінці січня 1674 р. походом російсько-українського війська Ромодановського і Самойловича на Правобережжя.

Після Андрусівської угоди Дорошенко ставив перед собою тяжке і складне завдання: врятувати Правобережжя від польського ярма та всупереч угоді об'єднати фактично і юридично розірвану Україну. На допомогу Росії тепер надії не було. На Лівобережжі весь народ палав гнівом і обуренням проти господарювання царських воевод і козацької старшини, різних здирств і насильств. Боротися з Польщею без сторонньої допомоги було безнадійною справою. Можливими співниками у Дорошенка могли бути тільки татари і в перспективі Туреччина.

Письменник не спрощує складності питання про татарську допомогу, бо Дорошенко добре розумів і бачив, що «татари — друзі, та друзі тільки для наживи... допомога їх важка». У творі докладно наводяться роздуми і вагання Дорошенка, переконливо доведено неминучість звернення до татарської допомоги як єдиного виходу за тих історичних обставин.

«Багато козаків,— писав автор роману,— а особливо запорізький кошовий Сірко, докоряли йому за приятельство з татарами. Дійсно, татари, приходячи для спілки з українськими козаками, завдавали страшного плюндрування в самій Україні, вони забирали в ясир цілі юрби селян, спалювали їхні села, нищили посіви. Благодатний край перетворювався в руїну через цих спільників, мешканці кидали своє житло і тікали в степи. Дорошенко знав це, воно гризло й шматувало йому серце, але він не міг тут нічим допомогти».

Тимчасом, якщо польські пани закріпляться на Правобережжі, то «вони будуть гірше турків, гірше татар і всіх бусурман», думав Дорошенко, а «коли Україна об'єднається й зміцніє, ні один татарин не переступить через її кордон». І він вирішив вигнати з Правобережжя польське військо і панів, за допомогою татар виступити війною проти Польщі й силою примусити її відмовитися від України, а тоді вже боротися за її возз'єднання. Так міркував Дорошенко розв'язати проблему возз'єднання України в нових історичних умовах, що склалися внаслідок Андрусівської угоди. Це був сміливий і рішучий протест проти Андрусівської угоди, виклик обом державам, які уклали цю угоду в своїх державних інтересах, нехтуючи національними інтересами українського народу.

Письменник не обмежується одними роздумами гетьмана про лихо українському народові від спілки з татарами, а конкретизує це багатьма прикладами— від картини спаленого татарами окремого села до широкої панорами грабунку, руїни й захоплення тисяч бранців. «Крим — розбійниче гніздо»,— говорить Дорошенко, але союз з татарами в тих конкретних історичних умовах був для нього вимушеною трагічною необхідністю.

Грабіжництво і зрадливість татар, продажність їхніх мурз і ханів, використання ними будь-якої нагоди для пограбування України примусили Дорошенка звернутися до Туреччини. «Адже Туреччина за морем і на нас звідти своїх лап не покладе, а татарву стримає: не посміють вони тоді нападати на підвладну султанові державу, а яка нам від неї може бути тягота?— Ну, легка оплата і невелике послушенство, а в наші справи вона не стане втручатися і отуречувати нас не буде». Тяжко йти на це, але «що ж тут інакше вдієш, ...коли скрут, коли іншого виходу нема? Без сильної руки, без підтримки нам не бути». Проте турецька зверхність тимчасова: «Хто каже, що бути під крилом невіри приємно, але це поки єдина опора, а дай нам тільки звільнитися та в колодочки вбитися, то ми тоді цю опору по боці, без підпорок станемо ходити на своїх ногах». Дорошенко виступає захисником турецької зверхності й укладає з Туреччиною угоду.

Живим людям — козацтву, народові, навіть найближчим прихильникам і помічникам Дорошенка — цей союз уявлявся в надто неприязливому вигляді. Ширились чутки, що гетьман цілком віддав Україну туркам, всіх чекає турецька неволя, побусурманення. І як наслідок — «багато козаків і запорожців відвернулося від Дорошенка і приєдналося до Ханенка». Особливо вороже ставлення виявлялося на Запорізькій Січі, де послів Дорошенка називали «бусурманськими підданцями», «султанськими слугами», «іродами, хриstopродавцями», «які продали Україну туркам на поталу».

Тому-то, «незважаючи на попередню угоду з турками, не вирішено було остаточно: під яку зверхність вступить об'єднана Україна» — турецьку, російську чи польську. Дорошенко провадить переговори з Росією та Польщею і не поспішає звертатися по допомогу до турків. Але царський уряд відмовився прийняти Правобережжя, надія на мир

не об'єднання з Лівобережжям розвіялася. Собеський і Ханенко вирушили проти Дорошенка. Всупереч бажанням і сподіванням довелося звернутися до султана. «Ех, та що там говорити: не хоче коза на торг, та ведуть», — коментує цей крок Мазепа.

Ледве передовий загін турків увійшов до Чигирина, «а вже вслід за ним люди зі скаргами прибігли: шарпають околиці, хапають жінок і дітей». Докладну і переконливу картину турецької «допомоги» і «оборони» показано в романі під час облоги Кам'янця-Подільського. Навколо палають мирні українські села і містечка, палають їх не татари, а турки, бо, як пояснює візир, «пожежі й розбої — неминучі супутники війни». Глибоке враження справляє реалістично зображена картина знищеного турками села, де серед пожарища лежать трупи вбитих і замордованих людей. Населення кидає все і цілими селами втікає світ за очі від цих своїх помічників і опікушів.

Турки з татарами після походу до Львова і Бучацької угоди повернулися назад, але й короткочасне перебування їх на Україні та загарбання Поділля остаточно переконали всіх у неприйнятності турецької зверхності.

Тут, під Кам'янцем і в Кам'янці, зазнали краху давні надії Дорошенка, що Туреччина «відділена від нас морем і ніколи не замислить ні приєднувати нас, ні поглинати, ні отуречувати». Тяжкі роздуми і каяття охоплюють гетьмана перед обстрілом і штурмом обложеного міста, за стінами якого вкрилося багато українського населення з навколишніх сіл і містечок. «Але хто їх туди гнав під польські корогви? Адже ми йдемо за них, не на них!» — думав Дорошенко. Проте спогади про кривавий татарський похід сюди примусили його зніяковіти, згадати, що народ безпідставно вважає його помічників своїми найлютішими ворогами.

Далі Старицький нагнічує сцени і картини лиха українському народові від турецько-татарської навали, а в зв'язку з цим і роздумів та самобичування гетьмана. Все це підпорядковане єдиній меті: художніми засобами переконливо довести помилковість союзу з Туреччиною, тяжкі наслідки його для України. Цьому служить і повідомлення автора про принизливий прийом султаном гетьмана як свого васала, і картини безчинств турків у навколишніх селах, і сильна обвинуваченнями Дорошенка за союз з татарами і турками сцена його розмови вночі з Богоуном, і особливо картина в'їзду гетьмана в султанському почеті до переможеного Кам'янця.

Про в'їзд Дорошенка до Кам'янця разом з султаном з українських лігописців говорить Самовидець, за ним повторюють Костомаров та інші історики, але цю подію замовчують польські джерела. Так, наприклад, сучасник подій польський поет та історик В. Коховський (1633—1700) у своїй «Історії Польщі за панування короля Михайла» (Вишневецького) досить докладно подає в'їзд Магомета IV до Кам'янця, але не згадує Дорошенка і хана. Польський історик Поділля (XIX ст.) Й. Ролле в історії Кам'янця-Подільського та в інших працях нічого не написав про в'їзд. Взагалі цей факт мало вірогідний: є відомості, що султан ще під час облоги міста, майже за два тижні до в'їзду, наказав кримському ханові Селім-Гірею і Дорошенкові вирушити до Львова проти короля. Але Старицький думав не про історичну правдивість факту, а про можливість ефектного використання його відповідно до свого задуму. На підставі повідомлення про в'їзд письменник дав йому свою інтерпретацію. Встелена образами вулиця, жалібний стогін дзвонів, що їх скидали турки з дзвіниць, звістка про наказ узяти в ясир близько 800 хлопчиків-підлітків глибоко вражають Дорошен-

ка, викликають у нього бажання кинути навіздогін султанові, вбити його, хана і кого встигне. Ці сцени чергуються з сторінками глибокого драматизму внутрішніх монологів Дорошенка, його моральних тортур і широкого каяття. На встеленій образами вулиці він називає себе Іудою — «той за тридцять срібляників зрадив Христа, а ти вдруге віддаєш його на ганьбу за свою гординю» Каїном, бо «в оголену і облиту кров'ю країну привів ще полчища катів-бузувирів, щоб заплямувати останньою ганьбою свою матір-Україну, яка помирає від ран і катувань, і почути її останній стогін та прокляття».

Дорошенко болісно відчуває свою внутрішню спустошеність: всі його вірування, мрії і надії давно обірвали в душі криваві бурі і розсіяли, як поблякле, пожовкле листя по жажливій руїні, якою стала Україна. Тішив себе привабливою брехнею, а виявилася така жорстока правда. Звідси аж надто сумний, але правдивий і художньо вмотивований висновок Дорошенка: «Давно вже стою я один, позбавлений друзів і народу, стою на кладовищі...»

Це трагедія людини, яка вважала, що служить народові, але фактично відірвалася від нього, бо — вільно чи невольно — своєчасно не прислухалася до його голосу. «Народ, — каже пізніше Дорошенко, — бачить і відчуває тільки лихо від спустошливих воєн... Навіть і перемоги мої, і звільнення від лядської кормиги не могли його потішити, тому що лиха доля і віроломство спільників не дають йому відпочинку і на малу годину...»

Втрата довір'я і підтримки народу — найтяжча втрата, і це добре розуміє Дорошенко. «Все у мене пограбовано і потоптано ногами, навіть моє нікчемне життя! Так, нікчемне, потрачене не на добро народу, а на примару, куплену морем крові...» І далі вже болючий крик душі: «Ох, на що ж було потрачене все моє життя, на що і за що було розшарпане на шматки моє серце?»

У рецензії на книжку польського вченого З. Вуйцика О. Апанович писала про Дорошенка: «В його політичній програмі завданням номер один була боротьба проти польсько-шляхетського панування, за об'єднання розділених частин України. Однак політична програма правобережного гетьмана мала фатальні прорахунки і порочні хиби — ставка на султанську Туреччину — давнього і заклятого ворога українського народу»⁸. Цей висновок цілком відповідає також ідейно-художньому змістові діалогії М. Старицького. Саме в такому напрямі він змальовує політичну програму Дорошенка, правдиво показуючи не тільки наслідки, а й причини його орієнтації на Туреччину.

⁸ О. М. Апанович. Збігнев Вуйцик. Між Андрусівським трактатом і турецькою війною. Польсько-російські стосунки 1667—1672.— УІЖ, 1969, № 3, стор. 142.

ВІДОМОСТІ ПРО КИЇВ У ХРОНІЦІ ТІТМАРА МЕРЗЕБУРЬКОГО

М. Б. СВЕРДЛОВ

Хроніка Тітмара Мерзебурзького є одним з найважливіших джерел для вивчення історії столиці Давньоруської держави Києва. Вона уже давно привертає увагу спеціалістів. Наприклад, її часто цитував Карамзін у своїй «Истории государства российского». Після цього відомості про Русь і Київ, що є в хроніці мерзебурзького єпископа, міцно увійшли в науковий обіг. Ту частину хроніки Тітмара, що стосується

Києва, було перекладено ще в 60—70-х роках минулого століття¹. Однак і досі навіть у спеціальних дослідженнях використовуються не всі відомості про Київ з твору мерзебурзького єпископа.

Треба зауважити, що давня Русь не була об'єктом спеціального дослідження Тітмара. Побіжні згадки про неї зустрічаються лише в розповідях про подвижників церкви, які як месіонери побували в Давньоруській державі. Переважна частина повідомлень про Русь міститься в тій частині хроніки, де йдеться про Болеслава Хороброго, за політичною, воєнною і церковною діяльністю якого Тітмар стежив дуже уважно. Одні з них за своїм характером схожі на перекази, що дійшли до хроніста, інші — на офіційні повідомлення польського князя Генріху II (чимало Тітмар узнав завдяки тому, що близько стояв до королівського двору та оточення магдебурзького архієпископа). Оскільки в 1017 р. Генріх II і київський князь Ярослав вели спільну боротьбу з Болеславом Хоробрим, відомості про Русь мають об'єктивний характер. Е. Доннерт вбачає в записках Тітмара навіть позитивне ставлення до діяльності руських князів².

У кінці сьомої книги докладно розповідається про Володимира Святославича й події, пов'язані з арештом Святополка, його дружини та Рейнберна. Але можна дійти висновку, що автор не був очевидцем подій, про які йдеться в його інформації. Остання закінчується повідомленням про поділ держави між синами Володимира і побажанням, щоб не збулося євангельське пророцтво про занепад тих країн, де дрібніється центральна влада. Очевидно, що більше ніяких відомостей про Русь хроніст не мав. Однак в кінці восьмої книги несподівано зустрічається докладна розповідь про похід Болеслава Хороброго на Київ. Наведені автором численні деталі наштотують на думку, що він записав інформацію зі слів безпосереднього учасника події — якогось саксонського рицаря, який брав участь у цьому поході*. Як свідчить інформатор хроніста, Болеслав залишив у підкореному місті лише польські війська, а допоміжні відпустив додому.

Те, що розповідь записана з вуст очевидця, який побував у столиці Давньоруської держави в 1018 р., має важливе значення для датування.

Відомості про Київ часом мають оціночний характер. Так, повідомляється, що місто дуже укріплене³. Це надзвичайно важливо, оскільки з археологічних досліджень відомо лише те, що внаслідок швидкого розширення столиці давньої Русі наприкінці X ст. фортифікаційні укріплення старого мисового городища на Андріївській горі не відповідали вимогам часу. Тому старий рів було засипано, а з півдня і сходу збудовано нову систему укріплень, складовою частиною яких стали Софійські ворота, що являли собою дві паралельні стіни, з'єднані, очевидно, між собою склепінням⁴. З сходу й заходу «місто Володимира» було захищене урвищами, очевидно, укріпленими валами, які не збереглися так же як і захисні споруди XI—XIII ст. Оскільки ніякі реконструювати фортифікаційні споруди неможливо, то свід-

¹ Стасюлевич. История средних веков в ее писателях и исследованиях новейших ученых, т. II, Спб., 1864, стор. 704—705; Сборник материалов для исторической географии Киева и его окрестностей, отд. II, К., 1874, стор. 1—2.

² Э. Доннерт. Данные немецких источников раннего средневековья о славянах и программа восточной экспансии Титмара Мерзебургского. Средние века, вып. 27, М., 1965, стор. 36—38.

* Чітко про допомогу саксонців Болеславу Хороброму говориться в Кведлінбурзьких аналах (Monumenta Germaniae historica, SS, III, стор. 84), а Тітмар їх називає людьми «з нашого краю» (Thietmar, VIII, 32).

³ Thietmar, VIII, 32.

⁴ М. К. Каргер. Древний Киев, т. I, М.—Л., 1959, стор. 103—104; його ж. Древний Киев, т. II, М.—Л., стор. 90; Нариси стародавньої історії Української РСР, К., 1959, стор. 466.

чення саксонського рицаря, який, безумовно, добре розумівся на міських захисних спорудах, надзвичайно цінне.

У хроніці підкреслюється, що столиця Давньоруської держави була великим містом, у якому налічувалося «понад 400 церков і 9 базарів, жителів незлічена кількість»⁵. І це справді так (хіба що перебільшена кількість церков). За підрахунками Раппопорта площа «міста Володимира» становила 11 га, а Ярослава — 101 га⁶. Однак традиційні назви «місто Володимира» і «місто Ярослава», очевидно, можуть стосуватися тільки системи фортифікаційних споруд, а не реальних розмірів міста. Адже, як свідчать археологічні дослідження укріплень на південний захід від нинішньої площі Калініна, конструкція валу «міста Ярослава» зводилася на культурному шарі товщиною в 40 см⁷. Отже, до 30-х років XI ст. там уже протягом значного проміжку часу жили люди. Той факт, що новозбудовані укріплення захищали територію меншу, ніж займало все місто, дозволяє зробити висновок про заселення значної частини «міста Ярослава» уже наприкінці князювання Володимира. До того ж, в XI ст. почалося заселення Подолу, де в IX—X ст. існували переважно майстерні по виробництву заліза⁸.

Таким чином, за довгий час свого існування⁹ Київ уже в 1018 р. став величезним для свого часу містом, і епітет «magnus», що зустрічається в хроніці Тітмара Мерзебурзького, не є художнім перебільшенням. Безумовно, що Київ справив на саксонського рицаря величезне враження, незважаючи навіть на те, що місто зазнало значних руйнувань під час братовбивчої війни за великокняжий престол. Адже відомо, що 1017 р. в Києві відбулася пожежа, внаслідок якої згоріло кілька церков¹⁰. У хроніці Тітмара також згадується про пожежу Собору святої Софії*. До того ж, уже під час походу Болеслава Хороброго на Київ, допоміжний печенізький загін ще до підходу головних сил напав на столицю, внаслідок чого місто «зменшилося від сильної пожежі»¹¹.

Важливе значення для вивчення соціальної історії Києва мав такий запис хроніста: «Місто, як і вся ця область, досі чинило опір печенігам, які надзвичайно йому шкодили, і перемагав інших (ворогів) силою залежних селян-втікачів, які збиралися сюди звідусіль, і, особливо, швидких данів»¹². Переклад цього уривку досі був неправильним, оскільки до підмета «quaе» (civitas) дослідники штучно підставляли присудок «стоїть». «Robore» перекладалося як «велика кількість», а дієслова «resistebat» і «vincebat» становили основу для окремих речень. Внаслідок цього зміст тексту надзвичайно змінювався. Виходило, нібито переважну більшість населення Києва становили раби-втікачі й швидкі дани, що зовсім не узгоджується з усіма письмовими та ар-

⁵ Thietmar, VIII, 32

⁶ П. А. Раппопорт. Военное зодчество западно-русских земель X—XIV вв., Л., 1967, стор. 187.

⁷ М. К. Каргер. Древний Киев, т. I, стор. 254—255.

⁸ В. А. Богусевич. Археологические раскопки 1950 г. на Подоле в Киеве. Краткие сообщения Института истории материальной культуры, вып. 41, М., 1951, стор. 47.

⁹ М. Ю. Брайчевський. Коли і як виник Київ, К., 1963.

¹⁰ Полное собрание русских летописей, т. I, М., 1962, стор. 142.

* Відомості Тітмара про собор св. Софії в Києві вже добре вивчені: W. Abraham. Powstanie organizacji kościoła łacińskiego na Rusi, t. I, Lwow, 1904, стор. 42; М. К. Каргер. Древний Киев, т. II, стор. 102; А. Поппе. Заснування Софії Київської.—УІЖ, 1965, № 9, стор. 97—104; його ж. Uwagi o najstarszych dzigach kościoła na Rusi.—Przegląd historyczny, t. 60, zesz. 3, Warszawa, 1964, стор. 380—381.

¹¹ Thietmar, VIII, 32

¹² Там же.

хеологічними джерелами, які розповідають про столицю Давньоруської держави XI ст.

Однак все стає на свої місця, коли підмет «*quae*» (*civitas*) узгоджується з присудками «*resistebat*» і «*vincebat*», а «*ex robore*» («сила») та «*ex Danis*» виступають непрямыми додатками. Подібні переклади робили також Грушевський, Аннінський, Соколов¹³. Правда, останній вважає підметом «*magnus*» — з чим не можна погодитися. Слід зауважити, що вказані переклади досі дослідниками не враховувалися.

Важливо правильно перекласти термін «*fugitivus servus*». Стасюлевич під ним розумів слов'ян-втікачів, а Грушевський та чимало інших дослідників — рабів-утікачів. В новітніх дослідженнях переклад цього терміну майже не змінюється. Соколов вважає, що *servus* у Тітмара означає не лише раба, але й слугу, а Ільїн його перекладає як раб-утікач. Корольок же вважає, що населення Києва, за Тітмаром, «переважно становили «раби-втікачі» (очевидно, маються на увазі селяни-втікачі), але не пояснює свого припущення і не відбиває його в перекладі¹⁴. В. Триллміх, автор останнього німецького перекладу хроніки Тітмара вважає, що *servus* перекладається як «*starke, flüchtige Knechte*» (сильний, раб-втікач).

Але якє ж поняття в термін *servus* вкладав сам Тітмар, який його часто вживав у значенні раб («божий» — М. С.)¹⁵. Однак стосовно до київських воїнів термін «серви-втікачі» означав соціальну категорію, тому його вживання в церковному значенні, як це робив Тітмар, викликається. А саксонський рицар, розповідаючи хроністу про події в Києві, назвав втікачів у Давньоруській державі саме тим словом, яке у нього на батьківщині визначало їх місце в суспільстві. Так, з дослідження Неусихіна видно, що в X—XI ст. в Германії, зокрема в Саксонії, серв вважався кріпаком, що мав землю, або людиною при дворі феодала, а термін «*servitium*» означав кріпацьку залежність¹⁶. Характерно, що в Східній марці X—XI ст. сервом вважався слов'янин-селянин, який потрапив у феодальну залежність¹⁷.

Отже, в хроніці Тітмара міститься перше визначене повідомлення про розвиток на Русі в XI ст. феодальних відносин, а втеча селян, яких закріпачували, була однією з форм соціального протесту. Це ж підтверджує і «Повість временних літ», у якій під 996 р. записано повідомлення про збільшення на Русі кількості «розбійників». Так, як показав Тихомиров, духовні й світські феодали називали селян, які повставали проти гноблення¹⁸. Але якщо в літопису взагалі вказується на загострення класової боротьби на Русі наприкінці X — на початку XI ст., то в хроніці Тітмара Мерзебурзького вказується на одну з її форм.

Хроніка Тітмара свідчить також про те, що частина сервів-втікачів потрапляла до київських князів на військову службу. І справді, дослідники соціальних відносин у Давньоруській державі вказують на

¹³ М. Грушевський. Війми з жерел до історії України-Русі, Львів, 1895, стор. 97; Архів Ленінградського відділення Інституту історії, ф. 268, оп. 1, спр. 1, арк. 438, 612—614; Хрестоматія латинських середньовікових авторів, М., 1956, стор. 67.

¹⁴ Н. Н. Ильин. Летописная статья. 1523 г. и ее источник, М., 1957, стор. 67; В. Д. Корольок. Западные славяне и Киевская Русь в X—XI вв., М., 1964, стор. 254.

¹⁵ Thietmar, IV, 70, 71; VI, 13, 44, 47, 87.

¹⁶ А. И. Неусыхин. Судьбы свободного крестьянства в Германии в VIII—XII вв., М., 1964.

¹⁷ L. Havlík. Slované ve Východní marcé v 9—11. století. Slavia Antiqua, t. XI, Warszawa-Poznań, 1964, стор. 277, 298.

¹⁸ М. Н. Тихомиров. Крестьянские и городские восстания на Руси. XI—XII, вв., М., 1955, стор. 98.

те, що «в молодшій дружині» були невільні та напіввільні люди¹⁹. В одній з билин говориться: «Прежде чем попасть в число мужей, витязь поступает в княжескую службу. Здесь он проходит различные послушания. Затем начинает гульбу; нагуливает себе богатырское имя, то есть совершает подвиг или целый ряд подвигов, и тогда вступает в княжескую гридницу не как слуга, а как сотрапезник»²⁰. У «Повісті временних літ» під 992 р. записано, що Володимир перевів юного ремісника, який переміг у двобої печенізького богатиря, у княжу дружину.

Часті походи за князювання Володимира і Ярослава вимагали великої кількості воїнів, що могло б призвести селян до розорення. Активна зовнішня політика Давньоруської держави потребувала формування постійних загонів воїнів-професіоналів. Наприкінці X ст. ці функції виконувала молодша дружина, джерелом поповнення якої, очевидно, і були залежні селяни-втікачі, які просилися до князя на службу. Тому в хроніці не випадково зазначається, що серви-втікачі разом з найманими воїнами-професіоналами (скандінавами) були найдієспособнішими.

Повідомлення Тітмара, що у війську великого київського князя важливу роль відігравали скандінави, не суперечить іншим джерелам, де йдеться про склад руських дружин X — першої половини XI ст. Однак треба визначити, кого хроніст називав «данами». Цей термін Тітмар вживає майже завжди, коли йдеться про скандінавів. Можна було б вважати, що він його застосував і для назви всіх скандінавських воїнів, що служили у війську київського князя. Однак треба враховувати, що саме тоді на Русі перебували датчани у складі дружини Германа і тих, що супроводжували сестру Кнута Великого, яка вийшла заміж за «сина короля Росії»²¹. Слід також пам'ятати, що хроніст не був на Русі, а саксонський рицар міг поширити термін «дани», що стосується датчан, на всіх скандінавських найманців у війську руського князя. Це припущення, очевидно, найвірогідніше.

Отже, нечисленні, але цінні відомості про Київ у хроніці Тітмара Мерзебургського свідчать, що понад 950 років тому столиця Давньоруської держави була великим, дуже укріпленим, багатим містом з численним населенням. Київ справив на саксонського рицаря більше враження, ніж інші західноєвропейські міста. В хроніці містяться повідомлення про класову боротьбу в Давньоруській державі та про методи комплектування молодшої дружини. Вони інколи по-новому висвітлюють ряд питань соціальної історії давнього Києва.

¹⁹ М. Ф. Владимирский-Буданов. Обзор истории русского права, К., 1907, стор. 29; М. Дьяконов. Очерки общественного и государственного строя древней Руси, Спб., 1910, стор. 89; А. Е. Пресняков. Княжое право в древней Руси, Спб., 1909, стор. 242; С. В. Юшков. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси, М.—Л., 1939, стор. 32; Б. Д. Греков. Киевская Русь, стор. 345. T. Wasilewski. Studia nad składen społecznym wczesnośredniowiecznych sił zbrojnych na Rusi.—Studia wczesnośredniowieczne, t. IV, Wrocław—Warszawa, 1958, стор. 315—316.

²⁰ П. М. Мрочек-Дроздовский. О древнерусской дружине по былинам, М., 1897, стор. 83.

²¹ М. Б. Свердлов. Известие о Руси в Пегауских анналах.—Вестник ленинградского университета, № 14, вып. 3, Л., 1947, стор. 154; його ж. Известие о русско-скандинавских связях в хронике Адама Бременского.—Скандинавский сборник, т. XII, Таллин, 1967, стор. 275.

Замітки

Д. А. ПРОХОРОВ

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ
ОРГАНІЗАЦІЙ УКРАЇНИ
ПО КОМУНІСТИЧНОМУ
ВИХОВАННЮ УЧНІВСЬКОЇ
МОЛОДІ СЕРЕДНІХ
СПЕЦІАЛЬНИХ УЧБОВИХ
ЗАКЛАДІВ У 1956—1961 рр.

[За матеріалами Київської,
Харківської і Дніпропетровської
областей]

В період між ХХ та ХХІІ з'їздами КПРС у Київській, Харківській та Дніпропетровській областях знаходилася значна кількість середніх спеціальних учбових закладів, що готували кадри для народного господарства країни. Так, у 1955/56 р. тут було зосереджено понад 21% технікумів республіки, в яких набували різних професій близько 30% учнів середніх спеціальних учбових закладів УРСР, а у 1961/62 р. відповідно — понад 23% та 32%¹. Партійні організації вказаних областей

приділяли велику увагу поліпшенню якості підготовки спеціалістів середньої кваліфікації. У даній замітці автор висвітлює діяльність парторганізацій у сфері однієї з найважливіших ланок комуністичного виховання — трудового виховання.

КПРС розглядає виховання нової людини як одну з головних і необхідних умов побудови комуністичного суспільства. Створення матеріально-технічної бази комунізму в СРСР великою мірою залежить від активної участі молоді у промисловому та сільськогосподарському виробництві. В процесі трудової діяльності вдосконалюються виробничі навички людини, вона пізнає оточуючу дійсність. Праця є вирішальною умовою духовного розвитку особи, її морального вдосконалення. В. І. Ленін неодноразово підкреслював прогресивне значення поєднання виховання і навчання з життям, з продуктивною працею. Він писав: «...Не можна собі уявити ідеалу майбутнього суспільства без поєднання навчання з продуктивною працею молодого покоління: ні навчання і освіта без продуктивної праці, ні продуктивна праця без паралельного навчання і освіти не могли б бути поставлені на ту височінь, якої вимагає сучасний рівень техніки і стан наукового знання»².

Творча праця на благо суспільства розвиває в людині політичну активність, цементує її переконання. Звертаючись до молоді, Володимир Ілліч підкреслював: «Тільки в праці разом з робітниками і селянами можна стати справжніми комуністами»³. Він вважав дуже важливим добиватися у вихованні «найтривалішого, найупертішого, найтрудоїшого героїзму масової і буденної роботи»⁴.

Ці ленінські вказівки КПРС поклала в основу радянської системи виховання нової людини. Партія і уряд багато зробили для наближення навчання до виробництва: технікумам виділялися значні кошти, нове обладнання для учбових кабінетів, лабораторій і майстерень; виробничу

¹ Среднее специальное образование в СССР (Статистический сборник), М., 1962, стор. 134, 136.

² В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 423.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 261.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 376.

практику учні проходили на кращих промислових підприємствах, у передових радгоспах та колгоспах. Проте до 1956 р. якість підготовки молодих спеціалістів відставала від потреб народного господарства, що безперервно розвивалося. Багато випускників середніх учбових закладів не мало необхідних виробничих навичок.

XX з'їзд КПРС зобов'язав партійні організації технікумів та училищ всемірно підвищувати якість підготовки спеціалістів на основі тісного зв'язку навчання з виробництвом. В директивах з'їзду, зокрема, зазначалося: «Забезпечити тісний зв'язок навчання з суспільно-корисною працею, виховувати у підростаючого покоління комуністичне ставлення до праці»⁵. Аналогічні завдання поставив і XIX з'їзд КП України⁶.

На основі настанов з'їздів партії 13 березня 1956 р. збори Харківського обласного партійного активу, а 26 січня 1957 р. пленум обкому КП України ухвалили звернути якомога більше уваги на прищеплення учням трудових навичок, для чого проводити практичні заняття в кабінетах, лабораторіях та майстернях. 11 січня 1958 р. Харківська обласна партійна конференція закликала партійні організації промислових підприємств, радгоспів і колгоспів, а також технікумів корінним чином перебудувати виробниче навчання⁷. Такі ж постанови були прийняті пленумом Дніпропетровського обкому партії (13 вересня 1957 р.) та Київською обласною партійною конференцією (15 січня 1958 р.)⁸.

Міські й районні партійні організації перевіряли й обговорювали стан виховної роботи в технікумах, критикували учбові заклади, де не приділялося достатньої уваги трудовому вихованню. Так, 14 березня 1957 р. бюро Харківського МК КП України розглянуло питання про стан учбово-виховної роботи в Харківському гірничому технікумі, 27 березня 1957 р. бюро Дніпропетровського міського партії — в Дніпропетровському автодорожному, а 16 квітня 1958 р. бюро Київського МК КП України — в Київському механічному технікумах⁹. У прийнятих постановах вказувалося на необхідність проведення з учнями екскурсій на підприємства, зустрічей з передовиками й новаторами виробництва тощо.

На зборах партійного активу Київського райкому партії м. Харкова (16 березня 1956 р.), присвячених підсумкам роботи XX з'їзду КПРС, говорилося про незадовільно організовану виробничу практику учнів Харківського машинобудівного технікуму. Такій же принциповій критиці були піддані Боярський сільськогосподарський технікум Київської області на бюро Києво-Святошинського райкому партії і Дніпропетровський гірничий технікум — на районній партійній конференції Жовтневого РК КП України (23 грудня 1957 р.)¹⁰.

Виконуючи рішення з'їздів партії, партійні організації технікумів й училищ України провели певну роботу щодо поліпшення трудового виховання учнівської молоді. Так, під керівництвом партійної організації Київського топографічного технікуму (секретар партбюро Н. В. Пищук) щороку учні заготовляли у колгоспах області овочі, збирали горох і

⁵ Директиви XX з'їзду КПРС по шостому п'ятирічному плану розвитку народного господарства СРСР на 1956—1960 рр., К., 1956, стор. 57.

⁶ XIX з'їзд Комуністичної партії України, К., 1956, стор. 209.

⁷ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 75, од. зб. 11, арк. 210; оп. 82, од. зб. 1, арк. 28; оп. 90, од. зб. 1, арк. 84.

⁸ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 31, од. зб. 5, арк. 9; Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 19, од. зб. 67, арк. 293.

⁹ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 69, оп. 24, од. зб. 12, арк. 13; Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 31, од. зб. 132, арк. 22; Партархів Київського обкому КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 368, арк. 93.

¹⁰ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 23, оп. 18, од. зб. 12, арк. 112; Партархів Київського обкому КП України, ф. 163, оп. 13, од. зб. 35, арк. 40; Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 42, оп. 22, од. зб. 1, арк. 113.

кукурудзу, очищали зерно, закладали силос (зокрема, 1958 р. вони відпрацювали 4 095 днів). Крім того, юнаки та дівчата допомагали будувати гуртожиток технікуму. Їх участь у суспільно-корисній праці позитивно вплинула на зміцнення дисципліни і підвищення успішності. Якщо в 1955/56 р. вона по технікуму становила 92⁰/₀, то в 1956/57 р.— 93⁰/₀, а у 1958/59 р.— 95,4% ¹¹.

Колектив Харківського машинобудівного технікуму допомагав збирати врожай колгоспам і радгоспам області ¹². Учні також впорядкували територію технікуму та району. Під час практики на тракторному заводі молодь внесла значний вклад у виконання підприємством виробничої програми. Парторганізація Харківського механічного технікуму (секретар партбюро П. В. Расторгуєва) подбала про створення власними силами лабораторії різання металів, випробування матеріалів та переобладнання лабораторії електротехніки, про виготовлення наочних посібників ¹³.

Відповідно до вказівки ЦК КП України з 1 травня 1956 р. у сільськогосподарських технікумах республіки було перебудовано навчальний процес так, щоб практика проводилася протягом всього року з урахуванням сезонності сільськогосподарських робіт ¹⁴. Це дало змогу скоротити кількість сільськогосподарських робітників і забезпечити виконання всіх робіт силами учнів. Улітку 1956 р. 360 учнів Білоцерківського сільськогосподарського технікуму (Київська область) протягом двох місяців працювали у колгоспах і радгоспах області, а 25 чол. взяли участь у збиранні врожаю на цілинних землях, за що були нагороджені значками і грамотами «За освоєння цілинних і перелогових земель» ¹⁵.

Юнаки та дівчата Боярського сільськогосподарського технікуму Київської області подали велику допомогу колгоспам «Шлях до комунізму», ім. Ілліча, ім. Шверника Києво-Святошинського району. Крім виконання польових робіт, вони брали активну участь у будівництві житлових будинків, тваринницьких ферм. Обком ЛКСМУ нагородив їх Почесними грамотами ¹⁶.

1958 р. під час практики учні Красноградського технікуму механізації сільського господарства (Харківська область) відремонтували 6 тракторів і кілька автотракторних двигунів, збирали врожай зернових і технічних культур. 50 старшокурсників виїхали у радгоспи Східно-Казахстанської області, де зібрали комбайнами 4 тис. га зернових, підібрали валки на площі 7700 га, заскирдували 5 550 ц сіна ¹⁷. Праця в колгоспах та радгоспах була хорошим засобом трудового виховання підліткового покоління.

Пленум ЦК КПРС, що відбувся 12 листопада 1958 р., розглянув і схвалив Тези ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в країні», які передбачали проведення корінної перебудови народної освіти. Суть перебудови полягала в поєднанні навчання і виробничої праці з тим, щоб молоде покоління готувалося до активної участі в будівництві комуністичного суспільства. При технікумах створювалися цехи і майстерні, де учні виробляли промислову продукцію, а при сільсько-

¹¹ Партархів Київського обкому КП України, ф. 167, оп. 5, од. зб. 3, арк. 35, 36.

¹² Партархів Харківського обкому КП України, ф. 34, оп. 1, од. зб. 17, арк. 56.

¹³ Там же, ф. 1191, оп. 1, од. зб. 19, арк. 26.

¹⁴ «Среднее специальное образование», 1958, № 5, стор. 63.

¹⁵ Партархів Київського обкому КП України, ф. 30, оп. 10, од. зб. 20, арк. 90.

¹⁶ Там же, ф. 8769, оп. 3, од. зб. 1, арк. 62.

¹⁷ «Среднее специальное образование», 1958, № 12, стор. 16.

господарських технікумах організовувалися великі господарства, основні роботи в яких мали виконувати також юнаки і дівчата¹⁸.

Тези лягли в основу Закону про перебудову системи народної освіти в СРСР, прийнятого 24 грудня 1958 р. другою сесією Верховної Ради СРСР 5-го скликання. У відповідному законі Української РСР зазначалося, що в центрі уваги виховної роботи в середніх учбових закладах повинні перебувати трудове виховання, розвиток свідомого, комуністичного ставлення молоді до праці¹⁹.

На посилення трудового виховання радянської молоді відповідно до вимог Закону наголошував XXI з'їзд КПРС, в рішеннях якого, зокрема, вказано, що в період поступового переходу нашої країни до комунізму одним з головних завдань партії в ідеологічній галузі є виховання підростаючого покоління в дусі комуністичного ставлення до праці. Він зобов'язав партійні організації «забезпечити неухильне перетворення в життя всіх заходів, зв'язаних з перебудовою середньої і вищої школи, добитися того, щоб радянська школа, тісно пов'язуючи навчання з виробництвом, з практикою комуністичного будівництва, готувала всебічно освічених і свідомих громадян, спеціалістів середньої і вищої кваліфікації»²⁰. Такі ж вказівки партійним організаціям республіки дав XXI з'їзд КП України.

Про необхідність виховання у молоді поваги до праці говорилося в постановах ЦК КПРС від 9 січня 1960 р. «Про завдання партійної пропаганди в сучасних умовах» та Пленуму ЦК КП України «Про стан ідеологічної роботи на Україні і заходи щодо її поліпшення» (квітень 1960 р.)²¹.

Обласні, міські та районні партійні органи республіки систематично контролювали хід виконання рішень партії та уряду середніми спеціальними учбовими закладами і подавали їм необхідну допомогу. Так, у січні 1959 р. обласні партійні конференції в Києві, Харкові та Дніпропетровську мобілізували первинні партійні організації технікумів на поліпшення трудового виховання учнів відповідно до Закону про зміцнення зв'язку школи з життям.

10 серпня 1959 р. бюро Харківського обкому партії зобов'язало райкоми і міськкоми, партійні організації і керівників середніх спеціальних учбових закладів області вжити заходів для розширення самообслуговування учнівської молоді технікумів і училищ²². Аналогічні постанови були прийняті Дніпропетровським обкомом КП України (18 вересня 1959 р.), Київським міським комітетом партії (12 серпня 1959 р.), пленумами Шевченківського райкому партії м. Києва (22 грудня 1959 р.), Орджонікідзенського РК КП України м. Харкова (1 грудня 1959 р.)²³ тощо. В них підкреслювалося велике значення організації самообслуговування як одного з етапів трудового виховання, що сприяє розвитку ініціативи і самостійності, позитивно впливає на культуру поведінки учнів. Дирекція технікумів мала добиватися активної участі юнаків і дівчат у прибиранні учбових приміщень, гуртожитків, озелененні присадибних ділянок, збереженні інвентаря, чергуванні в буфетах та їдальнях, ремонті меблів і наочних посібників.

¹⁸ Про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти в країні. Тези ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР, К., 1958, стор. 29.

¹⁹ «Відомості Верховної Ради Української РСР», 1959, № 14, стор. 467.

²⁰ Резолюція XXI з'їзду КПРС, К., 1959, стор. 9, 18.

²¹ «Коммунист», 1960, № 1; «Сталинское племя», 30 квітня 1960 р.

²² Партархів Харківського обкому КП України, ф. 2, оп. 99, од. зб. 45, арк. 38.

²³ Партархів Київського обкому КП України, ф. 1, оп. 20, од. зб. 30, арк. 4; ф. 240, оп. 13, од. зб. 314, арк. 93; Партархів Харківського обкому КП України, ф. 26, оп. 24, од. зб. 4, арк. 101; Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 33, од. зб. 63, арк. 27.

Виконуючи вказівки партії, партійні організації середніх спеціальних учбових закладів провели значну роботу щодо розширення самообслуговування учнівської молоді. Так, у Харківському будівельному технікумі було організоване соціалістичне змагання між групами на краще утримання закріплених приміщень. Учні ремонтували стільці, столи, намощували підлоги, подавали допомогу в будівництві учбово-виробничих майстерень²⁴.

Добре було налагоджено самообслуговування в Дніпропетровському електробудівельному, Дніпродзержинському індустріальному, Марганцевському гірничому, Нікопольському металургійному і багатьох інших технікумах Дніпропетровського раднаргоспу²⁵. Велику роботу в цьому напрямі провели первинні партійні організації технікумів Київської області, що було відзначено на бюро Київського обкому КП України 16 вересня 1960 р.²⁶

Самообслуговування не тільки прищеплювало учням трудові навички, але й примушувало їх поважати працю товаришів, виховувало комуністичне ставлення до праці.

Вже в 1960 р. партійні органи Київської, Харківської і Дніпропетровської областей відзначали успіхи первинних партійних організацій середніх спеціальних учбових закладів у трудовому вихованні учнів. Про це говорилося, зокрема, 13 травня 1960 р. на пленумі Київського обкому КП України під час обговорення питання про розгортання руху молоді за оволодіння суміжними професіями; 12 лютого 1960 р.— на зборах Харківського партійного активу, де розглядалося питання про комуністичне виховання молоді області; 26 травня 1960 р.— на пленумі Дніпропетровського обкому КП України, що обговорював стан ідеологічної роботи²⁷.

Працівники технікумів та училищ разом з партійними організаціями доклали багато зусиль, щоб забезпечити реалізацію ленінського принципу зв'язку виховання з життям, участю молоді в суспільно-корисній праці, практикою комуністичного будівництва. Трудове виховання молодого покоління стало головною ланкою всієї системи комуністичного виховання.

У Київському механічному технікумі учбові майстерні були переобладнані в учбово-виробничі і почали випускати товарну продукцію. Серед учнів було організоване соціалістичне змагання за краще утримання робочого місця, бережливе ставлення до устаткування, поліпшення якості продукції та якнайшвидше виконання виробничих завдань. Все це прищеплювало підростаючому поколінню інтерес і любов до своєї професії, позитивно впливало на ставлення юнаків і дівчат до праці. 1960 р. учні виготовили на замовлення підприємств понад 11 тис. різноманітних деталей і 37 свердильних верстатів, 1961 р.— понад 30 тис. деталей і 75 верстатів, а також дослідну партію ріжучих верстатів та два дослідних зразки координатно-свердильного верстата КС-2, який потім широко застосовувався у машинобудівній промисловості²⁸.

Учні Київського індустріального технікуму трудових резервів випускали продукцію для різних заводів і науково-дослідних інститутів

²⁴ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 26, оп. 24, од. зб. 4, арк. 101.

²⁵ М. К. Гришин. Внеучебная воспитательная работа с учащимися средних специальных учебных заведений, М., 1961, стор. 38.

²⁶ Партархів Київського обкому КП України, ф. 5, оп. 20, од. зб. 278, арк. 155.

²⁷ Там же, од. зб. 215, арк. 288; Партархів Харківського обкому КП України, ф. 69, оп. 30, од. зб. 30, арк. 224; Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 36, од. зб. 15, арк. 24.

²⁸ Середня спеціальна школа на новому етапі, К., 1962, стор. 37.

республіки. 1960 р. вони виготовили радіально-свердлильні верстати для машинобудівних заводів ²⁹.

Колектив Харківського електротехнікуму зв'язку під час виробничої практики монтував ретранслятори, радіофікував колгоспи, ремонтував міжміські та міські лінії зв'язку в ряді населених пунктів Харківської області. Юнаки та дівчата створили електронну автоматичну станцію, де всі механічні комутаційні зв'язки були замінені газорозрядними і напівпровідниковими приладами ³⁰.

Під час виробничої практики учні Дніпропетровського технікуму залізничного транспорту працювали стрілочниками, зчеплювачами, операторами, черговими по станції. Крім того, вони побудували приміщення для електромонтажної лабораторії, змонтували електрозварювальний верстат, аеродинамічну трубу, парову машину, двигуни внутрішнього згоряння, виготовили генератор високої частоти і багато приладів, схем, плакатів ³¹.

У 1958/59 р. у 30 технікумах механізації сільського господарства республіки учні випускали промислову продукцію. Так, у Таращанському технікумі механізації сільського господарства (Київська область) вони виготовляли соломорізки, ремонтували двигуни до автомашин ³².

Майбутні ветеринарні фельдшери Білоцерківського сільськогосподарського технікуму виробничу практику проходили в кращих тваринницьких господарствах району, де здійснювали всі ветеринарно-профілактичні заходи ³³. Учнівська молодь Ерастівського сільськогосподарського технікуму Дніпропетровської області створили учбову базу, збудували теплиці, парники, влаштували зрошувальну ділянку. 1960 р. у колгоспі ім. Калініна вони зорали 100 га землі, вивезли 520 т гною, пропололи 327 га кукурудзи і зібрали її з площі 50 га ³⁴.

В березні 1961 р. було затверджено нове Положення про середні спеціальні учбові заклади СРСР, в якому зазначалося, що учні технікумів і училищ зобов'язані систематично і глибоко оволодівати теоретичними знаннями і практичними навичками з обраної спеціальності, брати участь у суспільно-корисній праці, самообслуговуванні і громадському житті колективу ³⁵.

Величезне значення для дальшого розвитку народної освіти в нашій країні мав XXII з'їзд КПРС. Він підкреслив, що одним з головних напрямків ідеологічної роботи партії в період розгорнутого будівництва комунізму є виховання у радянських людей комуністичного ставлення до праці, до суспільного виробництва. «В центр виховної роботи,— говориться в Програмі, прийнятій з'їздом,— партія ставить розвиток комуністичного ставлення до праці у всіх членів суспільства. Праця на благо суспільства — священний обов'язок кожної людини. Всяка праця на користь суспільства, як фізична, так і розумова, поважана і почесна» ³⁶.

XXII з'їзд КП України, який відбувся у вересні 1961 р., також зазначив, що виховання в праці і через працю є й надалі залишатиметься головним методом комуністичного виховання.

²⁹ «Комсомольское знамя», 4 березня 1961 р.

³⁰ «Среднее специальное образование», 1959, № 9, стор. 10.

³¹ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 36, од. зб. 327, арк. 51, 59.

³² «Среднее специальное образование», 1959, № 7, стор. 3.

³³ «Среднее специальное образование», 1959, № 4, стор. 33.

³⁴ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 19, оп. 38, од. зб. 284, арк. 157.

³⁵ «Среднее специальное образование», 1961, № 4, стор. 3.

³⁶ Матеріали XXII з'їзду КПРС, К., 1962, стор. 386—387.

Історичні рішення з'їздів сприяли підвищенню теоретичної і практичної підготовки учнів. У 1960/61 р. в учбово-виробничих майстернях понад 300 технікумів республіки зроблено продукції на суму 6837 тис. крб., а в 1961/62 р.— на 8 млн. крб.³⁷ У 1961 р. значну допомогу колгоспам і радгоспам подали учбово-виробничі майстерні 32 технікумів механізації сільського господарства республіки, в яких відремонтовано 338 тракторів, 426 автомашин, 28 комбайнів, 1115 авто-тракторних двигунів, 860 сільськогосподарських машин³⁸.

За період, що минув між XX і XXII з'їздами КПРС, середні спеціальні учбові заклади нагромадили великий досвід роботи. Залучаючи учнів до продуктивної праці, педагогічні колективи на чолі з партійними організаціями виховували у них самостійність, ініціативу, зневагу до утриманства. Після XXII з'їзду КПРС виховання учнівської молоді в дусі комуністичного ставлення до праці і суспільної власності стало головним в ідеологічній діяльності партійних організацій технікумів та училищ.

Величезна робота, проведена партійними організаціями України по перебудові системи середньої спеціальної освіти і поліпшенню трудового виховання учнівської молоді в 1956—1961 рр., забезпечила кращу підготовку кваліфікованих кадрів середньої ланки для всіх галузей народного господарства країни і сприяла зростанню могутності нашої Батьківщини.

³⁷ «Среднее специальное образование», 1962, № 10, стор. 2.

³⁸ Середня спеціальна школа на новому етапі, стор. 8.

І. Ф. КОРОЛЬ
ГАЗЕТА «ПРАВДА»
ПРО СТАНОВИЩЕ ТРУДЯЩИХ
ЗАКАРПАТТЯ
В 1919—1929 рр.

Важкі часи пережили трудящі Закарпатської України доки дочекалися визволення. Спочатку австро-угорські магнати, а потім чеські буржуа багато років проводили тут колоніальну політику, жорстоко експлуатуючи робітників і селян.

«Африканська колонія», «країна диких ведмедів», «земля без імені», «угророси», «карпатороси», «рутени»... Як тільки не глушилися чужинці, видумуючи назви для закарпатських українців, прагнучи витравити з їх свідомості належність до українського народу. Та марними були силкування колонізаторів. Трудящі Закарпаття не припиняли боротьби проти поневолювачів і завжди звертали свої погляди на Схід. З радістю дізналися вони про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції в Росії. Через рік революційна хвиля, що охопила Австро-Угорську імперію, в тому числі і Закарпаття, змела ненависний монархічний режим і привела до перемоги пролетаріату в Угорщині. Збувались пророчі слова В. І. Леніна: «...стає очевидно, що буржуазія різних маленьких держав, на які тепер Австрія розпадається, що ця буржуазія ні в якому разі не вдержиться, що її панування, її влада в цих державах буде дуже коротким, минулим явищем, бо скрізь стукає в двері робітничая революція»¹.

Всього 133 дні проіснувала Радянська влада в Угорщині і близько 40 днів на Закарпатті, але цього було досить, щоб трудящі маси від-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 94.

чули правоту ленінських ідей, їх нездоланну силу². Навесні 1919 р. Закарпатська Україна була окупована ворожими легіонами і згідно з Сен-Жерменським договором, приєднана до Чехословаччини³. В цьому ганебну роль відіграв «чеський демократ» Масарик, який перебуваючи до 1918 р. в Америці, шляхом різних політичних комбінацій та інтриг одержав у купки закарпатських емігрантів у США «згоду» на приєднання Закарпаття до чеських земель⁴.

Панування чеської буржуазії на Закарпатті, політика якої мало чим відрізнялася від її попередників, викликало хвилю протестів з боку трудящих Закарпаття. Вже через місяць після приєднання Закарпаття до буржуазної Чехословаччини, Центральний орган ВКП(б) газета «Правда» писала: «Рух поширюється також серед карпатських русин, де він приймає більшовицький характер. Вожді руху вимагають відокремлення від Чехії»⁵.

У квітні 1921 р. «Правда» повідомляла про страйк сільськогосподарських робітників Закарпатської України, що закінчився їх перемогою⁶. В цьому ж році вона опублікувала повідомлення про з'їзд профспілок Закарпатської України, де обговорювалося питання про тяжке становище робітників цієї колонії буржуазної Чехословаччини⁷.

В 1922 р. Закарпаття охопив великий голод, що був прямим наслідком колонізаторської політики чехословацької буржуазії, спрямованої на пограбування трудящих Закарпатської України. В грудні 1922 р. «Правда» в статті «Голод в Чехословаччині» розповідала про жахливий стан в містах і селах поневоленого краю, затаврувала ганьбою окупаційні органи влади: «Досить було одного неврожайного року, щоб все селянство Підкарпатської Русі, зазнало страшного голоду»⁸.

Комуністи Закарпаття* виступили з гострою критикою політики чехословацького буржуазного уряду, одночасно вимагаючи негайної допомоги голодуючим. Але уряд мовчав. З приводу цього «Правда» писала: «Коли розпочався голод в Радянській Росії, в одній з австрійських газет було опубліковано інтерв'ю чехословацького президента Масарика, який не посоромився покласти всю вину за голод цілком на радянський режим. В даному випадку, коли голод панує не в окремих областях Росії, а у власній країні, президент Масарик мовчить»⁹. На Закарпатті посилювався терор. Молодчики з профашистських організацій знаходили цілковиту підтримку з боку буржуазних партій Чехословаччини і Закарпаття. Тільки Комуністична партія Чехословаччини з перших днів свого існування виступала проти колоніального режиму чеської буржуазії на Закарпатті, за соціальне і національне визволення трудящих краю, за возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною¹⁰. Трудящі маси Закарпаття вірили

² Б. Співак і М. Троян. 40 незабутніх днів (з історії боротьби за владу Рад на Закарпатті в 1919 р.), Ужгород, 1967; І. Гранчак. Робітничий рух Угорщини 1919—1925 рр., Львів, 1968, стор. 41—48.

³ И. Мельникова. Установление диктатуры чешской империалистической буржуазии в Закарпатской Украине в 1919—1920 гг.— Ученые записки Ин-та славяноведения АН СССР, т. IV, М., 1951, стор. 84—114.

⁴ «Вісті», 12 серпня 1926 р.

⁵ «Правда», 17 жовтня 1919 р.

⁶ «Правда», 27 квітня 1921 р.

⁷ «Правда», 16 жовтня 1921 р.

⁸ «Правда», 28 грудня 1922 р.

* В 1921 р. була створена Комуністична партія Чехословаччини, складовою частиною якої була Закарпатська крайова організація.

⁹ «Правда», 28 грудня 1922 р.

¹⁰ Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації. Т. I, Ужгород, 1968.

комуністам, підтримували їх лозунги, згуртовувалися під їх знаменами. Доказом цього були парламентські вибори 1924 р.¹¹

Буржуазний уряд, будучи впевненим, що трудящі Закарпаття змирилися з новою «демократією», призначив вибори у парламент. Цій події було присвячено багато місця на сторінках газети «Правда». В статті «Парламентські вибори в Прикарпатській Русі» газета писала: «були пущені в хід всі засоби підкупу і терору, 134 збори комуністів були розігнані, їм призви конфісковані, а кандидати компартії арештовані... Але всі ці заходи не допомогли уряду... трудящі знали, що тільки компартія може звільнити їх від влади поміщиків і від гніту буржуазії... покласти кінець їх закріпаченню і гніту, вони знали також, що російські комуністи, на віддалі яких-небудь 150 кілометрів від Прикарпатської Русі, уже все це здійснили»¹². Стаття закінчувалася словами: «Вибори показують, як русини відносяться до своїх сьогоднішніх «демократичних» пригноблювачів. Вони зімкнутими рядами ідуть за червоним прапором, який розвивається в Росії...»¹³. Напередодні виборів комуністи Закарпаття при активній допомозі ЦК комуністичної партії Чехословаччини проводили повсякденну цілеспрямовану організаційну і агітаційну роботу серед трудящих краю. За два з половиною місяці 1924 р., тобто до 16 березня, було проведено понад 160 зборів, на яких виступили представники ЦК КПЧ, крайкому і окружкомів партії¹⁴. Комуністи роз'яснювали робітникам і селянам суть виборів, викривали антинародну діяльність буржуазних і буржуазно-націоналістичних партій, закликали трудящих віддати голоси за кандидатів комуністичної партії. Тому незважаючи на терор і репресії з боку урядових кіл, обман і лицемірство буржуазних партій та духовенства, комуністи краю зуміли завоювати на свій бік широкі народні маси, які в день парламентських виборів у більшості віддали свої голоси за комуністичний бюлетень. 100 242 виборці, або майже 40% тих, які приймали участь у виборах, проголосували за комуністів. Таким чином із 13 мандатів до палати депутатів і сенату 6 одержала комуністична організація¹⁵.

Перемогу комуністів Закарпаття радісно зустріли трудящі Радянської країни, які з великою увагою і співчуттям стежили за мужньою боротьбою своїх поневолених братів, що жили по той бік Карпат. Наслідки виборів три рази передавалися по московському радіо, про них багато писала комуністична і робітнича преса.

Успіхи комуністів Закарпаття на виборах дуже налякали європейську буржуазію. Вона боялася, що досвід трудящих Закарпаття вплине на пролетаріат європейських країн. Тільки цим можна пояснити той факт, що уряд Румунії закрив свої кордони, щоб не допустити проникнення комуністичної пропаганди в країну¹⁶. Американський консул у Празі не давав віз на в'їзд у США вихідцям з «червоного Підкарпаття», а угорські буржуазні газети писали, нібито Чехословаччина хоче «...відмовитися від Закарпаття і передати його СРСР»¹⁷.

Комуністи Закарпаття, виходячи з лєнінських настанов, що «участь у парламентських виборах і в боротьбі на парламентській трибуні обов'язкова для партії революційного пролетаріату»¹⁸, використовували

¹¹ Б. І. Співак. Революційний рух на Закарпатті в 1924—1929 роках, Ужгород, 1964, стор. 29—30.

¹² «Правда», 6 квітня 1924 р.

¹³ Там же.

¹⁴ Підрахунки зроблені за документами Архіву канцелярії президента Республіки в Празі. Archiv Kanceláře Prezidenta Republiky. Komunistická strana na Podkarpatské Rusi 1921—1927, Картон 16, 355/27.

¹⁵ Statistická příručka RČS, Praha, 1925, стор. 349.

¹⁶ «Правда», 15 квітня 1924 р.

¹⁷ Б. І. Співак. Назв. праця, стор. 29.

трибуну парламенту для викриття антинародної політики буржуазної Чехословаччини, закликали маси до боротьби проти поневолювачів.

Наслідки виборів на Закарпатті викликали ненависть і терор буржуазного уряду проти комуністів, трудящих краю. «Правда» в статті «Политический террор в «демократической» Чехословакии»¹⁹ засудила злочини на Закарпатті, вчинені буржуазією після виборів 1924 р. Вона наводила факти звирячої розправи з мешканцями с. Горонда Мукачівського району та репресії в інших містах і селах Закарпаття.

Необхідно відзначити, що керівники комуністичної партії Чехословаччини також використовували «Правду» для викриття колоніальної політики уряду. 13 червня 1924 р. в статті діяча комуністичного руху Чехословаччини Б. Шмераля «Про діяльність КПЧ» вказувалося на «особливу брутальну, грубу практику державних органів на Підкарпатській Русі»²⁰. В ній наголошувалося, що «уряд мстить за наслідки виборів там і, мабуть, готує план великої провокації»²¹.

Виступи газети «Правда» проти колоніальної політики чеської буржуазії на Закарпатті, на захист прав трудящих не подобались панівним колам Чехословаччини, а тому поширення газети в країні було заборонено²². Але незважаючи на це бойовий орган радянських комуністів продовжував друкувати матеріали, в яких викривалася антинародна політика чеської буржуазії щодо трудового населення Закарпатської України, а комуністи як Чехословаччини, так і Закарпаття нелегально розповсюджували газету серед трудящих мас.

Заборона «Правди» в Чехословаччині не викликає подиву, якщо взяти до уваги «заслуги» президента Масарика в боротьбі проти ленінізму. Про це він і сам писав у привітанні К. Каутському, з нагоди його 70-річчя; «Чи згадуєте ви про нашу зустріч в 1914 році? Я тоді направлявся в Голландію. Ми говорили про міжнародне становище і висловлювали один одному свої побоювання... Під час війни і після, я часто згадував про цю нашу розмову і завжди душою відчував себе з вами, коли ви боролися проти ленінізму»²³.

Коментуючи заяву Масарика «Правда» писала, що йому є чим пишатися, бо він щедро фінансував організацію замаху на В. І. Леніна²⁴.

Велику допомогу трудящим Закарпаття у їх боротьбі з реакцією подавали комуністи Радянської України. Виступаючи на сторінках газети «Правда», вони викривали політику чеської буржуазії щодо населення Закарпаття, допомагали своїми порадами крайовій комуністичній організації. Так, видатний державний діяч Микола Скрипник в одній із своїх промов, заявив, що Радянський уряд не визнає «анексії» Прикарпатської Русі Чехословаччиною»²⁵. Ця заява викликала справжній переполох серед чеської буржуазії. Урядові газети поспішили повідомити про «напад на цілість ЧСР». Майже всі вони твердили, що Прикарпатська Русь не анексована, а приєдналась до ЧСР за «доброю згодою». «Правда», вміщуючи з приводу цього статтю «Нечиста совість панів сучасної Чехословаччини» прямо запитувала: «Невже ці пани із Праги думають, що грабуванням русинських селян, кров'ю русинських робітників вони можуть зцементувати будову чехословацької державчості?»²⁶.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 38.

¹⁹ «Правда», 22 травня 1924 р.

²⁰ «Правда», 13 червня 1924 р.

²¹ Там же.

²² «Вісті», 2 липня 1924 р.

²³ «Prager Presse», 18 жовтня 1924 р.

²⁴ «Правда», 26 жовтня 1924 р.

²⁵ «Правда», 1 листопада 1924 р.

²⁶ Там же.

Глибоко обізнаний з революційним рухом на Закарпатті Д. З. Мануїльський, як член Виконкому Комінтерну, постійно подавав допомогу комуністам Чехословаччини, в т. ч. і Закарпаття у виробленні правильної революційної стратегії і тактики. В червні 1924 р. він виступив з статтею в «Правде» «Національне питання і війна», в якій говорив про тяжке становище закарпатських українців: «Недавні вибори в Підкарпатській Русі, де переважна більшість селянських голосів була віддана Комуністичній партії, є протестом проти нечуваного гноблення русинського населення»²⁷.

Революційний рух, що розгорнувся на Закарпатті в 1919—1924 рр. за соціальне і національне визволення з-під влади буржуазної Чехословаччини, був одночасно яскравим проявом прагнення трудящих краю до возз'єднання з Радянською Україною. Тому вирішення національного питання Компартією Чехословаччини в дусі ленінського революційного вчення мало надзвичайно важливе значення для розгортання класових битв у тих районах, де проживало населення національних меншостей.

Необхідно зазначити, однак, що компартія Чехословаччини, в тому числі й закарпатські комуністи, не відразу зайняли правильну лінію в національному питанні²⁸. Тільки при активній допомозі Комінтерну, комуністів Радянської країни, в запеклій боротьбі з правоопортуністичними елементами комуністи Чехословаччини поборолі вузьокласовий підхід до розв'язання національного питання в країні, виступили з чіткою інтернаціональною програмою. В цьому також немаловажну роль відіграла «Правда».

Відомо, що Чехословаччина була однією з тих капіталістичних країн, уряд якої всіляко відтягував питання про визнання СРСР, встановлення нормальних політичних і економічних відносин з Радянською країною. Трудящі маси Чехословаччини під керівництвом комуністів в 20-х роках розгорнули широку кампанію за визнання СРСР, вимагали від президента Масарика змінити ставлення до Країни Рад. Ця боротьба набрала широкого розмаху і на Закарпатті. 12 квітня 1924 р. в статті «Прикарпатська Русь за тісну автономію і тісний зв'язок з СРСР» «Правда» писала, що закарпатські депутати в Чехословацькому парламенті виступили з програмними промовами, в яких вимагали від уряду прийняття заходів щодо поліпшення становища трудящих мас, а також встановлення найтісніших політичних і економічних зв'язків з СРСР»²⁹.

Буржуазія Чехословаччини відчуваючи наростання національно-визвольного руху на Закарпатті робить все для того, щоб відвернути маси від боротьби за возз'єднання з Радянською Україною. Саме з цією метою уряд Чехословаччини в 1927 р. вніс в парламент законопроект про реформу місцевого управління, згідно якого місцева влада і поліція мала право без суду виносити вирок про тюремне ув'язнення, штрафувати, арештовувати, проводити обшук і т. д.

З приводу цього законопроекту «Правда» помістила статтю «Реформа місцевого управління в Чехословаччині», в якій викривала його антинародний, реакційний характер³⁰.

Напередодні міжнародного свята — 1 Травня — комуністична організація Закарпаття звернулася до трудящих з закликами продемонструвати свою єдність у боротьбі проти поневолювачів, згуртуватися в червоних колонах. Гасла комуністів знайшли гарячу підтримку серед трудового народу. 1-го Травня 1928 р. в містах і селах Закарпаття, не

²⁷ «Правда», 27 липня 1924 р.

²⁸ І. Дзюбко. Розв'язання національного питання в Чехословаччині — закономірність будівництва соціалізму, К., 1966, стор. 51—67.

²⁹ «Правда», 12 квітня 1924 р.

³⁰ «Правда», 2 квітня 1927 р.

дивлячись на заборону мітингів і демонстрацій, трудящі маси показали свою бойову зрілість і організованість. Про це переконливо свідчать матеріали преси. «Найбільш багаточисленні маніфестації... були комуністичні... в Хусті (Прикарпатська Русь) під час першотравневого мітингу відбулися сутички демонстрантів з поліцією...»³¹. 8 вересня загін поліцаїв приїхав у с. Бороняво Хустського району, де вчинив звірячу розправу над комуністами. Озброєні револьверами і дубинками поліцейські вривалися в будинки комуністів і чинили страшні тортури над комуністами і членами їх сімей. 7 чоловік із 36 поліцейські вивели на вулицю, де їх прилюдно били і знущалися над ними. Газета «Правда» в статті «Білий терор в Чехословацькій колонії Карпатської Русі» не тільки викрила злодіяння молодчиків «демократа» Масарика, а й затаврувала всю ненависну для народу політику уряду буржуазної Чехословаччини³².

З приводу цих подій в Бороняві комуністи-депутати звернулись до парламенту, але уряд Чехословаччини намагався довести свою непричетність до цих подій і спростувати факти, які наводили в своїх виступах комуністи³³.

На початку 1929 р. комуністи Закарпаття розпочали активну підготовку до організації мас на антивоєнні виступи 1 серпня 1929 р.— річницю першої світової війни. Були випущені листівки, в містах і селах працювали агітатори, які закликали трудящі маси виступити на захист СРСР, боротися за припинення гонки озброєнь в Чехословаччині. Не спала і буржуазія. В ніч з 31 липня на 1 серпня були проведені обшуки на квартирах комуністів і робітників. 65 комуністів в цю ніч були доставлені в поліцейські дільниці, де їх тримали аж до 2 серпня. Але не дивлячись на терор і репресії з боку реакції, комуністи зуміли підняти трудящі маси.

«Правда» в статті «1 серпня — революційний день на Закарпатській Україні» повідомляла про три демонстрації в Ужгороді, про виступи трудящих Берегова. В с. Бороняво Хустського району,— писала вона,— комуністи спорудили барикади проти поліції. Боротьба продовжувалась довгий час і тільки після того, як були викликані додаткові сили поліції, робітники с. Бороняви змушені були залишити барикади і відійти в ліси³⁴.

Автор замітки навів приклади, як газета «Правда», орган ЦК ВКП(б), допомагала трудящим Закарпатської України і насамперед комуністичній організації краю в боротьбі за соціальне і національне визволення, за возз'єднання з Радянською Україною в 1919—1929 роках.

Своїми статтями і кореспонденціями «Правда» викривала антинародну політику «буржуазного» уряду Чехословаччини, сприяла більшовизації мас, допомагала комуністам у виробленні правильної політики.

Заслуга «Правды» у мобілізації трудящих мас європейських країн на революційну боротьбу була високо оцінена Виконкомом Комінтерну. У привітанні з нагоди 15-річчя її існування говорилося: «Правда» справді стала газетою міжнародного комунізму. «Правда» з її чіткою лінією в принципіальних питаннях, з її всебічною постановкою міжнародної інформації і систематичною оцінкою міжнародних подій є одним із могутніх засобів більшовизації секцій Комінтерну, головним радником для газет всіх секцій Комінтерну»³⁵. В цій оцінці була і частка подяки «Правде» від «Закарпатської крайової комуністичної організації».

³¹ «Правда», 4 травня 1928 р.

³² «Правда», 23 вересня 1928 р.

³³ «Правда», 25 вересня 1928 р.

³⁴ «Правда», 10 серпня 1929 р.

³⁵ «Правда», 5 травня 1927 р.

Р. А. ФЕЩЕНКО
ПАРТІЙНЕ КЕРІВНИЦТВО
ДІЯЛЬНІСТЮ МОДР
НА УКРАЇНІ
ПО ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНОМУ
ВИХОВАННЮ ТРУДЯЩИХ
(1926—1932 рр.)

У привітанні «IV Всесвітньому конгресові Комінтерну, Петроградській Раді робітничих і червоноармійських депутатів» 4 листопада 1922 р. В. І. Ленін писав: «Радянська Росія вважає найбільшою гордістю допомагати робітникам усього світу в їх важкій боротьбі за повалення капіталізму»¹. У підтримці революційної боротьби, як вказував В. І. Ле-

нін, «(пропагандою, співчуттям, матеріально)... в усіх без винятку країнах»² важливу роль відіграли Комінтерн та Міжнародна організація допомоги борцям революції (МОДР).

МОДР була заснована за рішенням IV конгресу Комінтерну 30 листопада 1922 р. Основні завдання її, як визначив конгрес, — «інтернаціональне виховання широких мас трудящих, матеріальна і моральна допомога борцям революції»³.

Створена однією з перших у Радянському Союзі, українська секція МОДР в 20—30-х роках відіграла значну роль у зміцненні братерських зв'язків трудящих Радянської України та зарубіжних країн, в інтернаціональному вихованні мас. Постійно працюючи під безпосереднім керівництвом партійних організацій республіки, МОДР рік у рік зростала чисельно. Так, 1926 р. вона налічувала 672 155 членів, 1927 р. — 685 975, 1928 р. — 737 103, 1930 р. — 1 021 000⁴, наприкінці 1931 р. — 1 591 000⁵, на 1 січня 1933 р. — на Україні діяло 14 577 первинних організацій МОДР, які об'єднували 2 млн. членів⁶.

Партійні організації республіки постійно дбали про те, щоб модрівські осередки систематично поповнювались за рахунок комуністів і комсомольців та зміцнювались організаційно. Так, Харківський окружний комітет КП(б)У на засіданнях бюро, секретаріату, колегії агітпропвідділу обговорював роботу МОДР 14 березня, 26 травня 1926 р., 14 лютого, 7 вересня 1927 р., 16 серпня 1928 р., 23 липня 1929 р. Рішення спрямовувалися на дальше поліпшення керівництва осередками МОДР, зобов'язували парторганізації приділяти їм належну увагу, залучати комуністів до підготовки зборів, нарад, виховувати актив, широко використовувати для цього періодичну пресу тощо⁷.

Трудящі Харківщини брали активну участь в усіх масових кампаніях, в демонстраціях протесту проти арешту Бели Куна, в зборах модрівського активу, в проведенні інтернаціональних вечорів, доповідей, лекцій, бесід та ін.⁸

Однією з провідних організацій МОДР у республіці була Дніпропетровська окружна (згодом — обласна)⁹. Її діяльність періодично обговорювалась на засіданнях бюро, секретаріату, пленумах, агітпропнарадах окружного, районного комітетів КП(б)У, на бюро партійних орга-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 367.

² В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 53.

³ «Пролетарий» (орган ЦК КП(б)У та ВУРПС), 23 вересня 1932 р.

⁴ «Комуніст» (орган Центрального Комітету і Харківського окружного КП(б)У), 17 березня 1929 р., 14 грудня 1930 р.

⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 1581, арк. 59.

⁶ Там же, арк. 148; «Червоний клич» (орган Всеукраїнського ЦК МОДР), 1932, № 21—22, стор. 3.

⁷ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 5, оп. 1, од. зб. 8, арк. 71, 74; од. зб. 15, арк. 1, од. зб. 17, арк. 98; 313; од. зб. 34, арк. 391—392.

⁸ «Харьковский пролетарий» (орган окружному КП(б)У, окрвиконкому, окрпрофради і міськради), 11 грудня 1928 р.; 15, 18 березня 1929 р.

⁹ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 1066, арк. 38; од. зб. 944, арк. 246, 247, 438, 686; «Комуніст», 2 жовтня 1927 р.

нізацій підприємств, загальних зборах, широко висвітлювалася на сторінках місцевої преси.

В 1926—28 рр. успішно працювали районні організації МОДР у Донбасі (Артемівська, Слов'янська, Чистяківська, Краматорська та ін.). Цьому сприяло керівництво їх роботою з боку райкомів партії. Так, агітпропвідділ Артемівського РК КП(б)У, заслухавши звіт райкому МОДР, рекомендував здійснювати керівництво модрівськими осередками більш дійово і конкретно — шляхом виїздів та перевірки їх роботи на місці, скликання нарад активу, звітування окремих осередків, проведення семінарів для активістів; первинним осередкам рекомендувалося налагодити зв'язок з підшефними політв'язнями за кордоном, більше залучати в МОДР жінок тощо¹⁰.

1928 р. Луганська окружна організація МОДР налічувала 27 тис. членів, з них — 7 тис. жінок. Вона успішно провела кампанію по зборі коштів для політв'язнів капіталістичних тюрем. Один з кращих в окрузі осередок емальзаводу, що об'єднував близько 620 членів, під час місячника розповсюдив 400 модрівських журналів, провів 2 загально-заводських зборів членів МОДР, чимало бесід, зібрав кошти для політв'язнів у Польщі та ін.¹¹.

У березні 1928 р. Луганський окружком МОДР звернувся з листом до видатної діячки міжнародного робітничого руху, голови Виконкому МОДР Клари Цеткін. У листах-відповідях вона високо оцінила інтернаціональну діяльність робітничого класу Донбасу, вказала на його невичерпні можливості в цій справі¹². На XIV окружній партійній конференції секретар Луганського окружкому КП(б)У М. Є. Чуvirін у звітній доповіді відзначив, що «в роботі добровільних громадських організацій мається деякий злам в бік покращення»¹³.

Протягом 1927—1928 рр. партійна організація Дніпробуду приділяла особливу увагу розгортанню серед будівельників масової інтернаціонально-виховної роботи¹⁴. Значних успіхів під керівництвом партійних організацій добилися осередки МОДР на Криворіжжі¹⁵, в ряді районів Волинського округу (Романівському, Потіївському, Ярунському та ін.)¹⁶, в Єлисаветградському окрузі¹⁷ та ін.

Так, Сумський окружком партії, аналізуючи роботу МОДР округу, відзначив значне зростання організацій за рахунок робітників, комуністів, комсомольців¹⁸. Кам'янець-Подільський окружком КП(б)У відзначив зростання місцевої організації МОДР протягом 1928 р. на 2 тис. членів, її партійно-комсомольського ядра, зміцнення партійного керівництва цією справою¹⁹.

Багато зробили щодо виховання трудящих в дусі інтернаціоналізму активісти МОДР. Лише 1928 р. в 350 гуртках на підприємствах та на 38 семінарах підвищеного типу по республіці їх було підготовлено близько 6 тис.²⁰

¹⁰ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 127, арк. 41.

¹¹ «Луганская правда» (орган окружкому КП(б)У, окрвиконкому, окрпрофради), 19 лютого 1928 р.

¹² «Луганская правда», 14 квітня, 7 листопада 1928 р.; Луганск. Исторический очерк, Донецк, 1969, стор. 110—111.

¹³ «Луганская правда», 13 грудня 1928 р.

¹⁴ Партархів Запорізького обкому КП України, ф. 119, оп. 1, од. зб. 127, арк. 41, 67; ф. 2, оп. 1, од. зб. 979, арк. 87; ф. 1, оп. 1, од. зб. 473, арк. 193.

¹⁵ «Комуніст», 2 жовтня 1927 р.

¹⁶ Партархів Житомирського обкому КП України, ф. 85, оп. 1, од. зб. 1331, арк. 79—80.

¹⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 1230, арк. 34.

¹⁸ Там же, оп. 63, од. зб. 104, арк. 62.

¹⁹ Там же, оп. 70, од. зб. 128, арк. 16.

²⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 2, спр. 681, арк. 16.

Бюро окружкомів та райкомів КП(б)У на своїх засіданнях періодично слухали звіти про роботу не тільки окружкомів та райкомів МОДР, а й первинних партійних організацій окремих підприємств, установ, сіл. Бюро Куп'янського окружкому партії 24 квітня 1928 р. обговорило стан виконання свого рішення, прийнятого у травні 1927 р.²¹

У доповіді «Про роботу партії на селі» на X з'їзді КП(б)У (листопад 1927 р.) голова ВУЦВК Г. І. Петровський відзначив розвиток масових громадських організацій на селі, зокрема МОДР, що зросли «як якісно, так і кількісно»²².

З метою дальшого піднесення масової роботи громадських організацій, поліпшення партійного керівництва ними Центральний Комітет КП(б)У в 1929—1931 рр. ухвалив кілька постанов. 22 березня 1929 р. у постанові «Про роботу добровільних товариств у системі масово-виховної роботи» підкреслювалась необхідність будувати всю роботу на засадах дійсної масовості, участі в ній широкої громадськості, на основі конкретних планів роботи, наголошувалося, що партійним органам на місцях треба частіше слухати звіти про діяльність керівних органів МОДР та інших добровільних організацій, забезпечувати їх відповідними працівниками, систематично перевіряти виконання постанов та директив партії²³. У постанові Оргбюро ЦК ВКП(б) від 7 червня 1929 р. «Про підсумки перевірки роботи ряду добровільних товариств» вказувалося на їх зміцнення і посилення ними партійного керівництва²⁴.

Зміст роботи модрівських організацій став у центрі уваги парторганів. На бюро і секретаріатах, пленумах окружкомів, райкомів КП(б)У, на зборах партосередків, у тому числі й сільських²⁵, обговорювалися питання роботи МОДР. Помітно поліпшилась організаційна і масова робота цих осередків, зокрема, збільшилось залучення до них жінок²⁶. Ось один з прикладів: 214 трудівниць с. Казанка на Криворіжжі, заслухавши на зборах доповідь про завдання МОДР, вирішили активно допомагати політв'язням капіталу, вступити до лав МОДР та закликали всіх селянок округу наслідувати їх приклад²⁷. Збільшилась кількість жінок у модрівських організаціях і в інших районах республіки, зокрема в Кременчуцькому, Коростенському, Іванківському та ін.²⁸

Райкоми МОДР України вступали між собою в соціалістичне змагання. Так, 1929 р. було укладено такий договір між Нікопольським та Криворізьким, Широківським та Казанівським райкомами.

²¹ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 3, оп. 1, од. зб. 43, арк. 11; од. зб. 117, арк. 171—172; од. зб. 118, арк. 134—135, 142; од. зб. 202, арк. 91, 93; Партархів Полтавського обкому КП України, ф. 5, оп. 1, од. зб. 83, арк. 7, 135, 141, 164; од. зб. 86, арк. 325; од. зб. 98, арк. 28; ф. 74, оп. 1, од. зб. 21, арк. 10.

²² X з'їзд КП(б)У. Стенографічний звіт, Держвидав України, 1928, стор. 404.

²³ Про агітпропроботу. Збірник постанов ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, вид-во «Пролетарій», 1930, стор. 72—76.

²⁴ Партархів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 34, оп. 1, од. зб. 1021, арк. 13.

²⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 63, од. зб. 134, арк. 234; Партархів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 34, оп. 1, од. зб. 1013, арк. 137; ф. 4, оп. 1, од. зб. 1023, арк. 212; од. зб. 1024, арк. 3; ф. 181, оп. 1, од. зб. 19, арк. 56; Партархів Донецького обкому КП України, ф. 9, оп. 1, од. зб. 773, арк. 56—57; Партархів Житомирського обкому КП України, ф. 85, оп. 1, од. зб. 924, арк. 75, 109—110; 176; од. зб. 1105, арк. 51, 169.

²⁶ Партархів Житомирського обкому КП України, ф. 85, оп. 1, од. зб. 924, арк. 91.

²⁷ «Червоний гірник» (орган Криворізького окружкому КП(б)У, окрвиконкому, окрпрофради), 17 липня 1929 р.

²⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 10, од. зб. 193, арк. 44; од. зб. 197, арк. 177; Партархів Житомирського обкому КП України, ф. 85, оп. 1, од. зб. 924, арк. 91, 109.

Агітпропвідділ ЦК КП(б)У періодично надсилав до окружкомів КП(б)У спеціальні директивні листи з найважливіших питань роботи МОДР на місцях (про перевибори, огляди, конкурси). В одному з таких листів наприкінці 1929 р. увага місцевих партійних органів зверталась на те, щоб членів партії, обраних на керівну роботу в МОДР, звільняти від інших навантажень, піднести відповідальність за доручену їм справу²⁹. В іншому листі пропонувалося заслухати інформації керівних органів МОДР про хід Всесоюзного огляду осередків, залучати до цієї кампанії комсомольців, більше висвітлювати її в пресі³⁰. 21 грудня 1929 р. Секретаріат ЦК КП(б)У, обговоривши питання «Про хід огляду осередків МОДР», відзначив успіхи в Дніпропетровському та Волинському округах³¹.

Однією з форм інтернаціональної діяльності трудящих було шефство модрівських організацій над політв'язнями в капіталістичних тюрмах. Шефи листувалися з в'язнями. Вісті від останніх з-за кордону обговорювалися на зборах членів МОДР, на інтернаціональних вечорах. У своїх листах трудящі України розповідали про успіхи на виробництві, про громадське життя радянських людей, цікавилися життям і боротьбою трудящих капіталістичних країн. Так, Одеська окружна організація встановила зв'язок з політв'язнями Львова, Ломжі (Польща), Плевни (Болгарія), Гамбурга (Німеччина), надіслала їм та їх сім'ям гроші. Колгосп «Ленінська праця» с. Златоустівка Березівського району засіяв 10 га на користь 7 тис. політв'язнів тюрми в Ломжі (з них — 250 жінок)³². Члени МОДР Мелітопольського округу зібрали 9 тис. крб. для політв'язнів, засіяли 60 га МОДР-смужок та ін.³³ Коростенський округ підтримував постійний шефський зв'язок з політв'язнями 6 капіталістичних тюрем³⁴, модрівці Луганщини — 4 тюрем; в Красному Лучі і Родаково засіяли 4 га МОДР-смужок. Протягом 1929 р. по округу у фонд політв'язнів капіталу було зібрано понад 50 тис. крб.³⁵.

Прилуцька окружна організація МОДР шефствувала над політв'язнями тюрем в Ітенбурзі (Німеччина), Бадвіні, Каліші (Польща)³⁶. Робітники-модрівці Харківського електромеханічного заводу писали підшефним політв'язням в Будапешті (Угорщина): «Серед буднів нашої щоденної роботи ми не забуваємо за вас»³⁷.

Одним з основних гасел модрівської роботи було поєднання завдань інтернаціонального виховання членів МОДР з їх активною участю в соціалістичному будівництві. В своїй багатогранній діяльності модрівці республіки рівнялися на кращих, передусім на артемівців, які 1930 р. збільшили свою організацію на 7440 членів і налічували 20 тис. членів, об'єднаних у 122 осередках, виховали близько 1500 активістів МОДР, зібрали зерно з 15 га та понад 1 тис. пудів хліба з «червоних обозів», здали у фонд МОДР, створили ударні виробничі модрівські бригади, провели багато зборів, мітингів, бесід, лекцій³⁸.

²⁹ Партархів Вінницького обкому КП України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 186, арк. 675.

³⁰ Партархів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 34, оп. 1, од. зб. 1100, арк. 66.

³¹ Там же, ф. 4, оп. 1, од. зб. 1021, арк. 20.

³² «Червоний степ» (орган Одеського окружного КП(б)У, окрвиконкому, окрпрофради, окркомнезаму), 25 квітня, 1 травня 1930 р.

³³ «Радянський степ» (орган Мелітопольського окружного КП(б)У, окрвиконкому, окрпрофради), 17 березня 1930 р.

³⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 63, од. зб. 154, арк. 24.

³⁵ Партархів Ворошиловградського обкому КП України, ф. 34, оп. 1, од. зб. 1100, арк. 120, 225.

³⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 63, од. зб. 126, арк. 65—66.

³⁷ «Комуніст», 17 березня 1929 р.

³⁸ Партархів Донецького обкому КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 197, арк. 2—3.

У листопаді 1930 р. ЦК КП(б)У ухвалив постанову «Про стан парткерівництва модрівськими організаціями», де зазначив зростання української організації МОДР (16% за рік), посилення матеріальної допомоги політв'язням капіталу, збільшення тиражу відповідної літератури, активну участь модрівців у господарсько-політичному житті республіки. Водночас ЦК КП(б)У вказував на недостатнє керівництво модрівськими організаціями з боку окремих районних парторганізацій. Партійним органам рекомендувалося перевіряти стан роботи модрівських організацій, забезпечити райкоми відповідними працівниками; з 20 листопада 1930 р. до 1 січня 1931 р. провести перевибори організацій МОДР і 7 лютого 1931 р. скликати Всеукраїнський з'їзд МОДР³⁹.

У грудні 1930 р. газета «Комуніст» виступила з редакційною статтею «Зміцнити партійний провід модрівськими організаціями», а журнал «Партактивіст» — із статтею «Стан парткерівництва масовими організаціями».

У наступний період організації МОДР України ще ширше розгорнули роботу. Зокрема, налагодили зв'язки з політв'язнями 110 тюрем у капіталістичних країнах, зібрали для них сотні тисяч карбованців, надіслали їм близько 400 кг літератури про хід соціалістичного будівництва в нашій країні.

Модрівці України виявили трудову й політичну активність на всіх ділянках суспільного виробництва. Протягом одного місяця понад 100 бригад у складі 4766 чол. ліквідовували прорив на великих вузлових залізничних станціях: Козятин, Жмеринка, Шепетівка, Київ та ін. Понад 4 тис. членів МОДР Одеси, Шепетівки, Жмеринки працювали на ударних суботниках по розвантаженню та навантаженню в морському порту, на залізничних станціях, допомагали селянам у піднесенні сільськогосподарського виробництва. У Дніпропетровському районі, наприклад, на села виїхало 19 таких бригад (1177 чол.). У Житомирі протягом двох тижнів актив МОДР ремонтував сільськогосподарський реманент, тару для хлібозаготівель. Таким чином, робітничий клас допомагав Комуністичній партії нести в селянські маси ідеї братерства і дружби народів.

На початку 1931 р. в країні провадилася інтернаціональна МОДР-естафета. За успішне виконання її маршрутів Дніпропетровській організації МОДР 18 березня 1931 р. на урочистому вечорі модрівського активу спільно з партійними, радянськими, профспілковими організаціями міста голова ЦК МОДР СРСР О. Д. Стасова вручила перехідний Червоний Прапор ЦК МОДР⁴⁰. Модрівська організація Дніпропетровщини налічувала 3575 осередків, що об'єднували понад 400 тис. чол. На підприємствах області в 1932 р. працювало 455 госпрозрахункових бригад МОДР (в них — 10 тис. чол.) Вона здала державі 2867 ц хліба, значно перевиконавши завдання по реалізації держпозики⁴¹.

З дніпропетровцями змагалися харків'яни. На великих підприємствах Харкова — ХТЗ, ХПЗ, ХЕМЗ, Турбінобуд, «Сerp і молот», «Канатка» та ін. пов'язували інтернаціонально-виховну роботу з виробничими завданнями. Осередок ХТЗ (7 тис. членів) підтримував зв'язок з робітниками Німеччини, Чехословаччини та інших країн, передплативши для гамбурзьких та празьких робітників 98 примірників журналу «СССР на стройке», провів модрівську конференцію та 20 інтернаціональних вечорів⁴². 1932 р. модрівська організація ХЕМЗ об'єднувала 10 500 членів

³⁹ ПА ІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 146, од. зб. 111, арк. 18—19.

⁴⁰ Партархів Дніпропетровського обкому КП України, ф. 18, оп. 1, од. зб. 676, арк. 1—10.

⁴¹ «Зоря» (орган Дніпропетровського обкому КП(б)У, облвиконкому, облпрофради), 30 листопада 1932 р.

⁴² «Харківський пролетар», 6 листопада 1931 р.

(90% усієї кількості робітників). За успіхи в інтернаціонально-виховній роботі вона неодноразово нагороджувалась перехідним Червоним Прапором Профінтерну. Згідно з постановою ЦК МОДР СРСР осередок заводу «Серп і молот» одержав Червоний прапор іспанської секції «Червона допомога»⁴³.

Якщо на початку 1932 р. на підприємствах Харкова працювала 161 госпрозрахункова бригада МОДР⁴⁴, то наприкінці того ж року «внаслідок повсякденної інтернаціонально-виховної роботи» — 289⁴⁵.

15 липня 1932 р. Харківський міськком КП(б)У ухвалив постанову «Про проведення конкурсу-змагання Харківської МОДР-організації по підготовці до XV річниці Жовтневої революції та X-річчя МОДР», в якій рекомендувалося всім райкомам партії, парткомам підприємств, профорганам «спрямувати весь хід конкурсу на всебічне посилення модрівської інтернаціональної роботи, пов'язуючи її з поточними господарсько-політичними завданнями»⁴⁶.

В Донбасі успішно працювали організації МОДР м. Луганська, Рутченківського, Гришинського, Єнакіївського, Горлівського та ін. районів⁴⁷.

Багато уваги роботі міської організації МОДР приділяв Житомирський міськком КП(б)У⁴⁸. Великих досягнень в останньому році п'ятирічки домоглася й модрівська організація Одещини⁴⁹.

Як згадувала О. Д. Стасова, модрівські осередки на селах під керівництвом партії «проводили широку діяльність по інтернаціональному вихованню мас. Як ми добивалися успіху? Наші активісти розповідали селянам про безконечні арешти, про товаришів, які знемагають у в'язницях, про страчених, замучених, про нужденне становище їх сімей в капіталістичних країнах, про значення соціалістичного будівництва в СРСР для трудящих всього світу...»⁵⁰. В селах регулярно відзначалися міжнародні свята трудящих — Перше Травня, День 8 березня, День Паризької Комуни, День МОДР, антиімперіалістичний Червоний день 1 серпня, Міжнародний Юнацький День та ін. З сільських організацій на Україні в 1932 р. передовою була Глобинська на Полтавщині, нагороджена перехідним Червоним Прапором ЦК МОДР УСРР⁵¹.

У зв'язку з тим, що VI позачергова сесія ВУЦВК 27 лютого 1932 р. ухвалила про перехід на триступеневу адміністративно-територіальну систему (район — область — центр), Секретаріат ЦК КП(б)У 9 березня 1932 р. ухвалив постанову «Про утворення обласних громадських організацій» (в тому числі й МОДР) і зобов'язав обласні, міські, районні партійні органи приділяти належну увагу їх діяльності⁵².

На I Всесвітній конгрес МОДР, що відбувся в листопаді 1932 р. в Москві, МОДР України делегував 4 представників. За великі успіхи в

⁴³ Харківський обласний державний архів (далі — ХОДА), ф. Р-1952, оп. 1, спр. 3, арк. 1, 11, 14, 15, 16; «Пролетарий», 18 березня 1932 р.

⁴⁴ «Червоний клич», 1932, № 11—12, стор. 7.

⁴⁵ ХОДА, ф. Р-4461, оп. 1, спр. 1, арк. 7.

⁴⁶ Партархів Харківського обкому КП України, ф. 69, оп. 1, од. зб. 73, арк. 129—133.

⁴⁷ «Червоний клич», 1931, № 16—17, стор. 12, 16; «Прапор ударника» (орган Єнакіївського РК КП(б)У, райвиконкому, райпрофради), 30 вересня 1932 р.; «Кочегарка» (орган Горлівського РК КП(б)У, райвиконкому, райпрофради), 18 березня 1932 р.

⁴⁸ «Червоний клич», 1932, № 1—2, 3—4, 21—22.

⁴⁹ «Молотовський Одещини» (орган обкому МОДР), 7 листопада 1932 р.

⁵⁰ Е. Д. Стасова. Страницы из жизни и борьбы, М., 1957, стор. 117.

⁵¹ «Червоний клич», 1932, № 13—14, стор. 17.

⁵² Партархів Донецького обкому КП України, ф. 6, оп. 1, од. зб. 205, арк. 97.

масовій інтернаціонально-виховній роботі їй як премію було надане додаткове делегатське місце на конгрес ⁵³.

Українська організація МОДР за 10 років свого існування провела значну роботу по інтернаціональному вихованню робітничих і колгоспних мас, зміцненню міжнародної пролетарської солідарності. Постійна увага та повсякденне піклування з боку ЦК КП(б)У та партійних органів за діяльністю організацій МОДР сприяли дальшому піднесенню їх роботи.

⁵³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145-а, од. зб. 193, арк. 6; ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 1581, арк. 59.

О. І. ПУТРО
ДО ПИТАННЯ
ПРО АНТИФЕОДАЛЬНУ
БОРотьБУ УКРАЇНСЬКОГО
КОЗАЦТВА
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХVІІІ ст.

міст, козаків та державних селян. Кріпаки були позбавлені права посилати своїх депутатів до комісії.

Уже перші її засідання показали, що царизм не мав наміру докорінно змінювати систему управління державою і менше всього дбав про поліпшення становища трудового народу. Фактично не було прийнято жодного з найважливіших актуальних положень, що містилися в «наказах» непанівних верств населення. Більше того, 1768 р. Катерина ІІ заявила, що внаслідок війни з Туреччиною діяльність комісії припиняється на невизначений час.

Отже, скликання комісії було лише спритним маневром цариці, яка напередодні вирішального наступу на залишки автономних прав національних окраїн Російської імперії вирішила, так би мовити, перевірити розстановку класових сил в країні.

В умовах посилення феодально-кріпосницького гніту на Україні вибори в Законодавчу комісію та складання «наказів» депутатам супроводжувалися різким загостренням класової боротьби, в якій важливу роль відіграло козацтво Лівобережжя. Воно брало активну участь у виборах до комісії, а в «наказах» козацьким депутатам виклало свої суспільно-політичні погляди.

Під час дослідження питання про суспільно-політичні погляди українського козацтва в 2-й половині ХVІІІ ст. трапляється чимало труднощів, головною з яких, безперечно, є обмеженість відповідної документальної бази. З великої кількості козацьких «наказів», що склалися не тільки від полків, але й сотень і, навіть, «погостів» (групи сіл) практично відомі тексти лише п'яти таких документів. Це «накази» козаків Чернігівського і Прилуцького полків та «подання» козаків Стародубського, Прилуцького і Миргородського полків ¹. Нечисленні друковані

¹ Наказы малороссийским депутатам 1767 г. и акты о выборах депутатов в Комиссию сочинения Уложения, К., 1890.

праці представників дореволюційної історіографії², в яких порушуються окремі аспекти даного питання, далеко не відповідають вимогам радянської історичної науки (на жаль, в радянській історіографії немає жодного спеціального дослідження з цієї надзвичайно важливої й актуальної проблеми). Монографія Г. А. Максимовича за повнотою матеріалів вигідно відрізняється від інших праць, оскільки автор, крім того, що проаналізував друковані документальні матеріали, ввів до наукового обігу частину виявлених ним козацьких «наказів». Однак погодитися з деякими висновками дослідника не можна, зокрема про рівень політичної свідомості козацтва, яке, вважав Максимович, не здатне було виробити будь-яку політичну програму. Внаслідок цього козацькі «накази» фактично визнавалися додатком до шляхетських (старшинських). Але ж не можна не помітити, що козацькі накази мали антистаршинську спрямованість, що, безумовно, було одним з проявів боротьби народних мас проти феодально-кріпосницького гніту, який дедалі посилювався. Хоча, не доводиться заперечувати того, що старшина намагалася впливати на зміст козацьких «наказів» і в окремих випадках досягала успіху.

Вибори козацьких депутатів були не прямі, як для представників панівних класів, а триступеневі. Спочатку від погостів (вони, як правило, відповідали курінному поділу в середині сотні) обиралися так звані «повірені», яким за підписом священика і не менш, ніж семи козаків давався спеціальний лист, що являв собою нібито невеличкий «наказ». Вони збиралися в головному сотенному місті і обирали з свого середовища повіреніх від сотні, які вже отримували сотенні «накази». На останньому етапі обиралися депутати від полку. Проте у більшості полків вибори погостних повіреніх не відбулися. Г. Максимович обвинувачує у цьому тодішнього генерал-губернатора Лівобережної України П. О. Румянцева, який «припустився певної нечіткості чи, можливо, й помилки, змішавши в своєму ордері про ці вибори поняття погоста й сотні, під однією назвою сотні». Ця обставина, на думку Максимовича, стала основною перешкодою на шляху виявлення справжніх прагнень козацтва, оскільки «скласти такого роду подання (тобто від погостів — О. П.) козаки могли б власними силами, скласти ж загальні «накази» від сотні чи полку козаки затруднялися, а тому змушені були звертатися за допомогою до шляхетства»³. Важко погодитися з вищенаведеними міркуваннями Максимовича. Знаючи козацтво як носія прогресивних на той час буржуазних відносин, як активного учасника суспільно-політичних рухів⁴, не можна не помітити, що Максимович намагався применшити політичну свідомість українського козацтва, його зрілість і чималий досвід класової боротьби.

Усвідомлення своїх класових інтересів козаки продемонстрували вже під час виборів. Наприклад, в Сорочинській сотні Миргородського полку вони рішуче виступили проти спроб сотенної і полкової старшини вплинути на вибори сотенних повіреніх⁵. Цей виступ так налякав стар-

² В. Г. Авсеєнко. Малороссия в 1767 году, К., 1864; И. В. Теличенко. Сословные пущи и желания малороссиян в эпоху Екатерининской комиссии, К., 1891; А. В. Флоровский. Депутаты войска Запорожского в Законодательной Комиссии 1767 г., Одесса, 1878; його ж. Состав Законодательной Комиссии 1767 г., Одесса, 1915; Г. А. Максимович. Выборы и указы в Малороссии в Законодательную Комиссию 1767 г., ч. I, Нежин, 1917; С. М. Соловьев. История России с древнейших времен, кн. XIV, т. 27—28, М., 1865, стор. 38, 111—113; та ін.

³ Г. А. Максимович. Назв. праця, стор. 229, 312.

⁴ В. О. Голобуцький. Запорізька Січ в останні часи свого існування, К., 1961, стор. 205; О. М. Апанович. Національно-визвольні війни в епоху феодалізму, — УІЖ, 1965, № 12, стор. 32.

⁵ Г. Максимович. Назв. праця, стор. 271—277.

шину, що вибори козацького депутата від полку були перенесені в м. Остап'є. До того ж, вони відбулися без участі повірених від сорочинських козаків, які, за повідомленням генерального обозного Кочубея Румянцеву, «на срок не явились»⁶, тобто фактично бойкотували вибори. Полковник Хованський, доповідаючи Румянцеву про хід складання «наказів» у Стародубському полку, повідомляв, що не зміг перебороти опору козаків, які не дозволяли переробити тексти, складені без його відома⁷. Так же рішуче діяли козаки другої полкової сотні Полтавського полку, які не виконали розпорядження полкової канцелярії про переробку свого «наказу», що не влаштовував старшинську адміністрацію і, як повідомляв С. Кочубей Румянцеву, «других прошений сочинять уже не захотели и в том ослушались»⁸.

Таким чином, організований опір козаків втручанням старшинської адміністрації у вибори козацьких представників і складання «наказів» є яскравим свідченням високої класової свідомості значної частини козацтва. До такого ж висновку можна дійти, проаналізувавши тексти козацьких «наказів», наприклад, «наказу» козаків Чернігівського полку. Румянцев його влучно охарактеризував «почти прямым исковым прошением на старшин и на чиновников их, в несносных им (козакам — О. П.) причиненных обидах и разорениях»⁹. У ньому відбито майже всі питання, що хвилювали козацтво 60-х років XVIII ст. і визначали його життєві запити й сподівання. Водночас у «наказі» викривається хижацька сутність представників українського панівного класу, виявляється протест рядового козацтва проти соціального гніту. Чернігівські козаки вказували, що головними винуватцями їх тяжкого становища були феодалы, які «не только имения козачии поотнимали насильно, по купле и всякими сделками, но и самих козаков во владение к себе поподвергали в подданство»¹⁰. В наказі йшлося про зловживання старшини, яка примушувала козаків виконувати так звані «партикулярні роботи», збагачувалася за рахунок пограбування їхніх земель. Це часто призводило до того, що козаки «оставляют жен и малые дети, дворы со всеми угодиями и исходят в безыизвестные места»¹¹.

Антистаршинська спрямованість характерна для більшості козацьких «наказів», особливо сотенних, в яких протест проти соціального гніту висловлено значно сильніше, ніж в полкових. Іноді під тиском адміністрації скарги на старшину зовсім не включалися до загального полкового «наказу», але обов'язково залишалися в сотенних. Наприклад, у «наказі» козаків Стародубського полку не має жодної скарги на старшину¹², у «наказах» же Топальської, Другопочепівської, Мглинської, Погарської, Шептаківської, Новгородської і другої полкової сотень Стародубського та Березанківської, Кропив'янської й Гельмязівської сотень Переяславського полків антистаршинські настрої займають значне місце¹³. Таким чином, можна з певністю твердити, що значна частина козацьких «наказів» мала антифеодальний і, насамперед, антистаршинський характер.

Козацтво також висунуло ряд претензій безпосередньо до царського уряду, який примушував козаків-воїнів виконувати різні фортифікаційні роботи. Так, козаки Стародубського полку понад 10 років пра-

⁶ Наказы малороссийским депутатам..., стор. 285.

⁷ Там же, стор. 217.

⁸ Там же, стор. 291.

⁹ Г. А. Максимович. Назв. праця, стор. 232.

¹⁰ Наказы малороссийским депутатам..., стор. 145.

¹¹ Там же.

¹² Там же, стор. 150—156.

¹³ Г. А. Максимович. Назв. праця, стор. 237, 253.

цювали на кордоні з Польщею, будуючи засіки, редуту, шляхи тощо¹⁴. Тому чернігівські козаки вказували, що таке становище «не вовся званню и должности нашей (тобто козацькій — О. П.)»¹⁵ відповідає.

Велике незадоволення козаків викликали введені царським урядом так звані «порціони» і «раціони», тобто збирання грошей на утримання царських військ, розташованих на території Лівобережної України. З 1765 р. у сплаті цього податку козаки були прирівняні до селян, тобто платили по 1 крб. з хати*. Найвідчутнішим тягарем цей податок лягав на плечі найбільш вразливих верств козацтва, в яких, за свідченням «наказів», часто «почти и худобы нема более рубля, ...а они всякую государеву службу сверх окладу отбывают, за чем уже час от часу и военной службы отправлять не в состоянии приходят»¹⁶. До того ж, козацькі, як і селянські хати, займалися під постій російськими військовими частинами, командування яких, як правило, примушувало козаків разом з своїми кінями й підводами бути провідниками, що, звичайно, тяжко відбивалося на козацьких господарствах. Нагадуючи царському урядові, що «по договорным статьям они от таковых повинностей свободны», козаки висловлювали одностайне прагнення, щоб «домы жилые козачие от постоев увольнить, а лошадей козацких и козаков в подводы брать запретить»¹⁷.

Вимоги козаків відновити гетьманство та обирати старшин «вільними голосами» мали політичний характер і були проявом боротьби проти колоніальної політики царизму на Україні. Ці питання в середині 60-х років XVIII ст. стояли особливо гостро. Як відомо, 1764 р. на Лівобережній Україні Малоросійська колегія на чолі з графом П. О. Румянцевим змінила гетьманську владу, яку було остаточно ліквідовано. Цим актом царський уряд посягнув на політичний устрій України, зачепивши національні інтереси її населення, яке прагнуло знову бачити гетьмана на чолі своєї держави. Так, козаки Прилуцького полку вважали, що «в Малой России первой недостаток, что не имеется гетьмана». Подібною ж вимогою починалися всі 11 сотенних «наказів» козаків Київського полку, а ніжинські козаки вимагали права обирати гетьмана «вільними голосами»¹⁸. Виступаючи за відновлення гетьманства, козаки висловлювали тим самим загальнонаціональні інтереси українського народу, оскільки існування української феодальної державності, одним з елементів якої була гетьманська влада, являло собою прогресивне явище в історії українського народу, було невід'ємною частиною його національного і політичного розвитку. У всіх «наказах» ставилася вимога обрання старшини «вільними голосами, тобто без втручання царизму, який на той час уже фактично ліквідував систему обрання козацької старшини.

Таким чином, на перший погляд цілком лояльні щодо царизму за формою козацькі «накази» містили в собі ряд пунктів, що викривали колоніальну політику російського царизму на Україні. Отже, в другій половині XVIII ст. більшість козацтва залишалась прогресивною силою суспільства, виступивши проти дальшого посилення колоніального гніту з боку царської Росії.

Водночас слід вказати на класову обмеженість частини козацьких «наказів», у яких вимоги здебільшого не йшли далі задоволення еконо-

¹⁴ Наказы малороссийским депутатам..., стор. 155.

¹⁵ Там же, стор. 147.

¹⁶ «Виборні» козаки від сплати «порціонів» і «раціонів» були звільнені.

¹⁷ Наказы малороссийским депутатам..., стор. 159.

¹⁸ Там же, стор. 153—154.

¹⁹ Там же, стор. 156; Г. А. Максимович. Назв. праця, стор. 249, 256.

мічних інтересів. Будучи дрібними власниками, козаки часто вбачали свій ідеал лише в тому, щоб «все их добра як-то: грунта, мельницы, отчины и всякие угодья, наследные, наданные, купленные и занятые, по крепостям и по природному праву владеемые, в безпрепятственном владении и употреблении нам (козакам — *О. П.*) всегда твердо были», а також «чтоб свободный был нам (козакам — *О. П.*) промысел, особливо и винокурение, продажа разных напитков в своих домах, а сверх того, родячимись здесь продуктами, т. е. пенькою, олеем, медом, воском, салом и тому подобными»¹⁹.

Активно борючись проти феодально-кріпосницького гніту, основна маса козаків помилково вважала, що єдиним виходом з тяжкого становища, яке склалося, є повернення до так званих «козацьких вольностей». Тому висунуті в козацьких «наказах» економічні й політичні вимоги зводилися переважно до того, що необхідно повернути порядки, коли «предки козаков малороссийских тоєю милостию и честию дворянскою пользовались без всякого отягощения»²⁰. Звичайно, сподівання отримати подібні привілеї в 60-х роках XVIII ст., коли серед козацтва відбувався процес глибокого соціального розшарування, а значна його частина була покріпачена феодалами, були безпідставними. Це лише заважало йому обрати правильний шлях боротьби проти соціального гніту.

¹⁹ Наказы малороссийским депутатам..., стор. 152.

²⁰ Там же, стор. 158.

Довертаються до надрукованого

ВСЕБІЧНИЙ АНАЛІЗ ПОДІЙ НЕОБХІДНИЙ

В «Українському історичному журналі» № 9 за 1970 р. опубліковано лист Т. В. Юшкевича «До історії Червоного козацтва». Автор порушив дуже цікаве й важке питання — усунути помилки й перекручення, зв'язані з неправильним тлумаченням документів, що стосуються історії Червоного козацтва. Приділяючи увагу деяким документам різних періодів громадянської війни, він зовсім відкидає свідчення очевидців і учасників цих подій.

Однак, загальновідомо, що документи епохи громадянської війни не завжди досить повно й точно відображали дійсне становище і для того, щоб розібратися в подіях тієї епохи, необхідно спиратися не тільки на документи, але й на всебічний аналіз того, як і коли відбувалися ці події.

Цілком справедливо відзначає автор статті — в січні 1918 р. було прийняте рішення про формування регулярних військ соціалістичної революції на Україні — частин і з'єднань Червоного козацтва. З цією метою виїхали уповноважені до областей України. Деяким з них удалося створити загони, названі частинами Червоного козацтва, що вступили в бій з військами Центральної ради та німецькими окупантами. З цих загонів зберігся тільки полк В. М. Примакова як самостійна нерозформована українська частина. За весь шлях від Харкова через Київ, Ромодан, Москву, нейтральну зону і знову на Харків полк не втрачав прапора, не розформовувався і не припиняв активних бойових операцій.

Таким чином, не може бути мови про ліквідацію полку або про те, що він був створений тільки в нейтральній зоні. Дивно виглядає спроба протиставити бойову історію цього полку історії корпусу.

Перший полк було розгорнуто в кавбригаду, бригаду в дивізію, дивізію в корпус. Відомості про це є в книзі «Червонное казачество» (Збірник, виданий 1923 р. у Харкові), у статтях В. М. Примакова і т. д. Були поінформовані про це і військові начальники Червоної Армії. Ось що, писав 1923 р. почесний козак 1-го полку Червоного козацтва командуючий всіма збройними силами України й Криму М. В. Фрунзе:

«Коли йшла громадянська війна, мені не доводилось безпосередньо стежити за бойовим життям і діяльністю частин, що стали ядром нинішнього Червоно-Козачого Корпусу. Тільки з кінця 1920 р. корпус включається до складу доручених мені Республікою військ і з того часу я мав можливість близько познайомитися з ним.

Загальне знайомство з Червоним козацтвом я мав уже давно. Своєрідна, повна яскравих фарб і різких змін історія перших червонокозацьких частин, що тісно перепліталася й органічно зв'язана з історією всієї визвольної боротьби трудящих мас України, боротьби такої багатої моментами найглибшої трагедії й найвеличнішого героїзму, вже давно привертала до себе мою увагу. Та обставина, що бойове минуле корпусу зв'язане з революційною боротьбою на Україні, має особливе значення: в історії Червоного козацтва яскраво відобразились всі основні моменти нашої революції. Тому складання докладної історії корпусу, ретельне збирання всіх матеріалів, що стосуються не тільки до безпосередньої бойової його діяльності, але й до періоду його зародження, організації та ін. становить цінність, що виходить далеко за межі чисто військових інтересів. Для Червоної Армії історія корпусу має велике виховне значення. Читаючи історію корпусу, знайомлячись з обстановкою тієї героїчної боротьби, яку довелося винести на своїх плечах старшому поколінню, наш робітничо-селянський молодняк буде виховувати в собі все те гарне, велике, героїчне, що дає історія червонців, і тим самим буде загартовувати й готувати себе до гідного продовження їх славної роботи».

Народний комісар освіти УРСР В. П. Затонський писав: «Їх була жменька — цих червонців, які виступили в похід з Харкова через Полтаву на Київ, але чим далі вони йшли вглиб України, тим більше зростали їх сили, тим швидше поповнювались ряди. Десятками, сотнями, а то й тисячами вливалась до Червоного козацтва селян-

ська молодь. «Вільне козацтво» лопнуло, як мильний пузир. Після бою під Крутами в січні 1918 р., де загинула понад тисяча українських студентів, «вільне козацтво» вже не могло оправитися, невдовзі від нього залишилась тільки погана пам'ять. Та ще залишилось Червоне козацтво, що після розгрому петлюрівщини мірялося силами і з польською шляхтою, і з Денікіним, і з Врангелем, і з маленького загону зросло в цілий корпус.

Колишній Головнокомандуючий Радянських Українських Армій, начальник політуправління Реввійськради республіки В. О. Антонов-Овсієнко писав у 1923 р.: «...Одноразово з роззброєнням 2-го Українського полку в Харкові і був покладений початок Червоному козацтву. Товариші Нікітченко і Шаров одержали від мене наказ — формувати з добровольців, солдатів українського полку червоні сотні. За кілька днів був створений міцний бойовий загін. На чолі харківської колони радянських військ 6 (19) січня 1918 р. він переможно виступив до Полтави. Через два тижні на чолі радянських військ червоні козаки, під командою доблесного вождя Примакова, ввійшли в Київ...

З якою силою, з яким поривом червоні козаки, сини трудової України, кинулись в бій проти гетьманських і петлюрівських військ. Так син поспішає на допомогу улюбленій, скутій своїй матері, над якою знущуються.

Велике революційне піднесення, тверда братерська згуртованість, бойова товариська дисципліна — з цими якостями ви були непереможні. І ворог гірко пізнав ваше завзяття, вашу силу в боях на Україні. Особливо запам'ятався славний рейд ваш від Бара до Старо-Константинова — Шепетівки, рейд, що завершив переможну кампанію визволення України.

Але вдарив новий грім. Відгодована, озброєна Антантою, ввійшла в Донбас добровольча армія генерала Денікіна. Куркульські верстви України стрепенулися новою надією. Зрада Григор'єва скувала ініціативу Української Радянської Армії. Нам довелося відмовитися від палкої мрії — подати братерську допомогу Радянській Угорщині, що знемагала під тиском контрреволюційних військ Румунії й Чехословаччини. Довелося обернутися проти нового ворога.

І коли Реввійськрада Українського фронту направила вас, червоні козаки, проти Денікіна, я писав тоді Реввійськраді Республіки: «Ми посилаємо на Південний фронт кращу нашу частину».

Ви з честю підтримали цей відзів і доблесно билися проти добірних військ білогвардійщини. У вирішальних жовтневих боях під Орлом і Кромами ви допомогли завдати смертельного удару кращій піхоті Денікіна.

І наступного року в боях з білополяками знову ви вписуєте нові подвиги до книги невимрущої слави нашої Червоної Армії!»

З цих документів ясно, що для учасників громадянської війни на Україні було очевидним, що бойовий шлях Червоного козацтва та його історія безперервні. І при цьому малося на увазі те з'єднання, яким командував Примаков, а не ті частини, які до середини 1918 р. були розформовані й втратили своє початкове найменування «Червоне козацтво». На традиціях Червоного козацтва виховувались бійці й командири корпусу (див. звіт про маневри КВО в 1935 р., мемуари О. І. Городовикова).

Т. В. Юшкевич має рацію, коли твердить, що розгром петлюрівської авантюри стався дуже швидко (до речі, це не плямує військової репутації Червоного козацтва), але невірно вважати, що на цьому закінчилась громадянська війна на Україні. Боротьба з великими бандитськими з'єднаннями (Булак-Булахович, Махно та ін.) була тривалою і кривавою й зводила всю бойову історію корпусу тільки до боротьби з петлюрівською авантюрою — неправильно.

Дивно звучить твердження про «самовільне» привласнення найменування військовому з'єднанню. Як же слід розцінювати привітання в «Правде» (3 грудня 1934 р.) у зв'язку з ювілеєм 1-ої Запорізької Червоного козацтва дивізії? Виходить орденом Леніна була нагороджена юридично неіснуюча частина?

Ми пишаємося тим, що дивізії й корпуси Радянської Армії, що вирости з великих червоногвардійських загонів і революційних частин царської армії, виховуючись на революційних традиціях, народжених у період громадянської війни, перетворилися у могутні збройні сили Радянського Союзу.

До речі, саме прагнення підкреслити спадкоємність військових традицій примушувало В. М. Примакова сприяти збереженню найменування «Червоне козацтво».

Бажання «очистити історію Червоного козацтва» від «ненаукових» приміток і неісторичних тверджень заслуговує всілякої поваги, якщо тільки це не призводить до істотних перекирчувань історії бойового шляху одного з найстаріших з'єднань Радянської Армії.

Академік АН СРСР І. І. МІНЦ,
Є. П. ЖУРАВЛ'ОВ, Ю. В. ПРИМАКОВ

На допомогу викладачу історії

ПОХОДИ СТУДЕНТІВ ПО ІСТОРИЧНИХ МІСЦЯХ

Комсомольські організації педагогічних вузів України за останні роки розробили нову, можна сказати, одну з найперспективніших форм пропаганди революційних, патріотичних і трудових традицій — організоване проведення походів по місцях революційної, бойової та трудової слави радянського народу, що стали одним з важливих методів ідеологічного виховання студентів, переросли рамки звичайних туристських прогулянок і є дійсно масовим політичним і патріотичним рухом радянської молоді. Головна мета походів — вивчати історію нашої країни, продовжувати і примножувати героїчні традиції старшого покоління.

Вчителю мають бути притаманні такі риси характеру, як любов до свого рідного краю, історії свого народу, землі своїх батьків. І, головне, — вміння прищепити любов і повагу юнацтва до героїчного минулого. Без цього не може бути педагога, вихователя в повному розумінні слова.

Для студентів Київського педінституту ім. О. М. Горького екскурсії по історичних місцях, до музеїв міста-героя Києва стали системою. Вони сприяють безпосередньому зіткненню з живою історією героїчної боротьби наших дідів і батьків.

Ось будинок, звідки пішли на останній бій з бандою Зеленого комсомольці Києва. Саме тут вперше з'явився історичний напис: «Райком закрито — всі пішли на фронт».

Великий інтерес викликають у молоді походи по місцях бойової слави Київської області. Майбутні філологи ходили в похід по місцях, зв'язаних з визволенням Києва від німецько-фашистських загарбників; біля с. Ново-Петрівці побували на тому місці, де знаходиться землянка Ватутіна; пройшли дорогами, якими рухалися частини Радянської Армії. Біля пам'ятника героям-визволителям столиці України студенти поклали квіти — знак шани і вдячності за радість сьогодення.

Бесіди про героїчні бої 1-го Українського фронту мали великий вплив на майбутніх учителів. «Заняття на місці бою в с. Ново-Петрівці залишило незабутнє враження, — кажуть студенти. — Коли ми знаходились на цій священній землі, кожний її клптик, кожний кущик, розповідав нам про героїв, їх мужність у боротьбі з ворогом».

Комітет комсомолу Київського педінституту організував похід студентів по місцях бойової слави Бородянського району Київської області. Вічний вогонь від пам'ятника Слави принесли в с. Раску студенти інституту. На мітингу біля пам'ятника загиблим воїнам зустрілись загони студентів, мешканці села, прибули представники райкомів партії та комсомолу.

Студентська молодь, беручи участь в подібних походах, зовсім по-іншому дивиться на справи своїх батьків і старших братів. Жодний найдосконаліший посібник з історії не розповість так про труднощі війни, як каміння розбитих дзотів, розвалені партизанські землянки. І, найголовніше, — зустрічі з учасниками і свідками легендарних подій.

Коли з героєм зустрічаєшся у поході на місці боїв, а комсомольські збори проводяться в залах Брестської фортеці, звичайні поняття наповнюються для студента глибоким змістом. Майбутні педагоги пройшли по Київщині, відвідали братські могили, місця бойової слави героїв-комсомольців, побували в с. Лісники Києво-Святошинського р-ну, на ст. Мотовилівка, в с. Старі Безродичі Васильківського району, в легендарній корчагінській Боярці, с. Забір'ї. На основі зібраних матеріалів туристи створили цікаву фотовітрину, що періодично поновлюється.

Група студентів цього ж інституту побувала в селах Макарівського району, де під час Великої Вітчизняної війни діяли партизанські загони під керівництвом Ковпака, Сабурова, здійснила похід в м. Овруч Житомирської області, відвідали могилу Героя Радянського Союзу Яна Налепки, зустрічались з ветеранами війни.

Також побували студенти в районі м. Пінська, де партизани Ковпака розбили німецьку флотилію, що діяла на річці Прип'ять, зробили кінозйомки, виготовили стенд і фотомонтаж, поповнили цікавими матеріалами музей інституту. Вивчати історію не тільки за підручниками, а наближатись до першоджерел — девіз у навчанні майбутніх істориків.

Музей історії Корсунь-Шевченківської битви — скарбниця народної пам'яті про безсмертні подвиги радянських людей під час Великої Вітчизняної війни. Перед оглядом експозиції, яка збагатила знання майбутніх вчителів, студенти переглянули документальний фільм про славнозвісну битву.

Протягом багатьох років доцент кафедри методики викладання математики А. С. Бугай разом зі своїми вихованцями з фізико-математичного факультету досліджує Змійові вали, про які академік АН СРСР Б. О. Рибakov сказав: «Змійові вали — одна з найбільших і найцікавіших загадок древньої історії нашої Батьківщини. Шкода, що зовсім незаслужено про них забули археологи»...¹

Інститутські «шукачі скарбів» знайшли в с. Лютежі біля Києва давню стоянку людей, досі невідому археологам. Тут студенти зібрали велику колекцію кераміки періоду кам'яного віку. Біля с. Мощуни також була розкопана стоянка племен кам'яного віку, а біля Віти Поштові — кераміка Черняхівського періоду (II—III ст.). На березі річки Унави виявили кам'яну сокиру і наконечники стріл, каблучки і монети, що відносяться до V ст., шматки обгорілого заліза, залишки кераміки.

А. С. Бугай, не шкодуючи сил і часу, бере участь у походах, допомагає майбутнім наставникам краще вивчати історію свого краю.

За останні роки комітети комсомолу київського і мінського педагогічних вузів установили дружні стосунки. На святкування 50-річчя комсомолу Білорусії до Мінська з'їхалося багато гостей. Серед них — і представники Київського педінституту, які були присутні на відкритті пам'ятника герою Вітчизняної війни Тамарі Галабурді. Делегації вузів поклали квіти біля Кургану Слави.

Назавжди запам'ятається студентам перебування в білоруському с. Хатині, де фашисти спалили живими 149 чол. і серед них 76 дітей. А село було знищено зовсім. Серед лісу, що, здається, з того часу так і стоїть мовчазний, — велика галявина. На ній чорні обгорілі печі — все, що залишилось від Хатині. На тих місцях, де були колись хати, зараз стоять 26 обелісків, на них дзвони.

Мінчани і кияни, йдучи маршрутами білоруських фронтів, що проходили тут більше 25 років тому, прямували до Мінська. Під час походу юнаки й дівчата прочитали місцевому населенню багато лекцій, прове-

¹ «Вечірній Київ», 26 січня 1971 р.

ли майже 1000 бесід і 380 концертів. У сферу всіх цих заходів було залучено близько 70 000 трудящих.

Скрізь студентів населення зустрічало з любов'ю і повагою. Під час походів туристи зібрали багато цікавих матеріалів: фотознімки, біографії героїв, розповіді про подвиги. Все це згодиться в майбутній практичній роботі. Й немає сумніву, що свій перший урок з історії Великої Вітчизняної війни майбутні педагоги почнуть з розповіді про незабутній похід, учасниками якого їм довелось бути.

Йдуть маршрутами подвигів майбутні педагоги — оживають сторінки літопису війни. Нещодавно студенти педінституту розшукали могилу колишнього вихованця вузу Борисенка Ю. М., який загинув у боях з німецько-фашистськими загарбниками. На Волині, у с. Звенячому, школа та одна з вулиць носять ім'я героя-педагога.

А скільки героїчних подвигів радянських людей не розкрито, скільки ще патріотів-захисників нашої землі мають почути слова вдячності!

«Комсомольская правда» 10 грудня 1970 р. розповіла про 17-річну студентку Кишинівського університету, делегатку XVI з'їзду комсомолу країни Валентину Савельєву, яка протягом шести років розшукувала рідних, близьких і однополчан тих, хто похований у братській могилі на молдавській землі в с. Скуляни. Написавши більше трьох тисяч листів, вона відновила імена 843 бійців, які загинули при визволенні її рідного села. Братська могила перестала бути безіменною — там, де загинули герої, мешканці села збудували пам'ятник. ЦК ВЛКСМ за велику патріотичну роботу нагородив В. Савельєву Почесним знаком ВЛКСМ.

Дехто помилково вважає, що розшукувати потрібно тільки героїв громадянської та Вітчизняної воєн. Це неправильно. Час йде швидко. Вже комсомольці 70-х років ідуть за маршрутами 50—60 рр. І може трапитися так, що деякі події залишаться невідомими, тому нинішнє покоління повинно стати літописцем сучасних подвигів.

Б. Г. ЄРЕМЕЄВ,
І. І. ШКУРКО

А. М. ЧЛЕНОВ

ШЕСТИБОЖЖЯ КНЯЗЯ ВОЛОДИМИРА

Загадкове шестибожжя

Перемога Володимира над Ярополком у боротьбі за київський трон 980 р. мала численні й далекосяжні наслідки. Не всі вони проявилися зразу. Але одним з найперших з них було спорудження Володимиром (негайно після скинення Ярополка) відомого «пантеона» у складі шести богів¹, які названі в літопису в такому порядку: Перун, Хорс, Даждьбог, Стрибог, Сімаргл і Мокош. Статуї цих богів були поставлені поблизу князівського палацу в Києві, що, безсумнівно, означало введення своєрідного «шестибожжя» як привілейованого культу всієї держави. Але, будучи одним з найперших заходів Володимира, шестибожжя виявилось і одним з найнедовговічніших — не минуло й десяти років, як його скасував сам київський князь у зв'язку з загальновідомим хрещенням Русі.

Короткочасному шестибожжю на Русі присвячена численна література немонографічного характеру. Проте воно й досі загадкове. Відомо, що релігії є більш стабільними, ніж монархії, династії і, навіть, держави. Дворазова докорінна реформа культу протягом одного десятиріччя — подія явно надзвичайна. Але причини, що викликали спершу нагальне введення шестибожжя, а потім скасування його — причому в межах порівняно короткого відтинку часу і одним і тим же князем — залишаються непізнаними.

Це не єдина загадка шестибожжя. Чому, наприклад, богів саме шість, а не вісім, або чотири? Чому до складу пантеона не ввійшли Род, Сварог, Ярило, Волос — божества ні в якому разі не другорядні? За які заслуги віддано перевагу тим же Сімарглу чи Хорсу? Що зумовило саме такий склад пантеону, а не якийсь інший? Чому боги перераховані саме в такому порядку? Чи має він якесь значення?

Перун Київський

Ні в кого не викликає подиву і є цілком ясним тільки одне: чільне місце Перуна в списку. Дійсно, ставовище Перуна як головного бога держави зафіксовано в «Повісті временних літ» ще до народження Володимира — перед його статуєю біля Києва відбулася ратифікація князем Ігорем русько-візантійського мирного договору².

До тогочасного становища Перуна варто придивитися. Ратифікація обставлена надзвичайно урочисто. Після того, як в Царграді руські послы зустрілися з самим імператором і взяли участь у присяганні в вічному і непорушному мирі «поки сонце світить і світ стоїть», вони повернулися до Києва, разом з грецьким посольством. Кульмінацією стало ствердження миру главою Руської держави у супроводі своїх «мужів», яке відбувалося не в князівському палаці, а на пагорбі Перуна і мало характер релігійної церемонії: Ігор з'явився до статуї Перуна, особисто присягнув йому, склав перед ним свою зброю і т. д. Всі дії князя повторили і його мужі. Тільки після цих присяг перед лицем Перуна мирний договір вважався ратифікованим.

В якій ролі виступає тут Перун? Як втілення яких-небудь сил природи? Як носій певних богословських атрибутів (наприклад, як власник золотих вусів чи господар грому)? Очевидно, в даний момент він виступає в цілком іншій якості — виключно як божество територіально-політичне, ще точніше — як небесний господар Руської держави, як уособлення її суверенітету на міжнародній арені. Релігійний обряд має дипломатичний характер: верховне право війни і миру належить ніби не князю, а Перуну і поки сам Перун не уклав миру, останній не вважається дійсним.

Процедура ця нагадує, що в ту епоху діяло загальновізантійське правило (відоме історикам за кілька тисячоліть до існування Давньоруської держави і багато пізніше): якщо точиться війна між країнами, населення яких дотримується різних вірувань, то воюють між собою і їхні боги. Саме тому потребувалося укладення миру і між самими богами. З цієї ж причини надзвичайно урочиста ратифікація русько-візантійського договору відбулася не в резиденції князя, а в, так би мовити, земній резиденції бога.

¹ Повість временних лет (далі — ПВЛ), ст. 980 р.

² ПВЛ, ст. 945 р.

Участью богів процедура ратифікації мирного договору ніби піднята ще на один ранг над господарями обох держав: згідно з «Повістю временних літ» князь Ігор укладає мир з імператором Романом. А Перун? Також з візантійським імператором? Ні, тільки з рівним собі за рангом: він укладає його з небесним господарем Візантії, самим Христом Царгородським!

Цікаво те, що при укладанні миру богословські атрибути обох богів не відіграють ніякої ролі, так само як і їх взаємне «неправовір'я». Суворо додержується принцип взаємного невтручання договірних сторін у внутрішні справи. Ким є у себе вдома відповідний бог, іншого не цікавить. Христос, безсумнівно, має право на титулатуру другої особи святої трійки. Але якби він був і третьою її особою чи п'ятою — це аж ніяк не зачіпало б Перуна і не перешкоджало укладенню мирного договору. У Візантії певний час точилися бурхливі суперечки на тему: чи єдиносушній Христос богові-батькові, чи ні? Проте Перуну цілком байдуже до цих суперечок, для нього вони є внутрішньою справою Візантії. Так само під час ратифікації Христу байдуже чи має Перун золоті вуса чи з кінського волосу, або ж взагалі безусий. Навіть коли б Перун панував не над громом, а над силами родючості і його статуя мала б вигляд окатого фалоса (таким згідно з деякими здогадами зображувався Род у місті Родні), — і це не завадило б ратифікації перед нею мирного договору, як би не дивилося на подібний образ ідола християнське богослов'я. Для церемоній 945 р. важливе тільки одне: визнання влади кожного з богів у своїй державі.

Таким чином, 945 р. укладено і ратифіковано з суворим і скрупульозним додержанням міжнародного протоколу не договір між «Громом Небесним» і «Сином єдиносушним батькові», або «Істинним богом» і «поганським ідолом», а рівноправну угоду між двома високими сторонами — Перуном Київським і Христом Царгородським. Дворазова ратифікація її мала місце в їх обоєлюбних земних резиденціях.

Хоч і досі часом побутує погляд, ніби язичеська Русь через наявність ідолів вважалася у Візантії «країною дикунів» (теза ця посилено роздувається в «кремлінології», але, на жаль, підбується і в працях окремих радянських авторів), — процедура ратифікації договору 945 р. показує, безперечно, що Перун Київський визнавався самою Візантією як рівноправний дипломатичний партнер Христу Царградського. Це означає, що протягом 941—945 рр. у війні й мирі з Візантією Перун виступає як фігура не богословська, а політична і репрезентує Руську державу. З цього погляду чільне місце його в пантеоні Володимира є цілком зрозумілим. Проте розгляд внутріполітичного життя Давньоруської держави ставить цю думку під сумнів.

Перун Полянський і Володимир

Давньоруську державу на міжнародній арені Перун представляє й тому, що він є господарем «Руської землі» у вузькому розумінні слова, тобто Полянської землі. Це означає, що всередині держави Перун також є територіально-політичною фігурою, місцевим божеством. В будь-якому внутрішньому конфлікті, в якому бере участь Полянська земля, він — не сторонній спостерігач і не нейтральне божество, а активний учасник, зацікавлена сторона. Війна, перемога, поразка Полянської землі автоматично є війною, перемогою, поразкою і Перуна. Умови, що їх диктувала Полянська земля будь-якій переможній землі, оголошувалися (і жрецтвом і князями) волею Перуна Полянського. Така була державна теорія тієї епохи.

Проте напередодні 980 р. питання порушувалося зовсім не в теоретичному плані: Полянська земля кілька разів брала участь в серйозних внутрішніх військових конфліктах. Її божество «воювало» в 945—946 рр., 975—977 рр. і потім знову в 980 р. Двічі воно перемагало, але втретє — зазнало поразки. При цьому кожного разу найближчі родичі Володимира (дід, мати, дядько, брат Олег та й сам Володимир) «воювали» проти Перуна Полянського! Оскільки наукове відкриття, зроблене Д. І. Прозоровським³, було забуте, ніхто з учених, що писали про утвердження князя Володимира в Києві, не враховував часу і обставин введення ним шестибожжя. Як вже згадувалося, це сталося сразу ж після перемоги 980 р., що увінчала тривалу боротьбу новгородсько-древлянської коаліції. У світлі цієї боротьби шестибожжя набуває цілком іншого вигляду. Табір противників Добрині і Володимира очолювала Полянська земля, а тому Перун аж ніяк не міг бути тоді богом-заступником Володимира.

Поразка Мала Древлянського, діда Володимира, в 946 р., тривале ув'язнення його в Любечі, десятирічне рабство Малуші й Добрині — все це освячувалося іменем Перуна Полянського і розумілося сучасниками як здійснення його волі. Коли ж Перун змінив гнів на ласку і рабство древлянських полонянників закінчилося, а слідом за волею настало їх суспільне підвищення, прихильники Мала, Добрині, Володимира, природно, повинні були приписувати кожну сприятливу зміну заступництву власних богів-покровителів.

³ Див. Д. И. Прозоровский. О родстве св. Владимира по матери. — «Записки императорской Академии наук», т. V, кн. I, Спб., 1864, стор. 17—26; А. М. Членов. Древлянське походження князя Володимира. — УІЖ, 1970, № 9, стор. 102—104; № 10, стор. 110—112; № 11, стор. 108—113.

Але згодом Перун знову став поводитися вороже і з 975 р. до 980 р. «воював» як бог-патрон не Володимира, а Ярополка. Іншими словами, Перун був головним ворогом Володимира. Катастрофа 977 р., загибель Олега Древлянського, овруцька бойня, трирічне вигнання самого Володимира і Добрині, всі інші негоди Древлянської та Новгородської земель сприймалися сучасниками як справа рук Перуна Полянського, вияв його злої волі, його торжество. Однак, торжество було нетривким — через три роки Перун зазнав нищівного розгрому.

Тому першість полянського бога в пантеоні Володимира (і, навіть, саме включення до його складу) не є природною, а, навпаки, досить парадоксальною. Адже статуї шести богів споруджено як раз після розгрому Перуна і, по суті, на відзнаку цієї події.

Перш ніж відповісти на питання чому переможений Перун все ж таки потрапив до пантеону і, навіть, очолив його, слід визначити від кого полянський бог зазнав поразки. Відповідь ясна: не від Володимира і Добрині, а від небесних господарів Новгородської та Древлянської земель. Якщо між собою воювали землі, то обов'язково воювали і їх боги-покровителі.

Хто ж особисто ці двоє переможців Перуна? Логічно шукати їх у складі шестибожжя.

Даждьбог Древлянський

Відомо, що «Красне Сонечко» є стабільним билинним епітетом князя Володимира. Проте ніякими рисами «сонцеподібної» недоступної величі (наприклад, в душі деспотичного «короля-сонця» Луї XIV чи обожених володарів типу Рамсеса, тобто «Сина Сонця»), він у билинах не представлений. В науці епітет «Красне Сонечко» зіставляється безпосередньо з світом богів — з сонечним божеством Даждьбогом. У зв'язку з цим відомий радянський історик Б. О. Рибakov, відзначаючи, що київський князь ще на рубежі XII—XIII ст. вважався внуком Даждьбога-Сонця (сина Сварога-Неба), писав: «Під «Даждьбожим внуком» у «Слові о полку Ігоревім» ми повинні розуміти не руських людей взагалі... а одну людину в усій Русі. Обидві згадки Даждьбожого внука ставлять його в однині; від уособиць розпадається на частки його володіння («жизнь»), його домен. Обида — боги́ня смерті й нещастя — з'явилася серед його військ... «Даждьбожий внук» — очевидно, володар Русі, князь... З цією символікою пов'язаний і билинний епітет князя Володимира — «Красне Сонечко»⁴.

Визначення государя Руської держави як онука Даждьбога красномовне, але дивне, оскільки головним богом її був Перун. Воно свідчить, що Даждьбог зумів якимсь чином взяти гору над Перуном. Але ж коли? Це можна датувати. Щоб відобразитися на рівні трону держави, ця перемога мала статися після 945 р., але до хрещення Русі. Такий умові відповідає тільки одна подія: поразка Перуна Полянського 980 р., що пов'язана з переможним утвердженням Володимира «Красне Сонечко» у Києві.

Логічно припустити, що Даждьбог вважався небесним господарем Древлянської землі, і богом-покровителем її князів. Це цілком узгоджується не тільки з тим, що перемога 980 р. здобута під древлянським прапором, але й з місцем Даждьбога у літописному переліку шести головних богів Руської держави. Першість Перуна в цьому списку, як виявилось, є більш номінальною, ніж фактичною. Даждьбог названий в ньому третім. Це дуже почесне місце, але перед ним є ще одне — очевидно, більш вшановане.

Хорс Новгородський

Таким чином, порядок, в якому перелічені у «Повісті временних літ» учасники шестибожжя, аж ніяк не випадковий: він відображає якийсь строго продуманий «табелі про ранги», в якому небесні місця розподіляються згідно з далекосяжними політичними міркуваннями. Щось перешкодило Володимирові у 980 р. скинути Перуна з першого місця. Але, якщо раніше Перун керував державою сам, то тепер поруч з ним коло керма влади стали інші боги.

У 980 р. безпосереднім результатом перемоги Володимира було заснування співправління богів, тобто співправління земель. Справжнім господарем становища в державі у той час природно вважати бога, чие ім'я зазначено у списку другим після Перуна, який так би мовити, продовжував царювати, але не правити, і перед Даждьбогом.

Територіальна приналежність цього бога не є загадковою. Відомо, що утвердження Володимира як великого князя відбувалося під древлянським прапором, але з допомогою новгородської зброї. Тому друге місце в пантеоні по праву повинно належати богу-покровителю Новгородської землі. Отже, друге божество у літописному списку розшифровується як Хорс Новгородський — головний переможець 980 р., який подав руку допомоги своєму союзнику Даждьбогу Древлянському.

980 р. у державі встановлено новгородсько-древлянську гегемонію, відповідним до якої був встановлений порядок богів у пантеоні, зведеному в Києві на честь перемоги.

⁴ Б. А. Рибakov. Древняя Русь, М., 1963, стор. 13.

Характерно, що і в Новгороді того ж року споруджено статую божества, за свідченням джерел — Добриню, який після 980 р. став юридичним господарем Новгородської землі⁵. Звичайно її вважають статуєю Перуна, але в літописах ім'я бога цього кумира не названо. У світлі подій 975—980 рр. Добриня ніяк не міг поставити на відзнаку перемоги над Перуном саме його статую. Вірніше припустити, що вона була присвячена Хорсу Новгородському, або Даждьбогу Древлянському.

Як і останній, Хорс також є сонячним божеством. Те, що небесними господарями держави у 980 р. стали два союзні сонячні боги, мабуть, мало відношення до утвердження билинного епітета Володимира. Зображення як Даждьбога-Сонця, так і Хорса-Сонця, могло фігурувати на знаменах князя, в його гридниці, на ганку палацу. «Красне Сонечко» могло бути вишите і на грудях його князівського убрання, причому не тільки парадного, але й «похідного», в якому він об'їжджав славнозвісні «богатырські застави», фортеці проти печенігів.

Хорс був господарем тієї землі, в якій Володимир княжив з дитинства, а Даждьбог — покровителем героїчного Древлянського роду. Геральдика Хорса і Даждьбога, безсумнівно, різнилася в подробицях, але сонячний лик ці боги, звичайно, мали обидва. Тому часте зображення «Красного Сонечка» в князівському побуті було для Володимира подвійно природним. А широкое розповсюдження геральдичних зображень сонця при його дворі, зливаючись з загальновідомою у X ст. політичною символікою двох богів-покровителів панівної новгородсько-древлянської коаліції, легко могло привести до образної персоніфікації в билині.

Така персоніфікація — літературний засіб, що подибується часто і повсюдно. В цьому зв'язку доречним є порівняння з шекспірівським «Річардом III», де геральдичний вепр Річарда символізує лютість останнього, і сам Річард неодноразово отожднюється з цим звіром. Не зайвим буде також нагадати про персоніфікацію (хоч і не геральдичну) в билинах 70-х роках X ст. боротьби між Олегом Древлянським і Свенельдом, зображеної, як двобій «сокола» з «чорним вороном»⁶.

Таким чином, персоніфікація в усній народній творчості для тієї епохи засвідчена, і, отже, той чи інший вид персоніфікації (в тому числі й геральдичної) билині не протипоказаний. Саме по собі красне сонечко — джерело світла, тепла, радості — дуже придатний образ для поетичної персоніфікації. Причому політична роль сонячної геральдики в ті далекі часи така, що поетичний вираз «Володимир Красне Сонечко» рівнозначний титулатурі «Володимир Новгородський» чи «Володимир Древлянський», або, навіть, «Володимир Новгородський і Древлянський». За своєю суттю билина, за влучним визначенням Б. О. Рибаківа, є «усним підручником рідної історії»⁷. Але за жанром вона є не документом протокольного характеру, а поезією, тому образна персоніфікація для неї більш властива, ніж титулатури.

(Далі буде)

⁵ ПВЛ, ст. 980 р.

⁶ Б. А. Рыбаков. Назв. праця, стор. 58.

⁷ Там же, стор. 55.

Наш календар

НЕМЕРКНУЧА СТОРІНКА ІСТОРІЇ Героїчна оборона Одеси в серпні-жовтні

(До 30-річчя оборони м. Одеси)

1941 р.—одна з найзнаменніших подій Великої Вітчизняної війни. Битва за Одесу була важливою складовою частиною загальнонародного подвигу у Вітчизняній війні, проявом могутньої життєдайної сили соціалістичної системи, соціально-політичної та ідейної єдності радянських людей, дружби народів СРСР, радянського патріотизму й принципів соціалістичного інтернаціоналізму.

Влітку 1941 р. на всіх ділянках радянсько-німецького фронту, зокрема й Південного, створилася вкрай складна обстановка. Наприкінці липня війська противника форсували Дністер і почали просуватися до важливого воєнно-економічного центру Радянського Союзу—м. Одеси. Гітлерівське командування намагалося швидко оволодіти містом, направивши для цього 4-ту румунську армію, а також окремі частини німецьких сухопутних та військово-повітряних сил¹.

Враховуючи велике воєнно-оперативне значення міста, 5 серпня 1941 р. Ставка Верховного Головнокомандування зобов'язала Військову Раду Південного фронту: «Одесу не здавати і обороняти до останньої можливості, залучаючи до справи Чорноморський флот»². Ця директива поклала початок героїчній обороні. Провідною й організуючою силою особового складу військових частин і мирних жителів, які стали на захист рідного міста, була Комуністична партія. На найважчих і найнебезпечніших ділянках комуністи особистим прикладом і полум'яним словом запалювали бійців та населення на ратні й трудові подвиги.

Одесу захищала Окрема Приморська армія (спочатку в складі двох, згодом—чотирьох дивізій; командуючий—генерал-лейтенант Г. П. Софронів, якого потім змінив генерал-майор І. Ю. Петров), кораблі та підрозділи Одеської військово-морської бази (командир—контр-адмірал Г. В. Жуков) і значна частина Чорноморського флоту (командуючий—віце-адмірал П. С. Октябрьський)³.

Згідно з вказівкою ЦК КП(б)У «...Одесу обороняти що б то не стало», обласний комітет партії закликав населення «стати на захист рідного міста... разом з частинами Червоної Армії відстояти рідну землю, рідне місто... Кожний будинок, кожне підприємство має стати фортецею, об яку поламають зуби фашистські бандити»⁴.

Водночас міська партійна організація розгорнула велику воєнно-організаторську діяльність. З 21,6 тис. комуністів, які перебували на її обліку, на фронт пішло 12 тис. Понад 30 тис. ополченців захищали Одесу, близько 100 тис. трудящих будували оборонні споруди, а понад 14,5 тис. працювали в системі МППО⁵. Населення збудувало два морських причали, військовий аеродром, пристосували катакомби для укриття під час нальотів авіації та артобстрілу⁶.

На Одеському напрямі загарбники переважали в 5—6 разів радянські війська в живій силі та техніці⁷. 13 серпня вони вийшли до морського узбережжя на схід від міста і повністю ізолювали його з суходолу. Захисники підтримували зв'язок з Великою землею лише морем. Обстановка ускладнювалася ще й тому, що фашисти припинили подачу в місто води, яку довелося видавати по картках.

¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, К., 1967, стор. 217.

² История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, т. 2, М., 1961, стор. 113.

³ В. Н. Евстигнеев. 70 героических дней, М., 1964, стор. 66—68.

⁴ История Коммунистической партии Советского Союза, т. 5, кн. 1, М., 1970, стор. 211; Одесса в Великой Отечественной войне Советского Союза. Сборник документов и материалов, т. 1, Одесса, 1947, стор. 67—68.

⁵ Парта́рхів Одеського обкому КП України, ф. 11, оп. 2, од. зб. 620, арк. 2; «Правда», 31 жовтня 1965 р.; А. Г. Колыбанов. Одесская партийная организация в дни обороны.—«Партийное строительство», 1945, № 9—10, стор. 75; Одеський державний історико-краєзнавчий музей, ф. Великої Вітчизняної війни, інв. № 1093.

⁶ Бойцы вспоминают минувшие дни. Сборник, Одесса, 1964, стор. 57.

⁷ А. Д. Борисов. Одесса — город-герой, М., 1954, стор. 16.

Але неймовірно труднощі не зломити волі захисників міста. Вже в перші дні оборони вони вбили та поранили понад половину солдатів та офіцерів першого ешелону, які намагалися швидко захопити Одесу⁸.

Через розтягнутість фронту виникла реальна загроза його прориву. Тому в ніч з 19 на 20 серпня радянські війська відійшли на ближні підступи до міста. Оскільки основні сили Південного фронту в той час відійшли до Дніпра, Одеса опинилася в глибокому ворожому тилу. Тому 19 серпня Ставка створила Одеський оборонний район (ООР) у складі Приморської армії та Одеської військово-морської бази⁹. Війська ООР підпорядковувалися Військовій Раді Чорноморського флоту, командував ними контр-адмірал Г. В. Жуков.

У ході боїв на ближніх підступах до Одеси проти трьох радянських дивізій і зведеного загону військ східного сектора, загальна чисельність яких не перевищувала 34,5 тис. чол., ворог сконцентрував 15 дивізій¹⁰. 20 серпня гітлерівці здійснили наступ по всьому фронту, намагаючись прорвати нашу оборону. Але радянські бійці стояли непохитно. Крім того, внаслідок активних контратак воїнів східного сектора, де особливо відзначилися полки морської піхоти та військ НКВС (командири полковник Я. І. Осипов і майор О. О. Маловський), великих втрат зазнали 13-та й 15-та дивізії противника. На західному секторі оборони частини 95-ї стрілецької дивізії під командуванням генерал-майора В. Ф. Воробйова розгромили 3-тю піхотну і завдали значних втрат 5-й і 7-й румунським дивізіям. На південному секторі були знекровлені 1-ша гвардійська і 21-ша дивізії ворога¹¹.

Однак фашистам удалося значно потіснити війська ООР і з 25 серпня розпочати артилерійський обстріл міста і порту. Це утруднило доставку з тилу захисникам міста підкріплень і бойової техніки. Враховуючи важке становище наших частин під Одесою, Ставка і командування Чорноморського флоту перекинули туди 10 маршових батальйонів і 3 загони морської піхоти загальною чисельністю близько 11 тис. чол.¹² Вони поповнили поріділі підрозділи армії, що обороняла Одесу.

22 серпня бюро обкому КП(б)У прийняло постанову «Про заходи по зміцненню оборони міста», згідно з якою на фронт політпрацівниками і політбійцями пішло 90% комуністів Одеської партійної організації¹³. В результаті додаткової мобілізації чоловіків віком до 55 років до армії прибуло майже 9 тис. чол.¹⁴, більшість з яких влилася в 421-шу дивізію, створену на базі знекровлених частин східного сектора оборони.

Оборона Одеси, як і весь хід бойових дій на радянсько-німецькому фронті, продемонструвала дійовість і високу ефективність ідейно-політичної роботи, що її вели 1800 партійних і комсомольських пропагандистів та агітаторів¹⁵. Використовуючи всі засоби партійного впливу на маси — агітацію і пропаганду, пресу і радіо, збори і мітинги, особисті контакти з бійцями, партійна організація згуртувала трудящих міста, з'ясувала їм мету, характер і перспективи війни.

Незважаючи на те, що на окремих ділянках лінія фронту проходила за 8—12 км від міста і підприємства обстрілював ворог, трудящі день у день збільшували обсяг воєнного виробництва. Під бойовим лозунгом «Все для фронту, все для оборони рідного міста!» розгорнулося масове соціалістичне змагання, ініціаторами якого виступили робітники-комуністи О. І. Кальянов, Г. М. Круглий (нині депутат Верховної Ради УРСР), І. П. Осипенко та багато інших. У другій половині серпня колективи заводів ім. Січневого повстання, ім. Жовтневої революції, судноремонтного № 1, ім. Дзержинського, ім. Петровського, Кінап та ін. освоїли випуск танків (бронетракторів), мінометів, вогнететів, збільшили виробництво гранат і мін. У дні облоги на всіх підприємствах міста вироблялося понад 130 видів воєнної продукції¹⁶. Колективи Чорноморського транспортного флоту і портовиків забезпечували під вогнем противника доставку з Великої землі необхідних вантажів.

Величезну допомогу захисникам в ті дні подавала вся Радянська країна, направивши на Одеський фронт понад 46 тис. бійців і командирів, близько 42 тис. т

⁸ Архів Міністерства оборони СРСР (далі — Архів МО СРСР), ф. 288, оп. 3876, спр. 1, арк. 538—539.

⁹ Матеріали Московського філіалу Центрального Військово-Морського архіву (далі — Матеріали Московського філіалу ЦВМА), ф. 204, спр. 6777, арк. 2.

¹⁰ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, т. 2, стор. 115.

¹¹ Сообщения Совинформбюро, т. 1, М., 1944, стор. 170; «Красная звезда», 31 серпня 1941 р.

¹² Матеріали Московського філіалу ЦВМА, ф. 204, спр. 737, арк. 33, 62.

¹³ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 11, оп. 2, од. зб. 619, арк. 257.

¹⁴ Архів МО СРСР, ф. 288, оп. 9900, спр. 14, арк. 16.

¹⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 10, од. зб. 90, арк. 3; Партархів Одеського обкому КП України, ф. 11, оп. 2, од. зб. 620, арк. 8.

¹⁶ З історії Одеської партійної організації, Одеса, 1962, стор. 388.

різного озброєння, боеприпасів і спорядження¹⁷. Без цього було б неможливо тривалий час утримувати місто.

В горнилі боїв зростає воєнна майстерність захисників Одеси. На всіх ділянках фронту, в усіх родах військ, які захищали місто, в авангарді були комуністи і комсомольці. Ратні подвиги комуністів М. А. Балашова, Я. Г. Бреуса, С. А. Куниці, М. Є. Проценка, В. П. Симонка, комсомольців Н. А. Онілової, О. О. Нечипуренка, Л. М. Павличенко, Й. Темірова та багатьох інших — яскравий взірць мужності й відваги. Одесу захищали представники 42 національностей Радянського Союзу¹⁸. Вони уособлювали нездоланну силу дружби радянських народів. Героїзм, що перемагав смерть, став нормою поведінки воїнів різних національностей, які билися на Одеському плацдармі. Тільки в першій половині вересня окупанти втратили під Одесою понад 50 тис. солдатів і офіцерів¹⁹. Однак, збільшивши кількість своїх дивізій до вісімнадцяти, вони знову потіснили наші частини. Напівкілечко облоги звужувалося. В цей час за розпорядженням Ставки завершувалося перекидання з Новоросійська підрозділів 157-ї стрілецької дивізії. Одержавши підкріплення, війська ООР спільно з морським десантом, висадкою якого керував капітан 1-го рангу (нині адмірал флоту СРСР) С. Г. Горшков, 22 вересня завдали ворогові сильного комбінованого удару в районі с. Григорівка. Внаслідок цього було розгромлено дві ворожі дивізії, лінію фронту відсунуто на схід від міста на 5—10 км, припинився артобстріл житлових будинків, промислових підприємств, порту і кораблів Чорноморського флоту, поліпшились умови доставки боеприпасів і спорядження²⁰. Досягнутий успіх підніс бойовий дух військ і населення. Всі були готові продовжувати оборону в зимових умовах. У місті працювали комунальні й культурно-освітні установи, розпочалося навчання в школах.

Але через ускладнення воєнної обстановки на Півдні 30 вересня Ставка наказала якнайшвидше евакуювати війська ООР на Кримський півострів²¹. Настав заключний етап Одеської оборони. З 1 по 16 жовтня на кораблях і транспортах було переправлено в Крим 86 тис. бійців і командирів та 15 тис. чол. цивільного населення²². Це значною мірою зумовило успіх оборони Севастополя.

Війська оборонного району і населення Одеси чесно виконали свій патріотичний обов'язок. Протягом 73 днів вони відбивали атаки 300-тисячної армії окупантів і у виснажливих боях вимотали та знекровили її. Близько 160 тис. загарбників було вбито, поранено і взято в полон під Одесою²³. Це сприяло провалу гітлерівського плану блискавичної війни проти СРСР, краху міфа про нестримність фашистського наступу.

За ратні подвиги, здійснені на Одеському плацдармі, Президія Верховної Ради СРСР присвоїла 14 радянським воїнам звання Героя Радянського Союзу, 2167 нагородила орденами та медалями²⁴. Всіх учасників оборони й багато виробничих колективів нагороджено медаллю «За оборону Одеси». Одесі в числі перших присвоєно звання міста-героя. За видатні заслуги перед Вітчизною місто удостоєно найвищої нагороди — ордена Леніна і медалі «Золота зірка». Комуністична партія, Радянський уряд і весь народ високо оцінили заслуги мужніх захисників Одеси. Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев зазначав: «Як зразки військового мистецтва, доблесті Збройних Сил, чудової стійкості та мужності населення назавжди ввійшли в історію воєн героїчна епопея оборони Брестської фортеці, грандіозні битви під Одесою і Севастополем, на підступах до Москви, біля стін Ленінграда і Сталінграда, Новоросійська, на Орловсько-Курській дузі, на Дніпрі й на Віслі»²⁵.

У Звітній доповіді Центрального Комітету КПРС XXIV з'їздові КПРС зазначалося, що радянські люди свято бережуть пам'ять про героїв, які віддали своє життя у боротьбі проти фашизму. Про славних патріотів складено пісні, написано книги, створено кінофільми. Багато вулиць Одеси названо іменами її захисників. В Центральному парку культури і відпочинку ім. Т. Г. Шевченка височить монумент Невідомому матросу, біля підніжжя котрого пломеніє Вічний вогонь слави. На головному рубежі оборони закладено багатокілометровий пояс Миру і Слави. Землю звідси замурувано в могилу Невідомого солдата у Москві.

Нині Одеса невідомо змінилася. Обсяг її промислового виробництва порівняно з довоєнним періодом збільшився у 7 разів. Провідне місце в економіці міста

¹⁷ Матеріали Московського філіалу ЦВМА, ф. 204, спр. 6771, арк. 3.

¹⁸ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 1, К., 1967, стор. 230.

¹⁹ «Правда», 26 вересня 1941 р.

²⁰ Н. И. Крылов. Не померкнет никогда, М., 1969, стор. 265—266.

²¹ И. И. Азаров. Осажденная Одесса, М., 1966, стор. 181.

²² «Военно-исторический журнал», 1964, № 3, стор. 29.

²³ П. Ю. Шелест. Україна наша Радянська, К., 1970, стор. 195.

²⁴ «Известия», 17 листопада, 29 грудня 1941 р., 10—12 лютого, 20 грудня 1942 р.; «Знамя коммунизма», 17 вересня 1967 р.

²⁵ Л. И. Брежнев. 50 лет великих побед социализма, М., 1967, стор. 20.

посідає морський транспорт. Великотоннажні судна борознять усі океани, швартуються в 300 портах 70 країн. У вузах Одеси навчається 85 тис. чол.—близько $\frac{1}{10}$ студентства всієї республіки²⁶. В санаторіях та будинках відпочинку щороку лікуються й відпочивають понад 250 тис. трудящих Радянського Союзу²⁷.

Нові перспективи економічного та соціально-культурного розвитку відкрили перед містом-героем історичні накреслення XXIV з'їзду КПРС і XXIV з'їзду Компартії України. Разом з усім радянським народом одесити примножують свої революційні, бойові та трудові традиції, вносять гідний вклад у справу побудови комуністичного суспільства в нашій країні.

С. А. ВОЛЬСЬКИЙ

²⁶ «Знамя коммунизма», 21 квітня 1971 р.

²⁷ П. Ю. Шелест. Україна наша Радянська, стор. 193.

ПОЛУМ'ЯНИЙ РЕВОЛЮЦІОНЕР- ІНТЕРНАЦІОНАЛІСТ

(До 100-річчя від дня народження
Карла Лібкнехта)

Син Вільгельма Лібкнехта—відомого діяча німецького й міжнародного робітничого руху, одного з засновників і вождів соціал-демократичної партії Німеччини, близького друга Карла Маркса і його сім'ї¹—Карл Лібкнехт від початку до кінця свого свідомого життя був вірним ро-

бітничому класу, прикладом його відданого вождя.

Народився К. Лібкнехт 13 серпня 1871 р. в м. Лейпцігу. Вже в студентські роки брав активну участь у соціалістичному русі, твердо стояв на послідовно революційних позиціях. В 1902 р. трудящі Берліна обирають його до міського самоуправління. Наприкінці 1903 р. німецька поліція арештувала групу членів соціал-демократичної партії Німеччини, які сприяли перевезенню ленинської «Искры» та іншої марксистської літератури в Росію. На інсценізованому прусською реакцією Кенігсберзькому процесі (12—25 липня 1904 р.) їх звинувачували у «змовницькій діяльності, державній зраді проти Росії й образі царя», в підтримці російських революціонерів. Захисником підсудних виступив К. Лібкнехт (адвокат за професією), який викрив мерзенні махінації прусських реакціонерів, котрі допомагали царизму в придушенні російського робітничого руху. На процесі він заявив: «Пан прокурор запитує: що може бути більш ганебного, ніж ці листівки, які лежать перед нами? Я знаю дещо ганебніше: це становище в Росії, про яке розповідають ці листівки... Навіть, якби обвинувачувані зробили все те, що їм приписує обвинувачення, то вони вчинили б прогресивну справу, і через кілька десятиріч, коли в Росії відбудуться зміни, подвиги цих людей ознаменують славу для Німеччини сторінку в світовій історії»².

У своїй першій праці «Новий метод», опублікованій 1902 р. в теоретичному органі німецької соціал-демократії — журналі «Нойе цайт», К. Лібкнехт виступив з викриттям ревізіонізму, закликав партію не послаблювати енергію революційної боротьби. На з'їзді соціал-демократичної партії Німеччини у Бремені 18—24 вересня 1904 р. він засудив мілітаризм як основний оплот капіталізму і вимагав проведення спеціальної антивоєнної пропаганди та створення згуртованої соціал-демократичної молодіжної організації з метою мобілізації пролетарської молоді на боротьбу з мілітаризмом³.

К. Лібкнехт із захопленням зустрів події в Росії 1905 р. У лютому він писав, що 9 січня буде поворотним пунктом в історії Росії, що свобода, зоря якої сходить над Росією, є також свободою і для Пруссії, Саксонії, Німеччини, що в німецького про-

¹ Л. И. Гинцберг. Карл Ли́бкнехт, М., 1959, стор. 5. У свідоцтві про народження Карла Лібкнехта було записано, що його хрещеними батьками є «К. Маркс і Ф. Енгельс з Лондона». Ім'я «Карл» він мав на честь Карла Маркса.

² К. Ли́бкнехт. Избранные речи, письма и статьи, М., 1961, стор. 59, 63; Г. Рауе. Где «Искра» возникла... Музей истории города Лейпцига, Лейпциг, 1965, стор. 24—25; К. Штреб. Ленин в Германии, М., 1959, стор. 33; «ГДР», 1967, № 4, стор. 31; Л. И. Гинцберг. Назв. праця, стор. 14—15.

³ К. Ли́бкнехт. Избранные речи, письма и статьи, стор. 45—57; 66—68.

летаріату є всі підстави стати під прапор російської революції⁴. На Ієнському партійному з'їзді восени 1905 р. він, спираючись на досвід російської революції, проголосив загальний масовий політичний страйк «специфічним пролетарським засобом боротьби у всіх класових боях»⁵. Через рік на з'їзді партії в Мангеймі Лібкнехт засудив політику німецького уряду, який подавав допомогу царизму в придушенні революції, і закликав німецький пролетаріат наслідувати в своїй боротьбі приклад російських робітників, знову підкреслював необхідність активізації антиімлітаристської пропаганди в Німеччині⁶. Після поразки російської революції 1905 р. він не втрачав віри в революційну енергію російського пролетаріату, твердив, що «через декілька років знову вибухнуть революції робітників і селян, і з більшим успіхом»⁷.

На той час у німецькій соціал-демократії формується ліва революційна течія, яку й очолює К. Лібкнехт разом з іншими видатними діячами робітничого руху країни. Він бере активну участь в антицаристських виступах німецького пролетаріату (1909—1910 рр.) у зв'язку з відвідинами Миколою II кайзера Вільгельма. Так, під час прибуття царя на військовому кораблі в Кіль місцеві соціал-демократи організували 10-тисячний мітинг протесту, на якому К. Лібкнехт гнівно засудив коронованого організатора погромів, вбивцю прогресивних депутатів, ката російських трудящих⁸.

Відданий вождь робітничого класу був одним з тих, хто раніше від інших зрозумів, що центр світового революційного руху на початку ХХ ст. перемістився в Росію, тому наполегливо боровся за вивчення німецьким пролетаріатом досвіду російського робітничого класу. Полум'яний борець за інтереси молодих пролетарів, невтомний пропагандист їх організації, він стояв біля колиски німецького і міжнародного молодіжного робітничого руху, пристрасно ненавидів імлітаризм. Проти останнього — цього величезного лиха для людства — виступив з доповіддю на першій міжнародній конференції молодіжних соціалістичних організацій у 1907 р. Тоді ж опублікував брошуру «Мілітаризм і антимілітаризм», у якій вперше в марксистській літературі докладно проаналізував суть імлітаризму в епоху імперіалізму й теоретично обґрунтував антиімлітаристську пропаганду як одну з форм класової боротьби пролетаріату⁹. Закінчив він цю чудову працю словами: «Пролетарська молодь мусить систематично проникатися класовою свідомістю і ненавистю до імлітаризму. Потрібно вдихнути юнацький ентузіазм у серця молодих пролетарів для такої агітації. Пролетарська молодь належить соціал-демократії, соціал-демократичному антиімлітаризму. Якщо всі виконають свій обов'язок, вона повинна, вона буде і мусить належати нам. У кого в руках молодь, у того в руках армія»¹⁰.

Звинувативши Лібкнехта за цю книгу в державній зраді, кайзерівський уряд влаштував у листопаді 1907 р. над ним судовий процес. Та підсудний не відрікся від жодного свого слова — чи написаного ним у брошурі, чи сказаного на міжнародній конференції молоді в Штутгарті (скликаній за його ж ініціативою в 1907 р.), чи на масовому мітингу в Лейпцігу та в інших випадках. Використавши процес для антиімлітаристської агітації, Лібкнехт заявив: «Моя мета полягає в тому, щоб замість захоплення війною створити справжнє захоплення миром. Така основна суть і висновки моєї брошури... Я прагну до того, щоб питання про війну та мир вирішувались не в тиші кабінетів та кружними дипломатичними шляхами, а в полі зору громадянськості»¹¹.

Лібкнехта засудили на півторарічне ув'язнення у фортеці. На вирок кайзерівської юстиції берлінські робітники відповіли обранням його до пруського ландтагу 17 червня 1908 р., на одному з засідань якого він через рік заявить: «Панове, навіть якби я був відправлений до каторжної в'язниці, то це я вважав би для себе за честь. Невже ви гадаєте, що наші поняття про честь співпадають з вашими?... Ліпше бути жертвою насильства в каторжній в'язниці, ніж сидіти тут насильником»¹².

Сміливий виступ мужнього революціонера, котрий присвятив усе своє життя служінню миру й захисту інтересів трудящих, висунув його в перші ряди соціалістів — великих борців за свободу. Ім'я Карла Лібкнехта ставало символом непримиреного ставлення до німецького імлітаризму та імперіалістичної війни, що тоді насу-

⁴ K. Liebknecht. Gesammelte Reden und Schriften, Bd. I, Berlin, 1958, стор. 130—131.

⁵ K. Liebknecht. Gesammelte Reden und Schriften, стор. 160.

⁶ К. Лібкнехт. Избранные речи, письма и статьи, стор. 92—97.

⁷ K. Liebknecht. Gesammelte Reden und Schriften, Bd. 2, Berlin, 1960, стор. 336.

⁸ Л. И. Гинцберг. Назв. праця, стор. 19.

⁹ К. Лібкнехт. Милитаризм и антимилитаризм. В связи с рассмотрением интернационального движения рабочей молодежи. Перевод с немецкого, Петербург, 1921, стор. 182, 184.

¹⁰ К. Лібкнехт. Милитаризм и антимилитаризм, стор. 218.

¹¹ K. Liebknecht. Ausgewählte Reden, Briefe und Aufsätze. Berlin, 1952, стор. 131—132.

¹² K. Liebknecht. Ausgewählte Reden, Briefe und Aufsätze, стор. 137—138.

валася. Август Бебель в кінці 1908 р. писав Лібкнехту у фортецю: «Ти єдиний, на кого я покладаю свої надії». Максим Горький з о. Капрі надіслав в'язневі німецький переклад свого роману «Мати» з написом: «Карлу Лібкнехту з любов'ю і палкою повагою»¹³.

В 1912 р. німецький пролетаріат обирає Лібкнехта депутатом рейхстагу, з трибуни якого тепер лунають гнівні викриття військових промисловців — призвідців світової війни. У квітні 1913 р., під час обговорення законопроекту про асигнування на озброєння, Лібкнехт виголошує в рейхстазі три промови, що викликали величезний громадський резонанс. У них вождь робітничого класу затаврував гарматного короля Німеччини Круппа — одного із стовпів прусського мілітаризму, переконавши, з документами в руках довідавши, що той продавав зброю «одвічному ворогу» німецьких націоналістів — Франції. Лібкнехт пред'явив рейхстагу документи, які підтверджували підкуп Круппом державних чиновників й офіцерів військового міністерства та генерального штабу¹⁴. Третій виступ розкривав злочинну змову, учасниками якої були трести різних імперіалістичних держав, своєрідний «інтернаціонал військової промисловості». Звертаючись до німецького народу, К. Лібкнехт роз'яснював: «Батьківщина в небезпеці! Небезпека загрожує не з боку зовнішніх, а з боку внутрішніх ворогів, передусім з боку міжнародного військово-промислового капіталу»¹⁵. Ці виступи викликали люту ненависть монополістів. Націоналістична преса кричала про зраду батьківщини. Та К. Лібкнехт мужньо заявляв: «Боротьба за мир — справа всього мого життя»¹⁶.

В 1914 р. імперіалістична Німеччина розв'язала світову війну. До керівництва соціал-демократією країни пробралися розкольник-ревізіоніст, котрі зрадили робітничий клас, внесли в його свідомість соціал-шовіністичну отруту, заплямували честь соціаліста, честь німецького пролетаріату.

Чи існувала на той час у Німеччині сила, здатна виступити на захист збездещеного німецького пролетаріату, проти імперіалістичної бойні? Так. Тією силою були ліві соціалісти на чолі з Карлом Лібкнехтом, Розою Люксембург, Кларао Цеткін, Вільгельмом Піком, Францом Мерінгом, Лео Йогіхесом та іншими — людьми, котрі лишилися вірними пролетарському інтернаціоналізмові і розпочали боротьбу проти війни¹⁷. Вже 3 серпня 1914 р. на засіданні соціал-демократичної фракції рейхстагу Карл Лібкнехт запропонував відхилити військові кредити¹⁸. 26 жовтня того ж року він надіслав керівництву СДПН листа, в якому зазначав: «Звичайно, мова йде про імперіалістичну війну, про ту імперіалістичну війну, яка вже давно повинна була вибухнути і якій, виходячи зі спільних інтересів, ми поклялися протиставити всі наші сили в міжнародному масштабі; якраз у нас, німців, була особлива причина для боротьби проти неї; німецький імперіалізм, що швидко розвивався, був найбільш агресивним в історії; має відбутися жорстока німецько-австрійська превентивна й одночасно загарбницька війна»¹⁹.

2 грудня 1914 р. К. Лібкнехт сміливо кинув в обличчя прислужників буржуазії в німецькому рейхстазі «Hi!» і проголосував проти військових кредитів. У своїх спогадах, написаних у тюрмі 1916 р., він повідомляє: «В грудні я відкрито перейшов до відхилення військових кредитів на засіданні рейхстагу, пославши к бісу дисципліну фракції, що підтримувала програму»²⁰.

Військові кредити були прийняті всіма голосами проти одного — Карла Лібкнехта, якому було заборонено навіть висловити свої аргументи. Його думку не дозволив президент включити в протокол засідання рейхстагу. Проте світова громадськість швидко довідалася про сміливе «Hi!» Лібкнехта. Ліві розповсюдили обґрунтування його вчинку як нелегальної листівки, а опозиційно настроєні робітники її переписували від руки. Звістка про це пронеслася по всіх окопах, проникла в кожну казарму, кожне воєнне підприємство, квартиру робітника і вселила в свідомість пролетаря надію у визвольну силу соціалістичного руху. «Теперішня війна, якої не бажав жоден з народів, що бере в ній участь, — заявляв К. Лібкнехт, — провадиться не заради блага німецького чи якого-небудь іншого народу. Це імперіалістична війна, війна за капіталістичне панування над світовим ринком, за політичне оволо-

¹³ Л. И. Гинцберг. Назв. праця, стор. 31, 32.

¹⁴ K. Liebknecht. Ausgewählte Reden, Briefe und Aufsätze, стор. 261.

¹⁵ K. Liebknecht. Ausgewählte Reden, Briefe und Aufsätze, стор. 211—226.

¹⁶ В. Бартель. Левые в германской социал-демократии в борьбе против милитаризма и войны, М., 1959, стор. 120.

¹⁷ „Neues Deutschland“, 5 жовтня 1958 р.

¹⁸ K. Liebknecht. Ausgewählte Reden, Briefe und Aufsätze, стор. 272—273; K. Liebknecht. Klassenkampf gegen den Krieg, Berlin, 1919, стор. 14—16.

¹⁹ K. Liebknecht. Ausgewählte Reden, Briefe und Aufsätze, стор. 277—278.

²⁰ Там же, стор. 431.

діння найважливішими колонізаційними галузями промислового і банківського капіталу... Теперішня війна не є для Німеччини оборонною війною»²¹.

Таке відкрите засудження імперіалістичної війни показало пролетаріатові усього світу, що в німецькому робітничому й соціалістичному русі є борці, які не виродилися в соціал-шовіністів, а залишилися вірними принципам пролетарського інтернаціоналізму. Це було для робітничого класу Німеччини і багатьох інших західноєвропейських країн сигналом для виступу проти імперіалістичної війни.

В той час як прусська реакція і керівництво соціал-демократичною фракцією в рейхстазі звинуватили К. Лібкнехта в порушенні дисципліни, партійні організації в багатьох місцях прийняли резолюції, якими схвалювали поведінку робітничого депутата. На його ім'я надходили сотні листів, у яких висловлювалось щире захоплення і підтримка одностайців. Так, група берлінських трудящих писала: «Товариші... вітають Вашу мужню поведінку. Одночасно ми хочемо заявити, що Ви не «одинокий подорожній у пустелі». Ми впевнені, що грядущі події виправдають Вашу поведінку». «Організоване проти Вас цькування викликало в мене пекучу потребу висловити Вам мою глибоку повагу в зв'язку з Вашою мужньою поведінкою. Ви знову показали себе гідним сином Вашого великого батька», — писав Лібкнехту адвокат Зігфрід Вейнберг. «Товаришу Лібкнехт, — зверталися соціалістично-інтернаціоналісти з Голландії, — прийміть нашу вдячність за Ваш вчинок, за Вашу мужність. Ми знову почули голос Інтернаціоналу. Ми знаємо, що він живе! Багатьом тисячам у рядах пролетаріату всіх країн Ви подали нову надію. Тепер ми знаємо, що в Інтернаціоналу «немає меж», що він, будучи прапоромосцем культури, життя, повинен якраз під час воєнної бурі працювати для дружби»²².

Починаючи з грудня 1914 р., німецькі ліві соціалісти систематично випускали нелегальні листівки, в яких вказували на імперіалістичний характер війни і викривали ганебну зраду правих лідерів. Весною 1915 р. ліві були в перших рядах масових антивоєнних виступів пролетаріату проти голоду та війни. 18 березня і 28 травня 1915 р. під керівництвом К. Лібкнехта і В. Піка перед будинком рейхстагу відбулися перші за час війни демонстрації німецьких трудящих, котрі вимагали укладення миру та боротьби за дорожнечою і спекуляцією. Особливо великий вплив зробила на німецький робітничий клас листівка «Головний ворог — у власній країні» (травень 1915 р.), в якій Лібкнехт ставить перед трудящими Німеччини основне завдання: розгортати боротьбу проти імперіалістичної війни. «Головний ворог кожного народу знаходиться в його власній країні! **Головний ворог німецького народу знаходиться в Німеччині** — це німецький імперіалізм, німецька воєнна партія, німецька таємна дипломатія. Цього ворога у власній країні повинен подолати німецький народ, він повинен його подолати в політичній боротьбі, виступаючи разом з пролетаріатом інших країн, що ведуть боротьбу проти власних вітчизняних імперіалістів»²³.

Керуючись цими словами, ліві соціалісти почали поступово згуртовувати пролетарські сили країни, спрямовувати масовий революційний рух, що наростав, проти монархо-імперіалістичного режиму та зрадників соціал-шовіністів. У червні 1915 р. К. Лібкнехт писав президії партії і соціал-демократичній фракції рейхстагу: «Якщо керівництво німецької соціал-демократії і тепер буде йти у фарватері загарбницької політики, якщо воно й тепер не повернеться нарешті на ґрунт міжнародної пролетарської боротьби проти війни та імперіалістичних хижаків, то воно втратить останню можливість зняти з себе відповідальність за все. Воно буде винним у тому, що ця війна, нещадна й винищувальна, буде продовжуватись доти, доки народи зійдуть кров'ю, а наступний за нею мир буде лише підготовкою нової світової війни»²⁴.

У своєму листі до Ціммервальдської конференції, високо оціненому В. І. Леніним, К. Лібкнехт висунув лозунг «Громадянська війна, а не громадянський мир!» і вимагав створення нового Інтернаціоналу на новому, міцному марксистському фундаменті²⁵. «Збіг нашої тактики і тактики групи К. Лібкнехта не випадковість, — відзначав В. І. Ленін, — а один з кроків на шляху народжуваного III Інтернаціоналу»²⁶.

Створення групи «Спартак» на загальнонімецькій конференції лівих соціалістів, що відбулася 1 січня 1916 р. в Берліні, було важливим етапом у процесі ідейного й організаційного згуртування революційних сил Німеччини на принципах пролетарського інтернаціоналізму. «Спартак» ще не була революційною марксистською партією німецького пролетаріату, бо ще не зовсім звільнилася від цілого ряду помилок (наприклад, переоцінка елементу стихійності в робітничому русі і недооцінка ролі революційної марксистської партії робітничого класу, заперечення можливості

²¹ K. Liebknecht. Ausgewählte Reden, Briefe und Aufsätze, стр. 284—285.

²² В. Бартель. Назв. праця, стр. 663, 665, 666.

²³ K. Liebknecht. Ausgewählte Reden, Briefe und Aufsätze, стр. 301.

²⁴ K. Liebknecht. Ausgewählte Reden, Briefe und Aufsätze, стр. 306—307.

²⁵ K. Liebknecht. Ausgewählte Reden, Briefe und Aufsätze, стр. 315—317.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стр. 286.

національно-визвольних воєн в епоху імперіалізму та інших), але вона була єдиною силою, яка в боротьбі за знищення панування німецького імперіалізму вказувала робітничому класові й усьому німецькому народові шлях виходу з катастрофи і переходу Німеччини до миру, демократії і соціалізму.

В процесі класової боротьби воєнних років розвивалась і міцніла група «Спартак». Велику товариську допомогу подавали їй більшовицька партія й особисто В. І. Ленін, який уважно стежив за еволюцією лівих у німецькому робітничому русі. «З Лібкнехтом і «спартаківцями», — писав він, — йде все, що залишилося чесного: дійсно революційного серед соціалістів Німеччини, все, що є найкращого і переконаного в пролетаріаті, всі маси експлуатованих, в яких кипить обурення і росте готовність на революцію»²⁷.

З виникненням групи «Спартак» була створена важлива передумова для дальшого розгортання масового антивоєнного руху в Німеччині. Весною 1916 р. спартаківці вирішили, що настав уже час продемонструвати волю німецького пролетаріату до боротьби проти війни за допомогою великого виступу трудящих мас. До 1 травня К. Лібкнехт написав листівку, в якій висунув лозунги «Кінець війні!», «Ми хочемо миру!», «Хай живе соціалізм!», «Хай живе робітничий Інтернаціонал!», «Пролетарі всіх країн, єднайтесь!»²⁸. На мітингу трудящих у Берліні К. Лібкнехт закликав маси до повалення уряду, що провадив війну. Цим мужнім вчинком він переніс боротьбу проти війни з парламенту на вулицю²⁹. Чотири роки каторжних робіт — таким був вирок кайзерівського суду за цей сміливий виступ незламного борця за мир. «З трибуни німецького парламенту, — писав В. І. Ленін, — він закликав солдатів Німеччини повернути зброю проти свого німецького уряду, а потім пішов на вуличну демонстрацію з революційними прокламаціями: «Геть уряд»»³⁰.

Посадивши мужнього революціонера за ґрати, реакція вважала, що цим актом буде завдано смертельного удару лівим соціал-демократам. Проте активність спартаківців не знизилась, а, навпаки, посилилась. Розгортаючи боротьбу за визволення Лібкнехта, група випустила цілу серію полум'яних закликів. Їх результатом стали великі масові виступи робітників. Проти попереднього року кількість страйкуючих 1916 р. в Німеччині збільшилась у 10 разів³¹.

На суді Лібкнехт виступав не як підсудний, а як справжній обвинувачувач. У своєму заключному слові, яке незабаром було надруковане в «Листах Спартака», він говорив: «Я заявляю вам: жоден генерал не носив свого мундира з такою честю, з якою буду я носити одяг каторжанина. Я тут перебуваю не для того, щоб виправдовуватись, а щоб звинувачувати! Мій лозунг — не громадянський мир, а громадянська війна! Геть війну! Геть уряд!»³².

Каторжні умови не могли примусити Лібкнехта припинити боротьбу. Він на окремих листочках паперу робить замітки, начерки листівок та статей і в кожному зручному випадку (під час побачень зі своєю дружиною Софією та іншими відвідувачами) передає їх на волю.

К. Лібкнехт палко вітав Велику Жовтневу соціалістичну революцію, хоч до нього за мури каторжної в'язниці в Люнау доходили тільки уривчасті повідомлення про події в Росії. «Мені вдалося лише зовсім поверхово ознайомитись зі змістом газет, — писав він у листі до дружини 11 листопада, на 373-й день свого ув'язнення. — Величезний процес соціального й економічного революціонування Росії, що охопив її зверху до низу... не тільки не завершується, а знаходиться на самому початку і має в собі безмежні можливості — куди більші, ніж Велика французька революція»³³.

К. Лібкнехт вимагав активізації революційних зусиль німецького народу, без яких збереження радянської Росії, на його думку, не було гарантованим, закликав німецьких солдатів не дати себе ошукати й використати як катів російської революції. «Я хотів би прийти на допомогу російській революції і миру, — заявляв Лібкнехт, — віддати їм тисячу своїх життів, якби вони у мене були. Прокляте безсилля!»³⁴.

Під тиском революційних мас Німеччини кайзерівський уряд змушений був у жовтні 1918 р. випустити з тюрми палкого народного трибуна. Наступного дня після виходу з в'язниці йому було владштовано прийом у радянському посольстві в Берліні, на якому посол РРФСР від імені уряду й ЦК РКП(б) вітав вождя німецького

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 396.

²⁸ В. Бартель. Назв. праця, стор. 356.

²⁹ «Спартак» во время войны, М., 1933, стор. 133—141.

³⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 104.

³¹ Statistisches Jahrbuch für die deutsche Reich, Berlin, 1919, стор. 100.

³² К. Liebknecht. Ausgewählte Reden, Briefe und Aufsätze, стор. 456.

³³ Там же, стор. 460—461.

³⁴ Л. І. Гинцберг. Карл Лібкнехт, стор. 60—61.

пролетаріату і зачитав таку телеграму: «Передайте негайно Карлу Лібкнехту наш найпалкіший привіт. Визволення з тюрми представника революційних робітників Німеччини є знамення нової епохи, епохи побідоносного соціалізму, яка відкривається тепер і для Німеччини, і для всього світу»³⁵. Відповідаючи на привітання, К. Лібкнехт схвилювано сказав: «Відбулися надзвичайні, захоплюючі події... Мені у тюремну камеру таємно переправили проект радянської конституції РРФСР, і я був вражений величчю проробленої роботи та геніальними планами радянського будівництва»³⁶.

Карл Лібкнехт керував трудящими масами під час Листопадової революції 1918 р. у Німеччині. 9 листопада він виступив з промовою перед революційними робітниками Берліна і проголосив повалення династії Гогенцоллернів, початок революції в Німеччині, закликав до встановлення соціалістичної республіки під лозунгом «Вся влада — робітничим і солдатським Радам!»

У складних і тяжких умовах розвитку Листопадової революції, що була одним з найбільш революційних масових рухів німецького робітничого класу, «першою революцією епохи імперіалізму в одній з найбільш розвинутих монополістичних країн»³⁷, група «Спартак» заготовувалась і міцніла, готувала ідеологічно й організаційно кадри для Комуністичної партії Німеччини. Важливими кроками на шляху до створення КПН було видання спартаківцями газети «Роте фане», перейменування 9 листопада 1918 р. групи в «Союз Спартака», обрання 11 листопада його Центрального Комітету, створення організацій по всій країні й особливо опублікування 14 грудня 1918 р. програми Союзу.

З 30 грудня 1918 р. по 1 січня 1919 р. в Берліні відбувся Установчий з'їзд Комуністичної партії Німеччини, на якому спартаківці та інші ліві групи, що виникли в країні під час війни, прийняли рішення про створення самостійної КПН. Створення КПН було історичною необхідністю і відповідало життєвим інтересам робітничого класу країни, стало поворотним пунктом в історії німецького робітничого руху та важливою подією в розвитку міжнародного комуністичного. Той факт, що всесвітньовідомі вожді німецького робітничого класу і визначні діячі міжнародного робітничого руху К. Лібкнехт, Р. Люксембург, К. Цеткін, Ф. Мерінг, В. Пік, Л. Йогіхес відкрито й остаточно порвали з соціал-шовіністами, ревізіоністами та створили комуністичну партію, зробив великий вплив на революційні елементи в інших західноєвропейських країнах, прискорив їх розрив з опортуністами та створення комуністичних партій, що, в свою чергу, мало велике значення для заснування Комуністичного Інтернаціоналу. «...Коли «Союз Спартака» назвав себе «комуністичною партією Німеччини», — писав В. І. Ленін, — тоді заснування дійсно пролетарського, дійсно інтернаціоналістського, дійсно революційного III Інтернаціоналу, Комуністичного Інтернаціоналу, стало фактом. Формально це заснування ще не закріплене, але фактично III Інтернаціонал тепер уже існує»³⁸.

Революційна боротьба К. Лібкнехта й інших німецьких комуністів викликала люту ненависть з боку всього табору контрреволюції, тих сил реакції, які, як записано в програмі, прийнятій на першому з'їзді КПН, «залили країну потоками крові, пройшли через гори трупів, орудуючи вогнем і мечем, розв'язали громадянську війну і зрадили свою країну лише для того, щоб зберегти свої привілеї та відстояти свою владу»³⁹. Не пройшло й тижня після Установчого з'їзду КПН, як на вулицях Берліна з'явилися лозунги: «Убивайте їх вождів!», «Смерть Лібкнехту!» Після придушення повстання берлінського пролетаріату в січні 1919 р. реакційні сили Німеччини вчинили звірячу розправу над К. Лібкнехтом і Р. Люксембург. За день до своєї загибелі К. Лібкнехт писав: «Революційні робітники Берліна будуть розбиті. Але бувають поразки, які стають перемогами... Наша програма буде жити... Незважаючи ні на що!»⁴⁰

Трагічна смерть К. Лібкнехта і Р. Люксембург була тяжкою втратою для німецького пролетаріату. «Кров кращих людей всесвітнього пролетарського Інтернаціоналу, незабутніх вождів міжнародної соціалістичної революції, — писав з цього приводу В. І. Ленін, — загартує нові й нові маси робітників до боротьби не на життя, а на смерть. І ця боротьба приведе до перемоги»⁴¹.

³⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 35, стор. 308.

³⁶ Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung. Berlin, 1966, Bd. 3; стор. 83; П. Цельт, К. Рейссиг, П. Хейнке. О влиянии Великой Октябрьской социалистической революции на немецкое рабочее движение, М., 1967, стор. 28.

³⁷ „Neues Deutschland“, 5 жовтня 1958 р.

³⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 394.

³⁹ «ГДР», 1969, № 1, стор. 8—9.

⁴⁰ Там же, стор. 10.

⁴¹ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 398.

Перша на німецькій землі робітничо-селянська держава — Німецька Демократична Республіка — є живим втіленням перемоги, про яку говорили К. Лібкнехт і В. І. Ленін. Як відзначається в Тезах до 20-річчя НДР, «те, за що йшли на бій загони Томаса Мюнцера у Великій німецькій селянській війні, що створили німецькі просвітителі й гуманісти, за що боролись народні маси в 1813 р., 1848 р. і робітничий клас при Августі Бебелі, Вільгельмі Лібкнехті, Розі Люксембург, Карлі Лібкнехті, Ернсті Тельмані — в період дії закону про переслідування соціалістів, в часи Листопадової революції і Веймарської республіки, те, за що йшли в тюрми, на смерть, в еміграцію, зносили катування комуністи, соціал-демократи, християни та буржуазні патріоти антифашистської боротьби Опору — все це стало дійсністю в Німецькій Демократичній Республіці»⁴².

І. М. КУЛИНИЧ

⁴² 20 лет Германской Демократической Республнке. Тезисы, Дрезден, 1969.

КОМАНДАРМ Й. Е. ЯКІР

(До 75-річчя від дня народження)

Життєвий шлях Й. Е. Якіра (народився 15 серпня 1896 р.) є зразком відданості справі ленінської партії, беззавітного служіння радянському народу. Його мужність, героїзм, талант полководця останнім часом відображено на сторінках військово-історичної літератури. В даній замітці ставиться мета розкрити деякі сторони практичної й військово-теоретичної діяльності Й. Е. Якіра щодо зміцнення Радянських Збройних Сил у роки мирного соціалістичного будівництва.

Бойовий досвід, набутий під час Великої Жовтневої революції та громадянської війни, велике природне обдаровання дозволили Й. Е. Якіру успішно справлятися на всіх ділянках військової роботи, що їх доручала йому Комуністична партія. Він командував військами Кримського й Київського військових районів, був командиром-комісаром 14-го стрілецького корпусу, помічником командуючого військами України і Криму, начальником Головного управління військово-навчальних закладів РСЧА, а з листопада 1925 р. до червня 1937 р. — командуючим військами Українського і Київського військових округів (УВО та КВО).

Документи, що зберігаються в особистій справі Й. Е. Якіра, дають винятково високу оцінку його діяльності в той період. Так, в одній з атестацій від 9 жовтня 1921 р. зазначено, що Й. Е. Якір хоча і не має теоретичної підготовки, але цікавиться військовою справою, займається самоосвітою; має практичний досвід, набутий під час громадянської війни; володіє широким кругозором; віддається справі повністю; уміє впливати на підлеглих; виявляє ініціативу, дисциплінований. А через два роки, в жовтні 1923 р., вища атестаційна комісія при РВР СРСР зробила висновок, що Й. Е. Якір «безперечно виявляє у військовій справі талант».

Особливо плідною була діяльність Й. Е. Якіра в роки військової реформи 1924—1925 рр. Як відомо, в той період Комуністична партія, враховуючи зростання воєнної небезпеки з боку імперіалістичних держав, здійснила ряд заходів, спрямованих на зміцнення нашої армії, створивши, зокрема, струнку систему підготовки командних кадрів. Оскільки Й. Е. Якір з квітня 1924 р. до листопада 1925 р. займав посаду начальника і комісара Управління військово-навчальних закладів (УВНЗ) РСЧА, під його керівництвом було чимало зроблено у справі переходу від короткотермінових курсів до військових шкіл нормального типу, поліпшення справи військового навчання та політичного виховання майбутніх командирів, приведення організаційної структури підрозділів військових шкіл у відповідність до структури батальйонів, ескадронів, дивізіонів і батарей у військах. Особлива увага зверталася на необхідність установалення єдиної системи навчального процесу в усіх школах та чіткого визначення їх навчальних програм.

Оскільки значна кількість командирів і викладачів не мала досвіду громадянської війни, Й. Е. Якір порушив питання про необхідність оновлення постійного складу військових закладів, створення стрункої системи їх комплектування викладачами. Свої погляди й практичні пропозиції з цього питання він виклав у статті «Чергові завдання військово-навчального будівництва», надрукованій у № 13 журналу «Военный

вестник» за 1925 р., запропонувавши, зокрема, поповнювати викладацький склад (передусім — для читання курсів тактики й суспільствознавства) молодими випускниками академій. Важливим резервом викладачів, говорив Йона Емануїлович, мусить стати командний склад військових частин та випускники цивільних комуністичних університетів. Поліпшення складу викладачів було важливою умовою перебудови військових шкіл, підвищення якості навчання та виховання командних кадрів.

У ті роки щойно набули розвитку механізовані війська, проте командирів для них не вистачало. Й. Е. Якір вніс до ради по підготовці РСЧА* пропозицію про створення спеціального учбового закладу для підготовки командних кадрів для танкових і механізованих військ. Наслідком цього було відкриття 1925 р. школи механізованої тяги РСЧА¹⁻⁴.

Про перші позитивні наслідки роботи військових шкіл говорить те, що уже 1925 р. Червона Армія отримала 6370 молодих командирів⁵, 1926 р. тільки з військових шкіл України — 1886⁶. Випускники мали гарні теоретичні знання. Проте практичні навички їх були недостатніми. Постало питання про ліквідацію цього недоліку. В ряді своїх статей⁷ Й. Е. Якір обґрунтував необхідність організації й якісного проведення стажування курсантів у військових частинах для того, щоб майбутні командири ознайомилися з армійським життям, з обстановкою у взводі, роті, набули досвіду навчання і виховання червоноармійців. Він доводив, що, водночас, спостерігаючи за роботою курсантів, командири й викладачі шкіл повинні помічати і враховувати, з яких питань військової справи й суспільного розвитку «курсант має прогалини»⁸.

Починаючи з 1925 р. систематичне стажування курсантів у військах стало невід'ємною частиною навчальної програми. Організовувалися також спільні табірні збори військових шкіл і частин. Школи брали участь у військових навчаннях.

Й. Е. Якір, уже будучи командуючим УВО, рішуче виступив проти надмірного захоплення класними заняттями, особливо з тактики. Інспектування шкіл — Київської піхотної та Червоних старшин — довело, що внаслідок недооцінки значення польових занять практичну роботу курсанти виконували повільно, нечітко. У зв'язку з цим Йона Емануїлович у своєму наказі військам округу вимагав від військових шкіл ліквідації цих недоліків⁹. Вжиті заходи забезпечили поліпшення практичної підготовки командирів. Про це свідчать матеріали наради політпрацівників військово-навчальних закладів УВО в 1927 р., яка підсумувала роботу курсантів у територіальних частинах влітку 1926 р. «Стажування курсантів, — указано в рішенні наради, — дало позитивні наслідки. Курсанти... ознайомилися з життям, побутом, стройовим і тактичним навчанням, станом політосвітрова в територіальних частинах — особливо в роті»¹⁰.

Зрозуміло, що військова школа не могла підготувати цілком умілого командира. «Тому керівництво й допомога йому, — говорив Й. Е. Якір, — перший час абсолютно необхідні»¹¹. Він радив якнайважливіше ставитись до молодих командирів, підкреслюючи, що правильний підхід старших товаришів одразу поставить молодого командира на нові рейки, і ними він уже рухатиметься, правильно ведучи навчання й виховання червоноармійців»¹².

Заходи Комуністичної партії по підготовці командних кадрів створили до 1925 р. об'єктивні передумови для поступового введення єдиноначальності в Червоній Армії. З приводу цього Й. Е. Якір писав, що, дотримуючись обережності, ми безперервно йтимемо шляхом відбору нових і нових єдиноначальників, підготовлених для керівництва всіма сторонами життя військової частини. При цьому він звертав увагу на неприпустимість навіть поодиноких випадків недооцінювання єдиноначальниками партійно-політичної роботи¹³.

* Дорадчий орган при РВР СРСР, що розглядав найважливіші питання військового будівництва.

¹⁻⁴ «Военно-исторический журнал», 1962, № 3, стор. 35.

⁵ Центральний державний архів Радянської Армії (далі — ЦДАРА), ф. 4, оп. 1, спр. 335, арк. 107.

⁶ Там же, ф. 25899, оп. 1, спр. 250, арк. 17.

⁷ Инструкторская практика курсантов.— «Спутник политработника», 1925, № 18; Очередные задачи военно-учебного строительства.— «Военный вестник», 1925, № 13; Итоги съезда вуз.— «Военный вестник», 1925, № 15; Выпуск 1924 г.— «Военный вестник», 1924, № 32; Привет выпуску 1925 года.— «Военный вестник», 1925, № 30.

⁸ «Спутник политработника», 1925, № 18, стор. 12.

⁹ ЦДАРА, ф. 25899, оп. 2, спр. 74, арк. 41.

¹⁰ Совещание политработников вуз УВО, Харьков, 1927, стор. 15.

¹¹ И. Э. Якир. Инструкторская практика курсантов.— «Спутник политработника», 1925, № 18, стор. 12.

¹² И. Э. Якир. Привет выпуску 1925 года! — «Военный вестник», 1925, № 30, стор. 30.

¹³ И. Э. Якир. Восемь лет Красной Армии.— «Армия и революция», 1926, № 11, стор. 7.

Й. Е. Якір був одним з тих воєначальників, хто настійно боровся за впровадження в життя ленинських вказівок про зміцнення військової дисципліни. У статті «Революційна військова дисципліна» («Военный вестник», 1925, № 8), обґрунтувавши значення й необхідність дисципліни, він указував, що армія, яка складається з людей різних нахилів, інтересів і рівня розвитку, може діяти чітко, точно, швидко, безпереймочно тільки тоді, коли поведінка кожного буде точно обумовлена статутом і певною системою управління. Військова дисципліна дозволяє з сотень тисяч і мільйонів людей створити чітку організацію, яка дає можливість якнайекономніше, розумно використати людські й матеріальні сили.

В принципі командний склад Червоної Армії відстоював дисципліну. Але щодо методів її зміцнення єдиних поглядів не було. Викладаючи свою точку зору, Й. Е. Якір указував, що молодий робітник і селянин, прийшовши в армію, потрапляє в суворі умови життя. Змусити червоноармійця виконувати вимоги статуту можна двома шляхами: примусом або переконанням. «Куди потрібно краще орієнтуватися нам, Червоній Армії? — запитував Йона Емануїлович і відповідав: основна наша ставка — на революційну свідомість червоноармійця»¹⁴.

Це не означало, що Й. Е. Якір зовсім заперечував примус. Він підкреслював необхідність поєднання політичного виховання з елементами примусу. Відповідаючи одному з учасників дискусії щодо цього — Дмитрієву, Йона Емануїлович писав, що армія — не дискусійний клуб, не місце для безконечного чесання язика. Тут необхідно не тільки забезпечити виконання наказу чи вимог статуту, а забезпечити негайне їх виконання. Тому заходи примусу застосовуватимуться. Проте ці заходи не суперечать загальному характеру нашої дисципліни як дисципліни революційно-виховної, а не палочної за самою своєю суттю. Червона Армія — робітниче-селянська і тому немає ніяких підстав для голого дисциплінарного примусу. Ми маємо прекрасне поле для революційно-виховної роботи. Водночас маємо мандат від робітничого класу й селянства на рішуче застосування заходів примусу до тих відсталих чи несумлінних елементів, які не бажають виконувати свої обов'язки щодо свого класу. Але в усіх випадках, підкреслював Й. Е. Якір, потрібно пам'ятати, особливо командирам, що наша армія є армія революційна, і основним методом її роботи є революційне виховання робітників і селян-воїнів Червоної Армії. Багаторічна історія Радянських Збройних Сил підтвердила правильність цих думок. Вони не втратили свого значення й на сучасному етапі.

Командуючи військами УВО, Й. Е. Якір виявляв неослабне піклування про якісне комплектування територіальних формувань, указуючи на необхідність забезпечення їх сильним, підготовленим командним і політичним складом.

Доповідаючи 12 лютого 1926 р. ЦК КП(б)У про стан військ УВО, Й. Е. Якір вказав на необхідність посилення уваги до територіального будівництва з боку партійних і радянських організацій. Центральний Комітет Комуністичної партії України зобов'язав останніх подавати повсякденну допомогу військовому командуванню в цьому питанні, особливо в організації допризовної підготовки та в роботі між зборами¹⁵. Ця допомога мала проявитися перш за все у створенні й обладнанні районних навчальних пунктів, що, за визначенням Й. Е. Якіра, мали стати центрами роботи командного складу територіальних частин у районі¹⁶.

Партійні й радянські органи України надавали важливого значення виконанню вимог ЦК КП(б)У. Тільки окружними виконавчими комітетами для цієї мети 1927 р. було відпущено: 7-й дивізії — 11 тис. крб.; 30-й — 6179 крб.; 100-й — 6 тис. крб.; 99-й — 6262 крб., 23-й — 5799 крб.¹⁷

Узагальнюючи підсумки територіального будівництва в УВО, Й. Е. Якір зазначав, що територіальна система виправдала себе повною мірою, що ніяких сумнівів щодо життєвості наших тердивізій немає і не може бути¹⁸.

Заходи Комуністичної партії по зміцненню системи організації кадрових військ, встановленню твердої системи комплектування армії, розробці та впровадженню нових бойових статутів, поліпшенню підготовки й удосконалення командних кадрів, і, нарешті, по розв'язанню організаційних питань територіального військового будівництва створили сприятливі умови для переходу до планомірної бойової підготовки військ. 1926 р. під керівництвом Й. Е. Якіра відбулися маневри військ УВО, в яких узяли участь 6-й, 7-й і 14-й стрілецькі корпуси, полк зв'язку, понтонний батальйон та

¹⁴ Якір И., Блисковецкий Н. Революционная воинская дисциплина. — «Военный вестник», 1925, № 8, стор. 14.

¹⁵ Партархів ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 15, арк. 17.

¹⁶ И. Э. Якир. Терсборы на Правобережной Украине. — «Военный вестник», 1925, № 36, стор. 4.

¹⁷ Партархів ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 1163, арк. 25.

¹⁸ И. Э. Якир. Восемь лет Красной Армии. — «Армия и революция», 1926, № 11, стор. 6.

річкова флотилія. Підбиваючи підсумки маневрів, Йона Емануїлович зазначав, що командний склад швидко й загальною правильно орієнтувався в обстановці, задовільно управляв військами. Заслухавши доповідь Й. Е. Якіра, Реввійськрада округу констатувала, що маневри показали поліпшення польової підготовки військових частин¹⁹, а ЦК КП(б)У в спеціальній ухвалі від 27 серпня 1926 р. «Про стан частин Українського військового округу» відзначив значні досягнення в роботі УВО за останній рік. Найважливіший період бойової підготовки — табірний, вказувалося у постанові, сприяв дальшому зміцненню загальної боєздатності частин²⁰.

На той час у бойовій підготовці військ слабким місцем була проблема їх взаємодії в ході бою. Тому, починаючи з 1927 р., Й. Е. Якір зосередив увагу на такі основні моменти загальновійськової підготовки: наступ на противника, що укріпився; бій на річкових перешкодах, форсування річок; оборона на широкому фронті. При цьому особливе значення надавалося взаємодії піхоти й кавалерії з артилерією та іншими родами військ у різних умовах бою²¹. Підсумовуючи бойове навчання військ у 1928 р., Й. Е. Якір підкреслював, що «частини склали екзамени на бойову готовність. Ми маємо великі успіхи в справі взаємодії сухопутних, повітряних і морських сил, а також у роботі наших штабів»²².

Здійснюючи повсякденне керівництво бойовою підготовкою військ, Й. Е. Якір, водночас, неослабну увагу приділяв технічному оснащенню армії. Для перемоги в майбутній війні, вказував він, самого тільки ентузіазму й самовідданості воїнів недостатньо. Поряд із залізною дисципліною й зразковою виучкою потрібні ще могутня технічна база й досконала матеріальна частина. За ініціативою Й. Е. Якіра для вирішення питань, пов'язаних із розвитком військової техніки при військово-технічному відділі Управління начальника постачання округу було створено Технічну раду²³.

Глибоко розуміючи залежність могутності армії від економіки країни, Йона Емануїлович підкреслював необхідність підготовки тилу до війни, розвитку військової промисловості, транспорту й зв'язку.

Він схвалював і активно відстоював лінію партії на індустріалізацію країни, рішуче виступав проти троцькістсько-зінов'євської опозиції. Доповідаючи X з'їзду КП(б)У про підсумки дискусії в парторганізаціях округу, Й. Е. Якір заявив: «Ми можемо з абсолютною певністю сказати, що наша армійська партійна організація виявилася настільки тісно зв'язаною з широкими армійськими масами, що повне розуміння становища червоноармійцями було забезпечене. Опозиція не могла мати і не має успіху в армії»²⁴. З 10 326 членів партії УВО за ленінську лінію ЦК голосувало 10 282. Голосували проти й утрималися 0,3%²⁵.

Внаслідок соціалістичної індустріалізації нашої країни Червона Армія рік у рік оснащувалася новою досконалою бойовою технікою та озброєнням. Її технічну могутність і бойову виучку з особливою силою продемонстровано було на Київських маневрах у вересні 1935 р., що проходили під керівництвом Й. Е. Якіра у присутності К. Е. Ворошилова, М. Н. Тухачевського, Я. Б. Гамарника, С. М. Будьонного, керівників партії і уряду України: С. В. Косіора, П. П. Постишева, Г. І. Петровського, В. П. Затонського, а також військових делегатів Франції, Італії й Чехословаччини.

У маневрах брали участь мотомеханізовані й танкові війська, бойова й транспортна авіація, інженерна техніка, хімічні засоби та повітряно-десантні війська. Їх метою була перевірка в особливо складних умовах бою та операції ряду тактичних положень та питань бойового застосування нових засобів боротьби. Крім того, перевірялося вміння командного складу керувати військами, його сміливість, рішучість, ініціатива, винахідливість. Цей екзамени війська Київського військового округу витримали з честю. Стрілецькі й механізовані війська, кіннота, артилерія, авіація, сапери, зв'язківці, усі допоміжні служби діяли чітко, організовано, грамотно, у взаємодії один з одним. Нарком оборони К. Е. Ворошилов дав високу оцінку маневрам. У його наказі зазначалося, що маневри КВО 1935 р. насичені масовим застосуванням усіх найновіших засобів бойової техніки, повністю відповідали вимогам тогочасного бою. Вони показали, що війська зразково володіли й уміли використовувати всю складну й різноманітну зброю. Особливо було відзначено прекрасно виконаний як з організаційного, так і тактичного боку масовий авіаційний десант та його бойові дії²⁶.

¹⁹ ЦДАРА, ф. 25 899, оп. 2, спр. 73, арк. 14; ф. 4, оп. 1, спр. 271, арк. 4.

²⁰ Партархів ІПІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 145.

²¹ ЦДАРА, ф. 25 899, оп. 1, спр. 239, арк. 128.

²² Й. Е. Якір. Десять славних років.— «Більшовик України», 1928, № 3, стор. 11.

²³ Сборник приказов командующего УВО. Приказ № 57 от 10/II-26 г.

²⁴ Десятый з'їзд КП(б)У. Стенографічний звіт, К., 1928, стор. 246.

²⁵ «Известия ЦК КП(б)У», № 7—8, 1927, стор. 23.

²⁶ «Красная Армия», 6 грудня 1935 р.

Позитивну оцінку маневрам дали також іноземні делегації. Полковник Дастих (Чехословаччина) заявив: «Авіадесант — це новий вид війни, створений більшовиками». Глава французької делегації генерал Лаузо сказав: «Вражений успіхом авіадесанту. Західна Європа відстала». Генерал Монті (Італія) зазначив: «Щодо оперативної думки важливо, що в Червоній Армії немає схоластики»²⁷.

Успішне проведення маневрів пояснювалося, звичайно, майстерністю їх керівника. Й. Е. Якір показав тоді себе вмілим організатором нової прогресивної форми наступального бою. Будучи ворогом будь-яких умовностей, він зумів наблизити військові вчення до справжніх бойових дій у відповідності до вимог радянського військового мистецтва. За добру підготовку військ округу, за зразкову організацію й проведення маневрів нарком оборони оголосив йому подяку.

З вищевикладеного випливає, що Й. Е. Якір був прибічником наступальної стратегії, проте далекий від недооцінки сил противника. Він допускав, що агресор у початковий період війни може виявитися сильнішим, тому вважав за необхідне створення в прикордонних районах оборонних рубежів. Саме за його ініціативою будувалися Київський, Коростенський, Летичівський, Ямпільський, Могилівський, Тираспольський, Рибницький та Новоград-Волинський укріплені райони, що в дні Великої Вітчизняної війни відіграли значну роль.

Чітко розумів Й. Е. Якір, що сила Радянської Армії багато в чому залежить і від високого морального духу її особового складу. Свідомість наших бійців, їх політичне виховання, розуміння ними завдань Червоної Армії — це та зброя, говорив він, що виправдала себе повністю в громадянській війні²⁸. У зв'язку з цим Йона Емануїлович зазначав, що основою виховної роботи й загартування бійців повинні стати бойові традиції Червоної Армії. Завдання полягає в тому, щоб правдиво розповісти мільйонам молодих робітників і селян, які живуть у мирній обстановці, про героїчні подвиги червоноармійців у роки громадянської війни.

Вважаючи, що основна роль у виховній роботі особового складу належить політрукам, Й. Е. Якір виявляв велике піклування про їх підготовку й перепідготовку. Водночас він гостро й принципово порушував питання про участь командирів у виховній роботі. Командир — не громадський діяч, не вихователь не може бути випущений з військової школи. «Тільки інструктор-технік, який не бажає бути громадським діячем, Червоній Армії не потрібен, і терпіти його Червона Армія не може і не повинна. Це повинні зрозуміти і молоді, і старі командири»²⁹. Приклад виховної роботи показував сам Йона Емануїлович. Він був, як згадує Маршал Радянського Союзу І. Х. Баграмян, чудовим пропагандистом, який умів відповісти на життєві питання, не боявся говорити з масами на будь-які злободенні теми³⁰.

Поза увагою Й. Е. Якіра не залишався й матеріально-побутовий бік життя особового складу. Ці питання він неодноразово порушував перед партійними й радянськими органами України й домагався їх успішного вирішення. Так, 23 грудня 1926 р. він доповідав ЦК КП(б)У про тяжкі житлові умови командного складу УВО, на що Центральний Комітет в ухваленому рішенні запропонував усім окремим комітетам партії вжити реальних і рішучих заходів до швидкої ліквідації житлової кризи. 1926 р. внаслідок скорочення військ в УВО звільнювалося в запас 2 887 чол. Виявляючи піклування про їх благоустрій, Йона Емануїлович завчасно проінформував ЦК КП(б)У про наступне звільнення комскладу з Червоної Армії. Центральний Комітет доручив своєму Секретаріату розробити конкретний план використання звільнених з армії комуністів та зобов'язав місцеві органи трудовлаштувати демобілізованих³¹.

Чутливе ставлення до підлеглих, піклування про них, а водночас висока вимогливість та партійна принциповість були характерними рисами Й. Е. Якіра. Їх виховала в ньому ленінська партія, в керівній ролі якої командарм вбачав основне джерело могутності Червоної Армії: «Адже тільки на базі правильної ленінської лінії, дійової справжньої єдності, нерозривного зв'язку між робітничим класом і біднотою, в союзі з середняком можна мислити собі могутність робітничо-селянської Червоної Армії»³².

Виконуючи складну військову роботу, Й. Е. Якір брав також активну участь у партійному й державному житті країни. Був делегатом багатьох конференцій і з'їздів КП(б)У. На XI і XII з'їздах Компартії України обирався членом ЦК КП(б)У. В листопаді 1927 р. став кандидатом, а в січні 1930 р. — членом Політбюро ЦК КП(б)У. Від

²⁷ «Военно-исторический журнал», 1962, № 5, стор. 40.

²⁸ Й. Е. Якір. Десять славних років.— «Більшовик України», 1928, № 3, стор. 11.

²⁹ Й. Е. Якір. Итоги съезда вуз.— «Военный вестник», 1925, № 15—16, стор. 3.

³⁰ І. Х. Баграмян. Полководец-коммунист.— Командарм Якир, М., 1963, стор. 15.

³¹ Партархів ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 20, арк. 45, од. зб. 27, арк. 31, 199.

³² XI з'їзд КП(б)У. Стенографічний звіт, 1930, стор. 411.

1930 р. він — кандидат у члени, а з 1934 р. — член ЦК ВКП(б). З V Всеукраїнського з'їзду Рад (березень 1921 р.) до XIII з'їзду (січень 1935 р.), за винятком IX з'їзду, обирався членом ВУЦВК. Починаючи з 1923 р. — член ЦВК СРСР багатьох скликань.

Й. Е. Якір безмежно вірив в прекрасне завтра Країни Рад. Він говорив: «Ми виграли авангардні бої, маємо передишку й будемо світле майбутнє. Нехай спробують завадити нам у великій справі. Під керівництвом залізної мільйонної когорти більшовиків пролетаріат, трудящі маси неминуче виграють у великому майбутньому генеральному бою»³³. Ці слова визначного полководця справдилися. Під час Великої Вітчизняної війни радянський народ і його Збройні Сили під проводом партії здобули всесвітньо-історичну перемогу. В цьому — достойний вклад Й. Е. Якіра, який віддав усе своє життя справі будівництва й зміцнення нашої армії.

За післявоєнні роки докорінно змінилися Радянські Збройні Сили. Революція в галузі військової справи привела не тільки до корінної зміни озброєння й техніки. Виховано нового воїна, котрому є властивими високі морально-бойові якості. І важливо те, що чимало питань теоретичної й практичної діяльності Й. Е. Якіра, зокрема щодо підготовки командних кадрів, ролі й шляхів зміцнення військової дисципліни, методів навчання й виховання воїнів, творчого підходу до розробки воєнної науки та багато інших не втратили своєї актуальності й сьогодні. Використання багатой спадщини видатного командарма значною мірою сприяє дальшому зміцненню Радянських Збройних Сил, піднесенню військової могутності нашої Батьківщини.

Д. Д. ПИХА

³³ Й. Е. Якір. Десять славних років.— «Більшовик України», 1928, № 3, стор. 12.

ДО 70-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ Л. Р. КОРНІЙЦЯ

Серед плеяди видатних партійних і державних діячів Радянського Союзу чільне місце належить вірному сину українського народу Леоніду Романовичу Корнійцю.

Л. Р. Корнійць народився 21 серпня

1901 р. в м. Бобринець Єлизаветградського повіту Херсонської губернії (нині Кіровоградська область) в сім'ї службовця-садівника Бобринецької міської управи. Потяг до знань у Леоніда був великий. Він взимку оволодівав основами наук, а у літні канікули працював у куркулів, кустарів, заробляючи гроші на навчання.

Першу освіту хлопчик одержав в церковно-парафіальній школі, яку закінчив у 1914 р. і поступив в чотирикласне вище початкове міське училище в м. Бобринець. В 1918 р. успішно закінчивши його, юнак поступив в Бобринецьку чоловічу гімназію, а через два роки — в профтехнікум, який закінчив 1922 р.

У жовтні 1922 р. юнака призвали до лав Червоної Армії. Тут він всі свої знання щиро передавав своїм ровесникам, працюючи помічником вчителя в 5 Кавказькому стрілецькому полку 2-ої Кавказької стрілецької дивізії. Одночасно Леонід Романович вчився в Бакинському політехнічному інституті. За три роки служби в Червоній Армії змужнів, загартувався характер воїна і він у червні 1924 р. вступив кандидатом в члени РКП(б).¹

У квітні 1925 р. після демобілізації Леонід Романович вирішив присвятити своє життя педагогічній діяльності в системі органів народної освіти. Рік він працював завідуючим районним будинком селянина в с. Братське Єлизаветградського округу, а потім по липень 1927 р. — завідуючий відділом народної освіти Братського райвиконкому. З липня по серпень 1927 р. — завідуючий агітпропвідділом райкому КП(б)У в с. В-Виски Єлизаветградського округу, а згодом — технічний секретар Єлизаветградського окрвиконкому. В жовтні цього ж року він був призначений завідуючим школою селянської молоді Братська, а у вересні 1928 р. — завідуючим Єлизаветградської сільськогосподарської профшколи № 1. Усі свої здібності педагога, організатора він віддавав справі підготовки кваліфікованих спеціалістів для роботи на селі, де відбувалися значні соціалістичні перетворення.

З листопада 1929 р. по вересень 1930 р. Л. Р. Корнійць працював інспектором народної освіти Єлизаветградської міськради, а потім заступником голови Ново-Празького райвиконкому на Дніпропетровщині, а з червня 1931 р. по вересень 1933 р. — завідуючий оргвідділом Ново-Празького райкому КП(б)У і був обраний другим секретарем Долинського РК КП(б)У а з грудня 1936 р. — першим секретарем Магдалинського РК КП(б)У на Дніпропетровщині. Через рік Леоніда Романовича обрали пер-

¹ ПА ІІП ЦК КП України ф. 39, оп. 4, од. зб. 201, арк. 3.

шим секретарем Мелітопольського райкому партії, а з лютого 1938 р. — другим секретарем Дніпропетровського обкому КП(б)У².

Працюючи в гущі мас, Л. Р. Корнієць весь свій досвід, знання віддав справі побудови соціалізму. Він вчив трудящих і вчився у них. За роки роботи в партійних органах Леонід Романович виріс як організатор колгоспного і радгоспного будівництва. В 1938 р. Л. Р. Корнієць обраний депутатом Верховної Ради Української РСР, а на першій сесії Верховної Ради в липні 1938 р. — Головою Президії Верховної Ради УРСР. Липневий Пленум ЦК КП(б)У 1939 р. рекомендував вірного лєнінця на посаду Голови Ради Народних комісарів УРСР, а у вересні він приступив до виконання обов'язків на цьому високому посту, де і застала його Велика Вітчизняна війна.³

У грізні дні війни Л. Р. Корнієць займався евакуацією промислових підприємств в глиб країни, був одним з керівників по організації підпільної боротьби і партизанського руху на тимчасово окупованій території України. У липні 1941 р. він був призначений членом Військової ради Південного фронту, а через рік — членом Військової ради Північно-Кавказького фронту і Чорноморської групи. У жовтні 1942 р. Леонід Романович працював Головою РНК УРСР у Москві. Необхідно було розв'язувати складні завдання по організації всезростаючого постачання фронтів озброєнням, боєприпасами та матеріально-технічними засобами, по відбудові народного господарства у звільнених районах України та ін.

У травні 1943 р. Л. Р. Корнієць призначено членом Військової ради Воронезького фронту, а з вересня 1943 р. по березень 1944 р. він працював Головою Раднаркому УРСР, а потім першим заступником Голови РНК УРСР, з березня 1950 р. по листопад 1953 р. — заступник Голови Ради Міністрів Української РСР. В післявоєнні роки Леонід Романович займав відповідальні посади, вніс значний внесок в справу відбудови зруйнованого ворогом народного господарства, дальшого укріплення і розвитку економічного потенціалу та культурного будівництва республіки.

У листопаді 1953 р. Л. Р. Корнієць призначено членом Бюро по сільському господарству і заготівлям при РМ СРСР, будучи одночасно Міністром заготівель СРСР. Три роки він пробув на цій посаді, а з 1956 р. по 1958 р. — Міністром хлібопродуктів СРСР, а потім — Головою Державного Комітету Ради Міністрів СРСР по хлібопродуктам, а з 1961 по 1963 рр. першим заступником Державного Комітету заготівель РМ СРСР, водночас Міністр СРСР, а з 1963 р. і до 1969 р. Леонід Романович очолював Державний Комітет заготівель РМ СРСР⁴.

Л. Р. Корнієць брав активну участь в роботі вищих партійних і державних органів. На XVIII з'їзді ВКП(б) його обрали членом Центрального Комітету ВКП(б), на XIX, XX, XXII, XXIII з'їздах КПРС — кандидатом в члени ЦК КПРС. На XIV—XVII з'їздах КП(б)У Леонід Романович обирався членом ЦК КП України. З вересня 1938 р. він член Політбюро ЦК КП(б)У, депутат Верховної Ради Союзу РСР всіх скликань.

Л. Р. Корнієць був вимогливим, принциповим до себе і підлеглих, простий і скромний, чуйний і уважний до людей. Ці якості цінували всі, хто його знав.

За видатні заслуги перед Батьківщиною Л. Р. Корнієць нагороджено трьома орденами Леніна, орденами Червоного Прапора, Вітчизняної війни 1-го ступеня, Богдана Хмельницького 1-го ступеня, Трудового Червоного Прапора, 6 медалями.

29 травня 1969 р. Леоніда Романовича не стало. Радянські люди віддають шану вірному сину партії, продовжуючи втілювати в життя величні накреслення комуністичного будівництва, в ім'я якого жив, боровся вірний комуніст-лєнінець Л. Р. Корнієць.

В. М. ЮРОВСЬКИЙ

² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 39, оп. 4, од. зб. 201, арк. 4—6.

³ Там же, ф. 1, оп. 13, од. зб. 597, арк. 4.

⁴ Там же, ф. 30; оп. 4, од. зб. 201, арк. 6.

ВАЛЬТЕР СКОТТ Й ІСТОРІЯ

(До 200-річчя від дня народження)

200 років тому, в серпні 1771 р., народився один з найпопулярніших людей світу Вальтер Скотт — не лише відомий поет раннього романтизму, автор чудових історичних романів, а й визначний археолог, прекрасний знавець старовини.

Творчість В. Скотта мала вплив на розвиток світового письменства. Творами шотландського письменника захоплювалися О. С. Пушкін, В. Г. Белінський, не менш відомим було його ім'я і на Україні. Помітний вплив «шотландський чарівник» мав на творчість М. Гоголя, П. Куліша, Т. Шевченка, недарма ім'я романіста з'являється при описі руїн Густинського монастиря в повісті «Музикант».

Вальтер Скотт не був археологом-професіоналом. Не провадив він і систематичних розкопок. Тому на нього не прийнято посилається в дослідницьких статтях,

хоча його знання із середньовічної старовини подекуди зробили б честь і фахівцеві. Та дивуватися цьому не треба: в роки, у які довелося жити і працювати Вальтеру Скотту, наука про старожитності щойно зароджувалася. Археологія тих часів (Вінкельманівських) цікавилася переважно класичною старовиною, а головним об'єктом її досліджень були засипані попелом Помпея та Геркуланум. Це пояснюється перш за все тим, що в уяві ідеологів XVIII ст. лише грецька та римська культура могла продемонструвати справді видатні й гідні подиви людського духу.

Проте в свідомості тогочасного суспільства визрівали й нові тенденції. На порозі стояв романтизм, з його підвищеним інтересом до фольклору й вітчизняної старосвітчини. І чільне місце в передромантичному русі належало Англії. Можна сміливо твердити, що в жодній іншій країні цей переддень не знайшов такого яскравого і гідного вияву, як на островах «туманного Альбіону».

Ціла плеяда виразників передромантизму з'явилася того часу і в літературі. Але письменники й митці XVIII ст. надто погано знали вітчизняну старожитність. Повісті Уолпола і Редкліф, надзвичайно сповнені соковитого «середньовічного» колориту, в нинішнього читача здатні викликати лише поблажливу посмішку. Похибки Макферсона у відтворенні шотландської старовини сьогодні очевидні навіть для початкуючого археолога. Нагородження реальних знань у сфері європейської давнини було настійною потребою нового романтичного мистецтва.

В. Скотт розпочав свою літературну діяльність як романтичний поет і на цій ниві здобув неабияку славу й визнання. Та в 1813 р. він порвав з поезією і цілком віддався історичній прозі, пояснюючи це рішення беззастережним схилянням перед генієм Байрона. Однак справжня причина була мабуть іншою і мала значно глибший характер: історичний роман, як ні один інший жанр, відкривав перед письменником найширші можливості для постановки актуальних суспільних проблем.

Для В. Скотта старовина не була самоціллю, вона служила тлом, на якому розгорталися події з цілком злободенним звучанням, виступала як велика школа життя, невичерпне джерело народної мудрості для пізнання процесів, що бурхливо розвивалися на рубежі XVIII і XIX ст.

Основним сюжетом його численних творів стала історія боротьби шотландського народу за незалежність проти англійських поневолювачів. «Уверлі», «Едінбургська в'язниця», «Роб Рой», «Пуритани», «Пригоди Найджела» і багато інших романів відображають епізоди збройної боротьби за свободу країни та її відновлення як держави. В інших творах ця тема відбивається більш завуальовано. Так, у книгах «Квентін Дорвард» та «граф Роберт Паризький» розповідається про участь шотландців у соціально-політичних рухах інших країн.

Особливий аспект — національно-визвольна боротьба інших народів: Англії — проти норманського завоювання («Айвенго»), Провансу та Швейцарії — проти французів («Ганна Гейерштейн»), народів арабського сходу — проти хрестоносців («Талісман») і ін.

Проте доба В. Скотта виявилась не зовсім сприятливою для радикального розв'язання національної проблеми. Шотландська буржуазія була надто слабкою, щоб змагатися з «володаркою морів й океанів», а феодална доблесть, що віджила свій вік, могла тільки провокувати марне кровопролиття. Тому логікою обставин позитивна програма письменника була дещо обмеженою.

Щоб зробити свої твори переконливими для читача, романіст мусив домагатися повної достовірності у відтворенні обстановки, яка в кожному конкретному випадку обиралася за екологічне тло. А для цього потрібно було досконало знати описувану добу, чітко уявляти не лише загальний напрямок історичного розвитку та реальний хід подій, а й подробиці того середовища, яке оточувало героїв. Інакше читач відмовлявся сприймати розповідь, а історичний роман перетворювався на виствір «картонної» старовини.

Вальтер Скотт був чудовим знавцем історії та археології. Він ретельно шукав першоджерела, цікавився літературними пам'ятками, фольклором і матеріальними пам'ятками. Вивчав стародавні рукописи, хроніки, мемуари, добре знав юридичні документи і кодекси, старанно збирав і нотував народні перекази, балади, легенди, знайомився з творами стародавнього мистецтва. Він досконало знав стару архітектуру, досліджуючи її в натурі, особисто обстежував руїни замків, середньовічні квартали міст, монастирі, собори й каплиці, старовинні поміщицькі садиби і селянські хати, знав спеціальну літературу, присвячену цим мовчазним свідкам далекого минулого.

В. Скотт збирав давні предмети — зброю, побутові речі, рукописи, стародруки тощо. Його колекція старожитностей свого часу вважалася однією з кращих. Маєток письменника Еботсфорд перетворився на своєрідний центр вивчення і збирання вітчизняної старовини. В одному з перших своїх романів «Антикварій» письменник створив зворушливий (хоча й трохи виписаний іронічно) образ аматора-археолога, захопленого колекціонуванням. Якоюсь мірою цей образ близький до самого автора.

Вся діяльність письменника не минула марно. Перу В. Скотта належить ціла низка історичних праць, серед них і багатотомних. Так, він автор двотомної «Історії

Шотландії», а також солідних досліджень, присвячених середньовічному роману, шотландським старожитностям, народним баладам, демонології та магії тощо. Цікавився він і більш близькими історичними сюжетами. Наприклад, створив монументальну історію французької революції та наполеонівських війн («Життя Бонапарта»), в якій, проте, знайшли свій вияв консервативні погляди письменника.

Вальтер Скотт збирав і видавав пам'ятки народної творчості та фольклору. Його літературна діяльність якраз і розпочалася з публікації тритомної збірки народних шотландських балад. Прекрасне знання автором середньовічної старовини якраз втілюється і в його белетристиці. Навіть у романах, дія яких відбувається в порівняно недавній час («Антикварій», «Гей Меннерінг», «Роб Рой», «Сент-Ронанські води», «Едінбурзька в'язниця» та ін.) В. Скотт щедро демонструє свої археологічні знання в численних відступах та ремінісценціях, у відтворенні, скажімо, ландшафту, де почесне місце незмінно займають стародавні споруди і руїни; в описах побутової обстановки, де неабияку роль відіграють старожитні реалії і т. п. Тут, у творах, що розповідають про минулі епохи, археологічні елементи виступають для письменника своєрідною посвідкою оповідної достовірності.

Звичайно, В. Скотт найкраще знав рідну йому шотландську старовину (адже і більшість його романів присвячена минулому його батьківщини), проте був добре знайомий і з середньовіччям Англії, Франції, Бельгії, Швейцарії, навіть далекої Візантії та Палестини. Такі епізоди, як опис замку Торквілстон чи садиби Седріка Саксонця в «Айвенго», королівської резиденції Плесі-ле-Тур в «Квентіні Дорварді», або Константинопольського Влахернського палацу в «Графі Роберті Паризькому», щодо досконалості можуть посперечатися з описами численних замків й аббатств із шотландської серії романів.

Описи одягу, столового начиння, зброї, меблів, знарядь праці тощо — все це, так щедро наведене в романах письменника, не є результатом його домислів, а спирається на солідну джерелознавчу базу. З цього погляду великий інтерес становлять знамениті «Передмови автора», що передують майже кожному з його романів. Вони не лише виклад творчого кредо письменника, а й подають виразний (хоча й стислий) критичний огляд джерел. З них видно, якої величезної дослідницької праці потребував той чи інший сюжет.

Творча лабораторія В. Скотта вважається високим зразком вимогливості історичного романіста до себе, великою школою літературної майстерності та всебічних знань.

М. Ю. БРАЙЧЕНКО

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ПРО «КУРС АМЕРИКАНСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ»

Радянському читачеві порівняно мало відомий специфічно американський науково-педагогічний «феномен», що має досить емку і водночас розпливчату назву *American Studies* — «вивчення американської цивілізації», «історія американської культури», «американський експеримент в історії», «американська наука». Ці та інші подібні визначення відбивають різні тлумачення, що дають самі американські вчені, зокрема й автори збірника, предмета дослідження.

Вступ і заключну статтю до великої за обсягом праці (341 с.), створеної 16 американськими й західноєвропейськими відомими вченими в галузях історії, літератури і мови, соціології, «політичної науки», мистецтва тощо, написав професор Маршал Фішвік — директор національного Інституту вивчення «американської цивілізації». Статті збірника згруповані в трьох розділах: про розуміння Америки та її ролі; про шляхи викладання *American Studies*, про міжнародне значення і роль *American Studies*.

Однак перш ніж почати аналіз статей, очевидно, доцільно зробити невеличкий екскурс у минуле. *American Studies* як предмет спеціального вивчення і учбовий курс в коледжах та університетах США виник на початку 30-х років. Але до закінчення другої світової війни він перебував у стадії «утробного розвитку». Період бурхливого розвитку цієї своєрідної галузі американського суспільствознавства припадає на 50—60-ті роки. Це підтверджують такі факти. В 1932 р. існувало кілька програм курсу *American Studies*, а в 1955 р. лише для коледжів США — уже 93. Якщо до 1945 р. він був невідомий за межами країни, то в 60-ті роки його уже читали в багатьох університетах Англії, ФРН, Італії, Японії, Індії, Туреччині, скандинавських і латиноамериканських країн. У 1945 р. виникла так звана «Європейська Асоціація викладання *American Studies*», яка щороку організовує семінари і симпозиуми. Після другої світової війни також чимало написано про *American Studies*¹. У цієї «американської науки» є свої «батьки-засновники»: покійні В. Грисуолд, Т. Макдауелл, С. Вільямс, маститі професори американських університетів Р. Габріель, К. Мердок, В. Торп, К. Нікольс, Р. Спіллер, а також сонм її активних проповідників і пропагандистів. Про деяких з них мова піде нижче. Американська національна Асоціація *American Studies* за однойменною назвою періодично друкує свої праці, а також видає солідний академічний журнал «Амерікен куотерлі» (його редагує відомий американський історик Хенніг Коген). Можна погодитися з професором Фішвіком, що *American Studies* став у 60-х роках «великим міжнародним підприємством США» (стор. 7).

У чому ж суть цього «підприємства», у чому полягає причина його дедалі зростаючої популярності в певних наукових, політичних і ділових колах США та ряду зарубіжних капіталістичних країн? Відповідь на ці питання певною мірою дають автори збірника. Не випадково аналізу еволюції *American Studies* передую розділ «До розуміння Америки». Авторі намагаються дати читачам цілісну концепцію походження і ролі США, без якої важко обґрунтувати необхідність нової спеціальної дисципліни, що займається вивченням «американської цивілізації». В усіх шести статтях розділу міститься не завжди аналогічна за аргументацією, але загалом цілеспрямована концепція «особливої» ролі США в сучасному світі та їх «особистої» відпові-

¹ T. McDowell. *American Studies*, N. Y., 1948; R. M. Huber. *A Theory of American Studies*, Social Education, XVII, 1954; S. Skard, *American Studies in Europe*, Philadelphia, 1958; R. Walker. *American Studies in the United States*, 1958; H. N. Smith. *Can American Studies Develop a Method?* — *American Quarterly*, IX, 1957; T. C. Cochran. *The Social Sciences and the of Historical Synthesis*, N. Y., 1954; J. Kwiat and Mary C. Turpie. *Studies in American Culture*, Univ. of Minn., 1960; W. Randal. *Toward a Method in American Studies*, 1960; „The American Adam and the State of American Studies», — „*Journal of Higher Education*” XXVII, 1956. Цій темі присвячені також монографії та статті ряду західноєвропейських буржуазних дослідників.

дальності за долю людства. З цього погляду найтиповішою є стаття президента Національної Асоціації American Studies професора Ральфа Х. Габріеля «Зміни і нові перспективи». Автор не лише прославляє минуле Америки, але й войовничо захищає внутрішню і зовнішню політику США на сучасному етапі, їх нібито «глобальну відповідальність» за долю світової цивілізації. «З часу Революції (війни за незалежність. — С. А.), — пише Габріель, — американцям притаманне почуття місіонерства у світі... У XX ст. це почуття особливо важливе перед світовим комунізмом» (стор. 111). «Світовий комунізм» надзвичайно турбує автора у зв'язку з тим, що «комуністичний Радянський Союз зробив значний крок вперед у розвитку кібернетики і використовує її, як і загалом науку, для підтвердження комуністичної філософії... і прагне за допомогою науки створити на землі комуністичний рай» (стор. 107). У цьому Габріель, очевидно, вбачає виклик американській «унікальності» та «місії» США щодо керівництва розвитком людства. Заслугує на увагу та частина статті, де «унікальність» Америки пояснюється безперервними й швидкими змінами в її економіці, науці, техніці. Що стосується науки, пише автор, то «уряд США перетворив її в наріжний камінь національної оборони» (стор. 102—103).

Подібні думки висловлює і професор Хаверфордського коледжу Джон Ешмед, який не лише обстоює оригінальність і цінність американської культури, але й намагається переконати читача в пріоритеті американського мистецтва перед західно-європейським (стор. 67—81). «Для ліпшого пізнання Америки» автор дає декілька методичних рекомендацій, зокрема, пропонує підготувати для широкого загалу колекції-виставки кольорових слайдів на зразок організованої Карнегі корпорейшн виставки «Американське мистецтво» (2,5 тис. слайдів). Цю ідею широкого й науково обгрунтованого застосування наочних посібників і технічних засобів навчання (ТЗН), особливо учбових кінофільмів, для ліпшого розуміння історії, культури, економіки, філософії країни та психології її населення поглиблює професор англійської мови Канзаського університету Уоррен Френч. Він закликає ретельно зберігати і широко експонувати культурні реліквії минулого, застосувати ті ТЗН, що добре сприймаються зором (стаття зветься «Око» для пізнання Америки. — С. А.), створювати нові бібліотеки-фільмотеки учбових кінофільмів при всіх центрах навчання, систематично застосовуючи їх для ознайомлення студентів з історією «американської цивілізації», розробляти відповідні програми American Studies (стор. 38—52). Френч так захопився ідеєю «зорового» навчання, що твердить, нібито «фільм краще відобразить зміни в звичаях, одязі, розвагах і взагалі поведінці американців на різних етапах розвитку Америки, ніж будь-яка книжка та історичне дослідження» (стор. 48). Автор відлдно висміює тих, хто вважає, нібито застосування ТЗН свідчать про слабкість педагога.

До «розуміння Америки» нічого нового не додає стаття професора Барнардського коледжу Джона А. Кувенховена, який взагалі ставить під сумнів можливість розібратися в тому, «що таке Америка» чи «американська культура». При цьому він посилається на той факт, що вчені різних галузей американського суспільствознавства, які брали участь у симпозиумі «Перспективи Америки» (1961 р.) так і не дійшли згоди щодо майбутнього Америки, навіть не виробили єдиного визначення «американської культури» (стор. 25). Однак його аргументація, м'яко кажучи, далека від наукової. Все зводиться до непізнання оточуючої людини дійсності як у минулому, так і в сучасному. Назва статті Кувенховена «American Studies: слова чи речі?» промовляє сама за себе. Ось характерні зразки мислення автора: «Слова взагалі не мають смислу, вони лише передають його і то тільки однаково настроєному реципієнту» (стор. 22) чи «історія — це мішок з трюками, що їх мертві роблять над істориками» (стор. 26). Відзначаючи агностицизм і екстравагантність Кувенховена, не можна не віддати йому належного у справедливій, на наш погляд, критиці «швидкісних методів» навчання American Studies, зокрема надзвичайно популярного в США «швидкісного читання» літератури та періодики, що не дає змоги зрозуміти прочитаного (стор. 17).

Стаття професора Біверовського коледжу Патріка Д. Хазерда викликає подив уже самою назвою — «Америка як слабозвинута країна». Його ланцюг думок виглядає так: «Америка, що витрачає мільйони доларів на допомогу слабозвинутим країнам, сама в ряді важливих аспектів країна незріла...» Хазерд вважає, що «американці ще не зрозуміли як слід, що значить Америка в загальнолюдській історії», що «багатство різноманітної інформації не обов'язково приводить до мудрості». «Ми всі знаємо, хто такий Елвіс Преслі, але чи багато з нас знають про Філіппа Бута, одного з кращих сучасних американських поетів?» — запитує автор (стор. 53—54). Він вважає, що Інституту American Studies слід більше уваги приділяти історії США, знання якої є необхідністю, ширше популяризувати американські традиції, «американський спосіб життя» в Азії, Африці, Латинській Америці. Хазерд закликає в такий спосіб змінити думку, що склалася в світі, про Америку як «консервативну країну». Він висуває також свою концепцію вивчення США в курсі American Studies, акцентуючи увагу на внутрішньому і зовнішньому аспектах. Він пропонує в першому

семестрі вивчати тему «Європейське коріння американської цивілізації», в другому — «Дві Америки: Південь і Північ», у третьому — «Америка і Африка (від середньовіччя до відносин на сучасному етапі, негритянська проблема в США)», в четвертому — «Америка і Азія (вивчення відносин з Китаєм і становища китайської еміграції в США)», в п'ятому — «Америка і Росія (з XVII ст. до американо-радянських відносин на сучасному етапі)», в шостому — «Сучасна Америка», в сьомому і восьмому — самостійно досліджувати окремі теми *American Studies*. Відзначаючи невизначеність методологічних основ подібного курсу, Хазерд закликає своїх колег більше уваги приділяти теоретичним питанням і науковому синтезу (стор. 58—66).

Ці ж проблеми хвилюють і професора «історичної соціології» Колумбійського університету Зігмунда Даймонда. Перефразовуючи слова американського поета про те, що «хороші огорожі створюють хороших сусідів», він відстоює синтез ряду наук, зокрема історії та соціології, виступає проти «огорож», що їх розділяють, за «соціологічний підхід до історії (з позицій буржуазної соціології. — С. А.), за «соціологічну розробку історичних проблем» (стор. 86, 98). Даймонд шукає підтвердження своїм поглядам у працях відомого буржуазного історика й соціолога США Томаса Кохрена². На думку автора, роль піонера в справі подібного синтезу суспільних наук виконує історичний факультет університету ім. Дж. Гопкінса, зокрема його постійно-діючі семінари суміжних гуманітарних наук. Аналізуючи американську історіографію 60-х років, він відзначає ряд практичних наслідків такого синтезу — складання біографій видатних діячів Америки, ґрунтовне вивчення суспільної думки, дослідження впливу соціально-економічних зрушень у суспільстві на рішення керівних органів, соціального фактора на політичну активність населення тощо (стор. 96).

У другому розділі книги, присвяченому шляхам викладання *American Studies* В. Хіндл, Дж. Хейг, Дж. Кук, Д. Еппл обговорюють різні варіанти ефективного «синтезу» багатьох наукових дисциплін, що складають *American Studies*. Професор Дж. Хейг, завідуючий відділом «історії американської цивілізації» в Стетсонівському університеті (Флоріда) зазначає, що в США уже багато зроблено у цьому напрямі. Але не всюди між науками *American Studies* перекинуто відповідні «мости», особливо у тій галузі, що стосується «синтезу знань про сучасне суспільство». Тому загальний курс не має органічної цілісності. Автор вважає, що в XXI ст. неможливо буде обходитися без таких «мостів» між науками, без синтезованого навчання (стор. 139—140). Він пропонує будувати вивчення і викладання *American Studies* за трьома «концентраціями». По-перше, студент повинен заглянути «в себе» (мається на увазі вивчення філософії, літератури, психології, теології, мистецтва). По-друге, він повинен «робити подорожі поза собою», тобто вивчити «коріння» людського суспільства і його культури. І, по-третє, йому необхідно збагнути історію розвитку суспільства і його культури (стор. 141).

Професор «американської інтелектуальної історії *American Studies*» відомий історик Роберт Дж. Кук із Сіракузького університету вважає, що необхідно замінити традиційне викладання історії США «міжнародним курсом» і повністю поділяє погляди Даймонда про історико-соціологічний аналіз явищ. Він вважає, що традиційне викладання історії США в американських університетах і коледжах «дає студенту лише знання певної кількості дат і імен, але не дає розуміння розвитку американської цивілізації», тому випускники здебільшого слабо орієнтуються в оцінці сучасної обстановки. Кук відстоює думку, що криза американського суспільства, расові конфлікти і рух молоді є наслідком неправильних, «застарілих» методів викладання. «Розрив поколінь» він пропонує «покрити» новою методологією і методикою викладання історії США (стор. 155—160), пропонуючи *American Studies*. Так суто науково-педагогічне питання дістає яскраве політичне забарвлення. Кук вимагає, щоб *American Studies* обов'язково викладали члени американського «Корпусу миру» і всі, хто працює за кордоном (стор. 157).

Професор Мічиганського університету Джон Еппл ділиться з читачами власним досвідом викладання *American Studies*, вірніше, його варіанту — *American Thought and Language* (ATL), який викладається в університеті з 1944 р. З 1950 р. учбовий план ATL передбачає 45 годин класних занять на семестр. За 3 семестри викладаються 9 «синтезованих» дисциплін. Студент повинен до закінчення курсу ATL навчитися швидко підготувати діловий лист, написати реферат на історико-літературний сюжет і підготувати промову на запропоновану тему. Отже, пише Еппл, такий варіант *American Studies* має «три основні мети»: збагатити «літературний багаж» студента, «поліпшити його письмові навички» (головним чином у плані ділової кореспонденції) і «дати уявлення про ті сили і фактори, що створили американську цивілізацію» (стор. 181—183). Автор вважає курс ATL цікавим експериментом (у Мічиганському університеті його вивчали понад 6 тис. чол), але вказує й на недоліки такого «синтезованого навчання», яке виховує у студентів «свідомість американської винятковості в сучасному світі», що, визнає Еппл, «навіть чи правильно, враховую-

² Т. С. Cochran. *The Social Sciences and the Problem of Historical Synthesis*, N. Y. 1954.

чи виникнення США і міжнародний вплив на їх розвиток». Поряд з цим він указує, що «письмові навички» студентів після закінчення курсу радикально не поліпшуються («все залежить від попередньої систематичної підготовки»). Але, торжествує автор, ATL «об'єднує багато традиційних наукових дисциплін, «синтезує» їх і вирішує основне завдання American Studies (стор. 186—191). Цей курс дістав схвалення й фінансову підтримку не лише начальства Мічиганського університету, але й властей штату, ділових кіл. Причини цього Еппл вбачає у тому, що ATL дає змогу зекономити засоби, оскільки під час «синтетичного» навчання можна збільшити класи, скоротити кількість викладачів, замінити чимало високооплачуваних професорів мало-кваліфікованими помічниками вчителів і лаборантами, ширше застосовувати машини, стандартні тести. Отже, це «навчання для мас зекономить вчителів, книжки і долари» (стор. 192—194).

Професор історії Нью-Йоркського університету Б. Хіндл у статті «Міст» для науки і технології» пропонує включити до American Studies поряд з гуманітарними природознавчі й точні науки. Щоб уникнути їх механічного поєднання, пропонує такий «місток»: ввести в загальний курс American Studies аспект «історії науки і технології». Правда, зазначає автор, для ефективного читання такої «історії» викладачу необхідно бути насамперед спеціалістом в одній із галузей природознавчих наук, а вже потім істориком. Заслугує на увагу обгрунтована думка, що «наука робить дедалі зростаючий колосальний вплив на культуру», а тому «той, хто хоче розібратися і зрозуміти американську цивілізацію, повинен незалежно від своїх смаків включити науку в центр свого синтезу» (стор. 117—129)*. Автор висуває ідею «корпорації точних, природничих і суспільних наук у найближчому майбутньому, щоб «точно знати, як наука впливає на людину і її життя в суспільстві» (стор. 129).

Генрі Вассер висуває свою методологічну «модель» American Studies, яка також має значний недолік, оскільки намагається механічно об'єднати елементи, методи пізнання окремих наук, хоча автор вважає себе рішучим противником такого «опортунізму» в науці (стор. 166—179). Однак Вассер визнає, що American Studies являє собою шість дисциплін, зібраних до купи, які шукають свою методологію, а тому дискусія про те, який вибрати метод дослідження, ще й досі триває (стор. 179).

Заключний розділ збірника присвячений міжнародному аспекту American Studies, зокрема впливу цієї «американської науки» на формування суспільної думки за кордоном. З цієї метою до збірника включено широкі повідомлення англійських і західнонімецьких дослідників про впровадження American Studies у їхніх країнах. Професори Г. Аллен (Лондонський університет), Г. Галинський (Майнцський університет) і Л. Боринський (Гамбурзький університет) активно виступають за поширення American Studies у Західній Європі, вбачаючи у ньому прообраз майбутньої «національної науки» і ганебно віддають США (Л. Боринський) роль лідера не лише в сферах політики та економіки, але і в духовному житті, у розвитку світової культури.

Досить прямо й відверто про завдання American Studies за кордоном говорить професор американської літератури Теннессійського університету Річард В. Девіс. Він вказує на те, що «професіональний дипломат сприймається за кордоном з великою підозрою, як платний пропагандист..., а університетський професор — з великою повагою», хоча, за визнанням автора, вони роблять одну справу. Девіс надзвичайно високо оцінює функції і завдання американської професури American Studies, яка у відповідності з законами Фулбрайта і Сміта — Мунда виїжджає за межі країни читати лекції**. Він вважає, що політичні й економічні дивіденти таких поїздок важко переоцінити, «хоча відразу їх, можливо, і не перевести на долари». Проповідники «американської культури», з задоволенням зазначає Девіс, відвідують майже всі країни світу (стор. 268). Він відверто набиває ціну собі та своїм колегам: «Амери-

* У ряді університетів США читається факультативний курс «історія науки». Там також є відповідні навчальні програми, спеціальне «Товариство історії, науки і технології», яке видає свій бюлетень. «Історією науки» займається й «Американська асоціація сприяння розвитку науки». З «історії науки» видається журнал «Дедалус», який редагує фізик і історик Джеральд Холтон. Після другої світової війни у США видруковано ряд монографій з «історії науки», серед яких на особливу увагу заслуговують праці професора Д. Флемінга.

** Т. Н. Fulbright Act (Public Law—584), ухвалений конгресом США в 1946 р. передбачає фінансування поїздок діячів американської культури за кордон за рахунок нагромадження в країні іноземної валюти. Smith—Mundt Act (Public Law—402), ухвалений в 1946 р. дозволяє «культурний обмін» за рахунок асигнувань з бюджету. Про розмах культурного обміну певне уявлення дають такі факти: за післявоєнний період відбулося понад 60 тис. «професорських візитів» більш як у 80 країн світу. 1963 р. у відповідності з законами №№ 584 і 402 за кордон виїжджало 75 професорів лише американської літератури.

канські професори ось уже близько десяти років вносять свій вклад в «експорт США...» Вони — найцінніші представники нашого зовнішньополітичного відомства, як твердять навіть професійні дипломати». І далі: «Вони переконують дедалі більшу кількість пакістанців, японців чи турок (не менш активно, ніж американські ділки чи будівельники, що демонструють за кордоном американські технічні навички) поважати, а то й захоплюватися Америкою». Девіс вважає американського професора American Studies за кордоном «новим типом експортера, який хорошо продає «американський спосіб життя»... (стор. 294). Ось так відверто й цинічно називає речі своїми іменами маститий буржуазний учений!

Девісу вторить професор історії та American Studies Йельського університету Лоуренс В. Чизхом. Але його стаття привертає увагу іншим, а саме прогнозуванням єдиної світової цивілізації і держави «космотопії». Носії цієї цивілізації уявляються автору продовжувачами сучасної американізованої світової культури. Такий шлях історичного і культурного прогресу «за Чизхомом». І готує майбутню «космотопію», вказує автор статті, в США і в усьому світі American Studies (стор. 298—306).

У заключній статті збірника професор Фішвік підбиває підсумки обговорення розвитку American Studies і дає загальне резюме. Він поблажливо полемізує з «консерваторами», противниками American Studies щодо форм і методів ефективнішого впливу «американського способу життя» на мільйони людей у США та за їх межами. Однак цей спір спокійний і академічний, так би мовити, «в сімейному колі» американської буржуазної науки. Зокрема, Фішвік схильний зрозуміти сумніви таких американських істориків, як Альфред Казин чи Ф. Янг. Перший твердить, що «синтез у науці взагалі неможливий» і що American Studies «подібно до поштового голуба, який повертається до того, хто його випустив», рано чи пізно «розпадеться» на свої складові традиційні наукові дисципліни. Другий вважає, що American Studies «може існувати лише як вільна федерація кількох дисциплін з наголосом на особливих сторонах американського досвіду» (стор. 331—335). Ці сумніви Фішвік вважає наслідком «консерватизму» в американській науці та «інерції мислення».

Оцінюючи посилення впливу American Studies за кордоном, Фішвік не замовчує політичних, військових та економічних важелів, на які спирається «американська культура». «American Studies стало можливим за кордоном,— пише він,— внаслідок таких різнобічних заходів уряду США, як фінансування поїздок за законами Фулбрайта-Сміта, діяльності USIA та «Голосу Америки», які активно пропагують American Studies за кордоном через свої бібліотеки та радіомовлення; нарешті, в результаті «плану Маршала» і присутності американських танків і літаків у зарубіжних країнах. Усе це, — підкреслює Фішвік, — примусило світ слухати Сполучені Штати». (стор. 332). Сказано досить красномовно і коментарів не потребує!

Такі основні ідеї колективної праці американських вчених-суспільствознавців. American Studies, безперечно, велике національне і міжнародне науково-педагогічне й пропагандистське «підприємство» (висловлюючись мовою його творців), яке переслідує політичну й виховну мету. Воно має раціональне зерно необхідного синтезу знань у період науково-технічної революції, яке має значний вплив на всі сторони суспільного життя людини. Однак American Studies переслідує насамперед чітко визначену класово-політичну мету імперіалістичної буржуазії США та її «вчених прикажчиків». Створити ж органічно струнку наукову систему, той «синтез», про який так багато пишуть, буржуазним ученим заважає неправильна методологія дослідження проблем суспільного розвитку. Не випадково, навіть найдопитливіші з них, вперто розробляючи теорію питання, не можуть вийти з зачарованого кола методологічних проблем.

Радянським же вченим, очевидно, необхідно ознайомитися з досвідом American Studies, зокрема, з окремими прогресивними формами та методами викладання з застосуванням ТЗН, певного комплексування знань з історії своєї Батьківщини тощо. Тим паче, що радянських учених не обмежують буржуазний світогляд і методологія.

С. І. АППАТОВ

СПОГАДИ ПРО В. І. ЛЕНІНА

Політвидав України, К., 1969,
тт. 1, 2, 1970, тт. 3, 4, 5

До 100-річчя від дня народження великого вождя революції і творця першої в світі соціалістичної держави видавництво політичної літератури України випустило п'ятитомник «Спогади про В. І. Леніна».

Вихід збірника — важлива подія у всесторонньому житті нашої республіки. Як відомо, публікація спогадів про В. І. Леніна, що розпочалася в 20-х роках, із середини 30-х рр. помітно скорочувалася. Мали місце серйозні недоліки у їх виданні. Та після XX з'їзду КПРС виступи радянських істориків визначили напрямом у поширенні і вивченні ленінської мемуарної літератури як історичного джерела.

Видання — результат довголітньої роботи Істпарту, Інституту марксизму-ленізму та кабінету наукової біографії Леніна, містить у собі спогади, написані в 20—30-х рр., «коли час ще не встиг стерти в пам'яті важливі деталі революційної боротьби, біографічні подробиці життя В. І. Леніна» (т. I, стор. 9). У видання включено спогади, які не друкувалися багато років і тепер стали бібліографічною рідкістю, а також ті, що друкуються вперше. Матеріали старанно звірені, як доповнення подано рукописні варіанти. В кінці кожного тексту вказано його першу публікацію і джерело, за яким воно друкується. П'ятитомник має ґрунтовний довідковий апарат, в ньому наводяться короткі біографічні відомості про авторів, дано іменний та хронологічний покажчик.

До першого тому ввійшли спогади рідних В. І. Леніна, до другого — всі ті, що відображають життя та діяльність вождя в 1892—1917 рр., у третьому й четвертому — Ілліч з дня перемоги Жовтня по 1924 р., в п'ятому — спогади зарубіжних сучасників.

Спогади рідних Н. К. Крупської, А. І. Ульянової-Єлізарової, друзів і соратників Г. М. Кржижановського, А. В. Луначарського, М. І. Калініна, Я. М. Свердлова, Ф. Е. Дзержинського, О. Д. Стасової, представників міжнародного комуністичного й робітничого руху К. Цеткін, М. Кашена, Л. Вайян-Кутюр'є, Сен-Катаями, В. Коларова, Г. Димитрова, Г. Політта, В. Піка, робітників і селян висвітлюють

багатогранне життя і напружену діяльність В. І. Леніна. Численні спогади написані різними людьми, але їх об'єднує почуття щирої любові і глибокої поваги до Ілліча — вченого і полум'яного політичного борця, великого революційного стратега, непримиренного до ворогів, уважного і чуйного до товаришів, глибоко обізнаного з життям трудящих. Кожен том містить передмову, яка дає короткий і стислий джерелознавчий аналіз поміщених у ньому матеріалів. Разом з іншими вони складають своєрідну біографію В. І. Леніна і як чітке історичне джерело документально засвідчують монолітну єдність генія революції з Комуністичною партією. Спогади дають багатий матеріал для вивчення взаємозв'язку Леніна і мас, впливу особи вождя на їх психологію, на перетворення грандіозних планів у реальність, великих ідей — у матеріальну силу. Суб'єктивно сприймаючи події і факти, пов'язані з діяльністю Леніна, автори спогадів дають їм об'єктивну оцінку; в цьому полягає одна з цінних особливостей видання.

Велика роль у створенні мемуарної ленініани належить А. І. Ульянової-Єлізаровій і Н. К. Крупській. Вони не тільки написали найцінніші матеріали про Леніна, але й виробили принципи високої відповідальності авторів перед особою Леніна, історією, визначили основні вимоги до спогадів про нього. Завдяки їм сучасний дослідник і читач має у своєму розпорядженні особливо цінне джерело для вивчення діяльності В. І. Леніна, історії нашої партії і Радянської держави.

А. І. Єлізарова-Ульянова згадує, як молодого ще Леніна зацікавив стан господарства України. На матеріалах розвитку сільського господарства півдня України він і написав спрямований проти народників реферат «Нові господарські рухи в селянському житті» (1893 р.), читав його в гуртках самарської молоді та в Москві (т. I, стор. 37, 45). Спогади старих революціонерів займають важливе місце у вивченні діяльності петербурзького «Союзу боротьби» (в якому також працювали революційні діячі України), газети «Іскры», ленінських праць з українського питання. Про перше знайомство українських робітників з працями Леніна цікаво розповідає Ф. Петров, який керував на той час марксистським гуртком на київському заводі «Арсенал». «Це було незвичайне

знайомство, — пише він. — З величезним інтересом, дуже уважно читали ми принесену в наш гурток робітником Мартиновим віддруковану на гектографі книгу «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?». Ленінська книга вказала нам практичний шлях, по якому повинен був піти робітничий рух» (т. 4, стор. 462). Ленін уже тоді цікавився революційною роботою серед українського пролетаріату. «Ну, як ви там працюєте? Що робите? Скільки гуртків? Як іде наростання революційної свідомості в робітників?» — засипав він запитаннями Ф. Петрова (т. 4, стор. 463). Яскраві факти спогадів показують нам, як створювалася широка сітка гуртків, гартувалися українські революційні кадри.

Спогади, наведені в I і II томах, документально свідчать, як крок за кроком Ленін будовав партію, як до нього тяглися найтонші нитки від усіх партійних організацій. З наростанням революційного руху ці зв'язки стають ще тіснішими. Листи, що звідусіль надходили до Ілліча, давали йому надзвичайно багатий матеріал для роботи. Про особливий інтерес до них вождя згадує Н. К. Крупська «Пам'ятаю одного листа, якого писали робітники одеських каменоломень. Це був колективний лист, написаний кількома незграбними почерками, без підметів і присудків, без ком і крапок, але він був пройнятий невичерпною енергією, готовністю боротись до кінця, до перемоги... Багато разів перечитував цього листа Ілліч, глибоко замислюючись, ходив по кімнаті» (т. 1 стор. 308).

Бесіди, листи робітників ясніше за все говорили Іллічу про наближення, наростання першої російської революції. І коли остання вибухнула, він ще інтенсивніше посилює контакти з більшовицькими організаціями України. Ленінські статті, рішення III з'їзду РСДРП, на якому українські делегати зарекомендували себе твердими більшовиками, особливо вплинули на розмах революційних подій. «Весь південь Росії хвилюється так, як піколи»¹, — писав з цього приводу Ленін. Яскравим документом, що показує, яке значення надавав Ленін революційним подіям на півдні України в зв'язку з повстанням «Потьомкіна», є спогади М. І. Васильєва-Южина. Про свої зустрічі з вождем розповідають Г. М. Кржижановський (т. 2, стор. 30), К. Є. Ворошилов (т. 2, стор. 248) та інші.

В роки реакції і нового революційного піднесення вся робота більшовиків України проходила під керівництвом Леніна. З неослабним інтересом він слухає розповідь Т. Ф. Люблінської про страйк на цукровому заводі в Тальному. Автор спогадів підкреслює: «У страйку робітників навіть глухого закутка Росії Ленін бачив ще одне підтвердження правильності свого ви-

значення характеру цього періоду» (т. 2, стор. 306).

Ленінські статті мали величезний вплив на піднесення революційної боротьби, на єдність дій російського й українського пролетаріату. Саме тоді вождь писав: «При єдиній дії пролетарів великоруських і українських вілїпа Україна можлива, без такої єдності про неї не може бути й мови»². Спогади ще раз переконливо показують спільність боротьби двох народів, «таких близьких і мовою, і місцем проживання, і характером, і історією»³.

В. І. Ленін підтримував тісні зв'язки з більшовиками-депутатами IV Державної думи. У своїх спогадах Г. І. Петровський пише, що Ленін при зустрічах з ними розпитував про події на Україні, підказував теми виступів, писав проекти промов (т. 2, стор. 364—368).

Більшовики України, керовані Леніним, брали найактивнішу участь у двох російських революціях 1917 р. На сторінках видання ми часто бачимо імена славних синів українського народу М. І. Подвойського, Л. Ю. Дибенка, А. В. Луначарського, М. О. Скрипника, В. О. Антонова-Овсієнка та інших відданих партії більшовиків.

Значний науковий інтерес становлять ті спогади, в яких показано діяльність Леніна у встановленні і зміцненні Радянської влади на Україні. Про його керівництво боротьбою із зовнішньою та внутрішньою контрреволюцією цінні факти наводять Н. К. Крупська (т. 1, стор. 606), М. К. Тер-Арутюнянц (т. 3, стор. 35—36), В. П. Варганов (т. 3, стор. 50—54), П. С. Заславський (т. 3, стор. 205—206) і ін. Про роль Леніна в розгромі білогвардійців, банд Махна, білополяків розповідають С. С. Каменєв (т. 3, стор. 495—499), С. К. Тимошенко (т. 4, стор. 280—282), В. М. Соколов (т. 4, стор. 245), І. С. Уншліхт (т. 4, стор. 79). Автори яскраво показують, як завдяки героїзму бійців, безпосередньому керівництву Леніна обороною країни були врятовані завоювання Жовтня і незалежність України.

Про братерську допомогу Україні з боку російського пролетаріату яскраво розповідає І. Ф. Жига. «Це був результат ленінської правди», підкреслює він (т. 3, стор. 387). Спогади розкривають роль Леніна в ліквідації продовольчої кризи, допомогу Україні робітничим центрам Росії хлібом і, навпаки, Україні — мануфактурою. Багаточисленні документи стверджують велику діяльність В. І. Леніна у відбудові народного господарства республіки.

Ілліча завжди цікавило ставлення до Радянської влади селянства. Є. С. Шліхтер, М. О. Скрипник розповідають про бесіди Леніна з селянами-ходаками Черпії-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 521.

² В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 14.

³ Там же, т. 25, стор. 71.

гівської і Київської губерній, котрі, згадує Шліхтер, хотіли неодмінно від самого Леніна довідатися, що і як треба їм робити (т. 3, стр. 83). «Схвалюючи і цілком підтримуючи курс на організацію незалежного селянства, — згадує В. Я. Чубар, — Володимир Ілліч особливо підкреслював необхідність встановлення найтіснішого єднання робітників і селян України як країни, що є надто ласою приманкою для світового імперіалізму, готового в будь-який момент піти на загарбання України» (т. 3, стор. 99). Спогади висвітлюють повагу, інтерес і любов Леніна

до українського народу, до його історії та культури.

Безперечно, в п'ятитомнику не охоплено всіх матеріалів, які засвідчують тісний зв'язок В. І. Леніна з Україною. Та навіть з тих, що ввійшли у видання, постає яскравий образ великого великого трудящих. Спогади розкривають цікаві сторінки з історії більшовицьких організацій, Комуністичної партії України, підкреслюють спільність боротьби двох великих народів та зміцнення їх великої дружби.

А. С. Шляховський

**Я. СЕРІШЕВ, В. ШЕВЧУК.
ПРО ВИХОВАННЯ КОМУНІСТИЧНОГО
СТАВЛЕННЯ ДО ПРАЦІ.**

*Видавництво політичної літератури
України, К., 1970, 166 с.*

Побудова комунізму в нашій країні передбачає розв'язання триєдиного завдання: створення матеріально-технічної бази комунізму, умов для переростання соціалістичних виробничих відносин у комуністичні, виховання нової людини. Чимала роль у цьому належить комуністичному ставленню до праці. Рецензоване дослідження, присвячене аналізу деяких аспектів цієї проблеми, становить певний інтерес для читача.

Автори висвітлюють роль праці в суспільному розвитку, об'єктивні основи формування нового ставлення до неї трудівників соціалістичного суспільства, аналізують поняття «комуністична праця». Позитивним у книзі є те, що ці питання розглядаються як з історико-партійних, так і з економічних позицій.

Як зазначають автори, соціально-економічний зміст праці визначається пануючим способом виробництва, що й зумовлює ставлення до неї безпосередніх виробників. Тільки соціалізм робить працю творчою, зумовлює природну потребу в ній особистості. Дослідники показують, що ставлення до праці при соціалізмі впливає з її соціалістичної організації, суспільної власності на засоби виробництва, піднесення культурно-технічного рівня трудящих, розкривають матеріальні умови розвитку комуністичного ставлення до праці в період побудови комунізму. Правильно підкреслюється, що матеріальною основою нових умов є науково-технічний прогрес, створення найдосконалішої матеріально-технічної бази. При цьому автори роблять спробу порівняння впливу розвитку науки і техніки на ставлення людей до праці при соціалізмі та при капіталізмі.

Але, розкриваючи вплив науково-технічного прогресу на розвиток соціалістичної праці, автори навіть не згадують про нау-

ково-технічну революцію, хоч загальновідомо, що вона є однією з найактуальніших проблем сучасності. Не витримується повністю і логіка розділу, де спочатку аналізується роль науково-технічного прогресу в переростанні соціалістичної праці у комуністичну, потім досліджується значення вільного часу при соціалізмі, а за тим знову йдеться про прогрес науки й техніки.

Значна частина книжки присвячена розкриттю поняття комуністичної праці. Спираючись на лєнінську теоретичну спадщину, дослідники роблять вдалу спробу показати риси цього явища, наголошуючи, що В. І. Ленін розрізняв поняття комуністичної праці у широкому і вузькому розумінні слова. Зазначається, що перемога комуністичної праці здійснюється через розвиток її на новій матеріально-технічній базі при послідовному висуненні на перший план моральних стимулів, поступовому перетворенні праці в першу життєву потребу (стор. 65).

Велику увагу в дослідженні приділено формуванню наукового світогляду — важливого фактора утвердження комуністичного ставлення до праці. Авторі, характеризуючи й протиставляючи марксистсько-лєнінський та буржуазний світогляди, підкреслюють, що між сукупністю поглядів людини та її практичною діяльністю існує безпосередній зв'язок.

Наголошується, що у вихованні нової людини, формуванні її наукового світогляду й свідомого ставлення до праці велике значення мають не тільки об'єктивні передумови, а й суб'єктивні фактори, система політико-масової та ідеологічної діяльності КПРС, Радянської держави, громадських організацій.

Широко використовуючи лєнінську теоретичну спадщину, Я. Серішев і В. Шевчук розкривають місце і роль соціалістичного змагання, характеризують основні його принципи, розроблені В. І. Леніним, показують роль КПРС у втіленні їх у життя.

В період будівництва комунізму соціалістичне змагання знайшло втілення у русі ударників і бригад комуністичної пра-

ці, головною особливістю котрого, як справедливо зазначають автори, є те, що він в умовах науково-технічного прогресу органічно поєднує досягнення високої продуктивності праці і виховання нової людини.

Висвітлюючи розвиток соціалістичного змагання в умовах нової економічної реформи у нашій країні, автори пишуть, що це «являє собою новий крок у розвитку активності мас і посиленні відповідальності особи трудового колективу за долю соціалістичного виробництва і суспільства в цілому» (стор. 126).

Цікава книжка, на жаль, крім згаданих, має ще й інші вади. В роботі допущені неточності, повторення, порушення логіки

викладу матеріалу. Так, скажімо, даючи визначення комуністичної праці, автори пишуть, що це «здатність людини працювати заради суспільних інтересів» (стор. 59). Здатність до праці і сама праця, як довів ще К. Маркс, це різні поняття. В зв'язку з тим, що вказану проблему розробляють філософи, історики, соціологи, читачі рецензованої книжки з інтересом ознайомилися б з історіографією питання.

В цілому ж книжка Я. Серіщева і В. Шевчука с оригінальним і корисним дослідженням.

Ю. М. Мальчик,
А. Г. Слюсаренко,
В. Г. Чепінога

ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ. ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И МЕТОДИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ

Редакційна колегія: С. О. Шмидт (отв. редактор), М. Я. Гефтер, А. Я. Гуревич, С. М. Каштанов, А. А. Курносов, Б. Г. Литвак, Л. М. Растопчина. Вид-во «Наука», М., 1969, 512 с.

Серед праць з теоретичного джерелознавства, що вийшли останнім часом, рецензований збірник статей займає особливо важливе місце. Доцільно зазначити, що його вихід досі не знайшов гідного собі відображення в історіографії, а значні здобутки ще не посіли належного місця в науковому вжитку.

Головною відмітною рисою книги є те, що вона відбиває генеральну лінію розвитку і пізнання сучасного джерелознавства, спрямована проти застарілого уявлення про ці галузі науки як про сукупність технічних і технологічних прийомів вивчення історичних джерел, а також на подолання роз'єднаності джерелознавства і методології історії.

18 статей збірника можна умовно поділити на кілька груп. До першої належать матеріали, присвячені загальним теоретичним питанням. Тут на особливу увагу заслуговують статті, в яких досліджується творча лабораторія К. Маркса, Ф. Енгельса і В. І. Леніна. В ряді інших — у тісному зв'язку з теорією джерелознавства — висвітлюються питання його методики, зокрема вивчення окремих видів джерел.

Значне місце в книзі відводиться найважливішій проблемі джерелознавства — співвідношенню факту і висновку. Вже в першій статті — «Сучасні проблеми джерелознавства» — С. О. Шмідт звертає увагу на співвідношення категорій «історичне явище», «історичне джерело», «історик». Намічає складний комплекс питань: історичне джерело як історичний факт; історичне джерело як посередник у пізнанні

історичного факту; межі джерелознавчого пізнання останнього; ступінь об'єктивності і достовірності історичної інформації в різних типах історичних джерел; двоїстість поняття «історичний факт» як реального явища минулого й теоретичного уявлення про нього тощо. Ті ж питання становлять предмет спеціального дослідження в статтях А. Я. Гуревича «Що таке історичний факт?» і В. С. Біблера «Історичний факт як фрагмент дійсності», де автори вводять читача в коло кардинальних проблем методології і гіпсеології історії.

Треба сказати, що на оцінці характеру й структури історичного факту певною мірою позначилися загальні дискусійні положення видання. Та у вирішенні основного питання про природу цього поняття як реального явища, про співвідношення фактів, якими оперує історик, й реальних подій минулого, автори збірника утверджують марксистсько-ленінські позиції. Це особливо важливо підкреслити тому, що ідеологічна боротьба, яка виявилася, наприклад, на XIII Міжнародному конгресі історичних наук у Москві (серпень 1970 р.) знову показала, як у концепціях буржуазних істориків конає... історичний факт, а отже, руйнується сама історична наука. Італійський історик Е. Сестан у своїй доповіді прямо виголошував, що «сама спроба визначення факту, події, випадку... є безнадійною... Факт, про який жодний людський мозок не має уявлення, не є таким, що здійснився, щонайбільше — це гіпотетичний факт...»¹.

Розглядаючи питання про природу історичних фактів, їх відбір і тлумачення, про побудову системи висновків й узагальнень, автори рецензованої книги ведуть наступальну боротьбу з буржуазною методологією. Показують, що партійність буржуазної соціальної науки абсолютно несумісна

¹ Ернесто Сестан. История событий и история структур. М., 1970, стор. 5.

з науковою об'єктивністю пізнання, призводить до суб'єктивізму і сваволі в поведінці з історичними фактами й джерелами, до тенденційного їх добору на основі ірраціонального «пориву симпатії» та довірливого тлумачення, тобто розв'язує руки будь-якому фальсифікатору.

В зв'язку з тим привертають особливу увагу підняті в книзі проблеми інтерпретації джерела, з'ясування змісту і значення, які вкладав у нього його складач, також розрізнення правди фактів од їх виразу. Керуючись принципом ленінської партійності, вимогами постанови ЦК КПРС «Про заходи по дальшому розвитку суспільних наук і підвищенню їх ролі в комуністичному будівництві», автори книги підкреслюють необхідність класового, партійного підходу до джерела. С. О. Шмідт пише, що при спробах визначити історичну цінність джерела необхідний перш за все «класовий аналіз», «треба враховувати особливості класової, державної, національної, соціальної, культурної приналежності творця джерела, характерні риси епохи» (стор. 41). Положення про соціальну зумовленість змісту джерела — велике досягнення марксистської науки, воно набирає конкретного змісту в статтях С. О. Шмідта, О. М. Медушевської, Л. В. Черепніна та інших.

Цінним у книзі є розкриття творчих методів роботи з джерелами основоположників наукового комунізму. Статті Л. В. Черепніна й Л. І. Гольмана, в яких висвітлюється досвід роботи Енгельса над джерелами і літературою з історії Ірландії, належать до перших спроб вивчення спадщини Маркса й Енгельса як методологічної основи радянського джерелознавства. В дещо іншому аспекті написана стаття Г. А. Багатурія, де розповідається про повчальний досвід реконструкції першого розділу «Німецької ідеології», досвід, який є визначним зразком досягнень радянського марксознавства. Книга містить також кілька статей, присвячених історії ленінських творів. Глибокому розумінню змісту праць В. І. Леніна «Від якої спадщини ми відмовляємось?» та «Про національну гордість великоросів» сприятимуть статті Є. С. Віленської та С. В. Тютюкіна, Є. О. Луцького.

В інших матеріалах розглядається методика вивчення окремих джерел або їх цілих груп. Зокрема, І. Д. Ковальченко в статті «Про застосування математико-статистичних методів в історичних дослідженнях», підбиває підсумки засвоєння істориками математичних методів і новітніх сучасних засобів у тих галузях наук, де дослідник володіє певними кількісними характеристиками, що зафіксовані в джерелах. Слушання є міркування автора про пошуки методів формалізації показників і кількісної оцінки тих сторін суспільного життя, які зараз лише описуються, про принципову можливість моделювання су-

спільного організму. Хотілося б лише застерегти проти передчасного (поки що ці методи не розроблені) оперування ними. Думку попередніх статей розвиває стаття Б. Г. Литвака «Про шляхи розвитку джерелознавства масових джерел», яка спрямована проти рецидивів так званого «ілюстративного методу». В ній, зокрема, підкреслюється, що радянському джерелознавству не слід відмовлятися від технічних досягнень кращих буржуазних істориків і джерелознавців. Щоправда, деякі положення автора тут нам здаються спірними. Наприклад, так зване конкретне джерелознавство тлумачиться в нього як сума технічних прийомів, начебто «байдужих до класової позиції дослідника» (стор. 103). Традиційне протиставлення понять конкретного й теоретичного джерелознавства, що позначилося на позиції автора, здається нам необґрунтованим. Адже конкретне як логічна форма означає єдність загального, особливого й одиничного, воно протиставлене, або навіть співставлене з теоретичним бути не може: саме конкретне містить у собі і теоретичну, і практичну сторони. Так зване конкретне джерелознавство (термін явно застарілий), якщо навіть розуміти його як сукупність методів аналізу конкретних джерел, не буває відірваним від методології. І це добре доведено в самих статтях збірника. Що ж до використання технічних прийомів, вироблених буржуазним джерелознавством, то ця думка заперечень не викликає. Б. Г. Литвак також полемізує з декотрими авторами цієї рецензії стосовно питання про можливість та потребу несуб'єктивного (вибіркового та ін.) вивчення масових джерел. Заперечуючи необхідність останнього, він, проте, згодом пише: «Але чи вірно при нинішніх можливостях суб'єктивного вивчення масових джерел у принципі відмовлятися від їх вимушеного відбору? Стверджувальна відповідь була б передчасною, якщо мати на увазі завдання того чи іншого конкретного дослідження» (стор. 112). Дозволимо собі припустити, що це коли не крок, то принаймні півкроку у бік визнання правомірності нашої позиції.

Упорядникам збірника можна закинути в дещо неповному висвітленні окремих актуальних проблем теоретичного джерелознавства. Так, більш докладного викладу заслуговують питання про предмет і структуру джерелознавства, зміст джерелознавчої критики та її місце в системі історичного дослідження, про джерелознавчу евристику та ін.

На закінчення хотілося б висловитися за продовження випуску подібних збірників, доцільність яких, безумовно, не викликає жодних сумнівів.

М. Я. Варшавчик
В. І. Стрельський

Є. В. САФОНОВА. ІДЕЙНО-ВИХОВНА РОБОТА КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ СЕРЕД ТРУДЯЩИХ ВИЗВОЛЕНИХ РАЙОНІВ УКРАЇНИ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

(1943—1945 рр.),
К., Видавництво Київського
університету, 1971, 211 с.

Вивчення ідеологічної роботи КПРС на різних етапах її діяльності — одне з найважливіших завдань історико-партійної науки. З кожним роком інтерес до дослідження цієї проблеми значно зростає. Вже опубліковано багато праць з даної тематики. До їх числа належить і рецензована монографія Є. В. Сафоновой, де висвітлені головні напрямки ідеологічної роботи у досліджуваній період серед різних верств населення, розкриті форми і методи ідейного впливу партії на мобілізацію трудящих України для розгрому гітлерівської Німеччини. Спираючись на широку джерельну базу — фонди центральних та республіканських архівів, пресу, попередні дослідження, автор наводить і узагальнює великий і різноманітний фактичний матеріал.

Ідеологічна, зокрема масово-політична робота у визволених районах була підпорядкована основним завданням — всебічно допомогати фронтові, відбудувати господарство, зруйноване фашистською окупацією, особливо, ліквідувати моральні наслідки війни. Для розв'язання цих головних проблем необхідно було мати досвідчені, озброєні марксистсько-ленінською теорією кадри. У дослідженні висвітлюються форми і методи політичної освіти кадрів, викриваються недоліки в справі теоретичної підготовки комуністів.

Спеціальний розділ присвячено аналізу змісту і форм ідейно-політичної роботи в масах. Наголошується на вихованні трудящих у дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, на революційних, бойових і трудових традиціях партії і народу, висвітлюється питання боротьби партії з фашистською та націоналістичною ідеологією, розкривається зміст атеїстичної роботи в масах. Слабо, на жаль, написано параграф, присвячений пропаганді марксистсько-ленінської ідейної спадщини, значна частина матеріалу мало пов'язана з самим питанням.

Викликає інтерес розділ, про агітаційно-пропагандистську роботу партії серед трудящего населення. Але бажано було б, щоб автор повніше розкрив методи пропаганди та агітації серед робітників. Основна увага в монографії зосереджена на політмасовій роботі серед шахтарів Донбасу, але нічого не говориться про виховання робітничого класу інших промислових центрів України. Вперше в історико-партійній літературі Є. В. Сафонова висвітлює політико-виховну роботу з репатрійованими радянськими громадянами (понад 500 тис.) та переселенцями з Польщі.

Привертають увагу сторінки, присвячені ідейно-виховній роботі серед населення західних областей України. Відбудову народного господарства і соціалістичні перетворення тут доводилося здійснювати в умовах гострої класової боротьби з українськими буржуазними націоналістами та іншими ворожими елементами. Тому необхідно було показати трудящим масам антинародну суть націоналізму, організувати їх на подолання перешкод на шляху будівництва нового життя, за зміцнення радянського ладу.

Останні розділи висвітлюють значення преси, радіо і культурно-освітніх закладів у вихованні трудящих та ролі літератури у формуванні світогляду людей.

Слід відмітити й недоліки рецензованої монографії. Слабо висвітлено історіографію питання. Автор перелічує десятки назв статей і монографій, однак аналіз їх дається куций і поверховий. Без усякої потреби наводиться велика кількість праць, тематика яких далеко виходить за межі дослідження. Таким чином огляд має скоріше бібліографічний ніж історіографічний характер. Так само скуппо подано характеристику використаних джерел. Серйозні претензії потрібно пред'явити до мови і стилю праці. Книга відредагована погано, її сторінки рясніють виразами, не властивими літературній мові, стилістичними огріхами, навіть неправильними граматичними формами і елементарними помилками.

Однак, в цілому монографія Є. В. Сафоновой послужить корисним посібником для істориків, пропагандистів і тих, хто цікавиться даною проблемою.

Я. Д. Черниш, В. Г. Кипаренко

**ИСТОРИЧЕСКИЕ СВЯЗИ
НАРОДОВ СССР И РУМУНИИ
В XV — НАЧАЛЕ XVIII в.**

*Документы и материалы в трех томах,
т. III, 1673—1711, изд-во «Наука»,
М., 1970, 415 с.*

Вийшов з друку третій (останній) том документів і матеріалів про зв'язки народів Радянського Союзу й Румунії в XV—

XVIII ст. Як і попередні¹, рецензовану книгу підготували Інститути історії Академії наук СРСР, Академії наук Молдавської РСР та Академії Соціалістичної Республіки Румунії. До складу редколегії видання ввійшли видатні радянські і румунські історики-науковці — президент АН Молдав-

¹ Див. УІЖ, 1965, № 10, стор. 150—153; 1968, № 10, стор. 153—154.

ської РСР академік Я. С. Гросул, академік Румунської Академії А. К. Оцетя, доктори історичних наук А. А. Новосельський і Л. В. Черепнін. Спільна редколегія третього тома — В. А. Костакел (відп. редактор), Л. Н. Пушкар'єв, Є. М. Русев. Успішно працював колектив упорядників.

Підготовка й вихід у світ збірника цінних документів та матеріалів засвідчують зростання творчих зв'язків і співробітництва між радянськими та румунськими вченими, котрі сьогодні разом розв'язують ряд особливо важливих проблем. За сучасних умов, коли існує світова соціалістична система, дружба між народами ґрунтується на міцній політичній основі, збагачується новим високодейним змістом. Єднаючи народи на шляху соціалізму, вона сягає своїм корінням у глибину багатьох віків. Зміст цієї дружби, її вигоди, характер, розвиток і розкриває задане видання, значення якого нині важко переоцінити.

Документи видання опубліковано мовою оригіналу. Джерела, написані латинською, угорською і польською мовами, супроводжуються перекладом їх на російську та румунську. Документи російські, українські, молдавські й волоскі, складені слов'янською, подано ще й у перекладі на румунську, документи румунською — на російську. Передмова, перелік документів, іменний та географічний покажчик вміщено двома мовами — російською і румунською. Науково-дослідний характер мають коментарі, побудовані на великій кількості першоджерел. Шкода тільки, що в усіх трьох томах примітки, які вносять так багато нового в розумінні документів і подій, не подано ще й румунською мовою. Це ж стосується і заголовків документів. ...Варто було б також згадати про хронологічні межі томів: у першому — вміщено документи і матеріали за 1408—1632 рр., в другому — 1633—1673, третьому — 1673—1711 роки. В передмові до третього тома зазначається, що документи і матеріали в ньому характеризують період посилення антитурецької боротьби Молдавії і Валахії та їх все палкішого сподівання визволитися за допомогою Росії.

Документи третього тома дають досить виразну картину дипломатичних відносин Росії з Молдавією, Валахією та з іншими країнами. Опубліковані раніше в різних виданнях, разом з новими, що складають більшість книги, вони зібрані тут воедино і дають можливість інакше, по-новому розглянути ряд питань, переглянути деякі з оцінок, що існували в літературі до цього часу. Зокрема документи тома дають ряд нових даних для висвітлення історії України останньої чверті XVII і початку XVIII ст., тобто періоду, який ще дуже мало вивчений.

В передмові зазначається, що характер збережених матеріалів (головним чином з фонду Польського приказу) спричинився до нерівномірного висвітлення різних ас-

пектів тематики тому: коли дипломатичні відносини Молдавії і Валахії з Росією знайшли достатнє відображення, то документів про економічні й особливо культурні їх зв'язки відчутно не вистачає. Правда, деякі матеріали стосовно цього є в коментарях. Загалом складається враження, що упорядники дещо захопилися дипломатичною стороною відносин. Треба також відмітити: майже зовсім не використано матеріали Малоросійського приказу, де є дані про економічні й культурні зв'язки Росії та України з румунськими землями, зокрема мало сказано за Правобережну Україну та Галичину, хоча документів про це збереглося чимало.

В третьому томі збірника, як і в двох попередніх, на високому науковому рівні проведено відбір й археографічну обробку документів та матеріалів. Трапляються лише окремі малозначні недоліки — невдалий виклад думки тощо. Наприклад, у заголовку документа № 6 зазначається: «Соглашеніе между русскими мастерами... и великим вистерником Хризей об устройстве пруда на р. Мостице у Фресинета», а в тексті слова «Адекс нои Руший» перекладаються «Мы, русские» (стор. 37—38). У такому ж плані цей документ і прокоментовано (стор. 344). Тут, напевне, йдеться про «русинів» — у сучасному розумінні українців. До того ж з опублікованих раніше документів відомо, що українських майстрів XVII ст. запрошували і в Росію — для будівництва ставів та млинів. Це ж стосується і документа за № 31, в якому «Алексе Русул» (власне ім'я майстра) перекладено як «Алексей Русский» (стор. 108—109).

В усіх трьох томах «листи» українських гетьманів, з якими ті зверталися до глав урядів інших країн, у заголовках і коментарях автори називають «грамотами». Для такого перекладу немає підстав. У заголовку документа № 21 говориться про «распросные речи» молдавських, польських й українських купців. Насправді тут йдеться про купців «армянини польского города Броду» (Броди) (стор. 71), а не польських. У тексті замість міста Остер помилково написано «Сетр». Така ж назва потрапила і до географічного покажчика (стор. 397). Або замість містечка Білогородка (тепер село під Києвом) (док. 25, стор. 80) помилково вжито «Белогородня», так же значиться і в покажчику. В заголовку документа № 66 сказано «о приезде из Валахии корабельных мастеров», а в змісті — що вони їхали з Царгорода через Валахію. Неточна назва і в документі № 76, в якому йдеться не про «ликвидацию пограничных конфликтов» між Росією і молдавським князівством, а про те, щоб війська Петра I, які перебували тоді в Галичині, не заходили в Молдавію, мають «княжество сие безвредно оставить» (стор. 244). Можна було б навести ще подібні приклади, та вони не є характерними для збірника, який підготовлено на високому науковому рівні.

Завершення тритомного видання документів і матеріалів про давні зв'язки народів СРСР і Румунії — важлива подія в історичній науці. В ньому розкрито нові

сторінки дружніх відносин між народами, що, безумовно, сприятиме дальшому вивченню цієї дуже важливої проблеми.

Ф. П. Шевченко

ФИЛОСОФСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ,

изд-во «Наука», М., 1969, 320 с.

Методологічні питання історичної науки досі залишаються малорозробленими. Інтерес до них філософів та істориків безперервно зростає. Він викликаний насамперед потребами об'єктивного розвитку історії, філософії та інших суспільних наук. Цим питанням присвячена рецензована книга, що являє собою збірник праць семінару з філософських проблем суспільствознавства, проведеного Інститутом філософії АН СРСР. Автори порушують широке коло питань, проте це не заважає їм концентрувати увагу на розробці вузлових проблем теорії історичного процесу та пізнання, способів відображення характеру історії людства. Дотримуючись інколи різних і своєрідних точок зору, вони прагнуть актуалізувати філософську проблематику історичної науки, накреслити шляхи або, в крайньому разі, дати деякі вихідні теоретичні положення для дальших досліджень.

Збірник відкривається статтю А. В. Гулиги, який розглядає предмет історичної науки і характерні особливості історичного знання як самосвідомості суспільства, як наукової форми історичної свідомості людства. Автор підкреслив, що «в історії два обличчя — соціологічне і гуманітарне, одне звернуто до масових процесів, інше — до особи» (стор. 35), і перед істориком неминуче постає завдання — пізнати і відтворити в органічній єдності ці сторони історичного процесу, змалювати багатообразну історичну дійсність як єдність необхідного і випадкового, загального та індивідуального, неповторного. Тому в історичному дослідженні, як показує автор, факти відіграють особливу роль, оскільки вони мають самодостатнє значення. Узагальнення та індивідуалізація, пояснення та опис — два шляхи історичного знання, що знайшло відбиття при виробленні історичних понять, які розкривають єдність загального та одиничного.

Крім того, з'ясовуючи природу історичних фактів, слід пам'ятати, що люди — творці та учасники історичного процесу. Будь-який факт можна інтерпретувати як частку історичного досвіду, тоді він являє собою певну цінність. У цьому зв'язку прагнення автора обґрунтувати правомірність аксіологічного підходу в історичній науці викликається необхідністю осмислити історичний процес як драму, акторами якої є люди з їх інтересами, волею, сві-

домістю. Спроби елімінувати ціннісні відносини з історії завдають шкоди науці.

А. В. Гулига відзначає і таку особливість історичної науки, як її образність, що обумовлена естетичною структурою об'єкту дослідження. В історичному дослідженні наукові поняття співіснують з образами минулого, а узагальнення — синтез теоретичного і художнього освоєння світу. Історичний образ має бути завжди достовірним.

Стаття А. Я. Гуревича присвячена складній проблемі історичної закономірності. Він зосереджує увагу на з'ясуванні поняття «конкретна історична закономірність» і специфіці історичного детермінізму. Автор вважає, що в історії діють специфічні закони, а не лише соціологічні, що розділяються на три групи: найбільш загальні, що стосуються історії людства в цілому; закони, які є загальними для кількох формацій (наприклад, закони класової боротьби) і закони окремих формацій. Конкретна історична закономірність не може бути зведена до соціологічного закону, бо створюється під впливом багатьох детермінацій і являє собою результат пересічення закономірностей різних систем (демографічних, економічних тощо), яке відбувається на основі провідної закономірності, тобто соціологічного закону. В ній є повторюваність зв'язків між явищами суспільного розвитку і одночасно індивідуальність конкретного висловлення цих зв'язків. Отже, «специфічна, конкретна історична закономірність... не проста конкретизація або персоніфікація законів всесвітньоісторичного розвитку: вона існує в процесі діяльності людей, в сполученні, зіткненні, взаємодії зусиль всіх сил і волі, які беруть участь у процесі в кожний даний момент» (стор. 55).

Наведені положення свідчать про своєрідну позицію автора, підтримати яку неможливо¹. Так, очевидно, неможливо шукати критерій різниці між соціологічними та історичними законами у ступені спільності або конкретності. Те, що є конкретним в одних відношеннях, може бути загальним в інших і навпаки. Навіть історична закономірність має якийсь атрибут загальності, без чого вона не була б законом. Крім того, соціологічні закони мають різний ступінь спільності. Існують загальносоціологічні закони, а є такі закономірності приватного характеру, які вивчає конкретна соціологія. Тут знову критерій різниці між соціологічними та

¹ Вопросы методологии исторической науки, М., 1967, стор. 11—15.

історичними законами за ступенем спільності є ненадійним.

Разом з тим А. Я. Гуревич оригінально розвив ряд питань, глибоко розробив і аргументував деякі теоретичні положення, зокрема про роль історичної випадковості та необхідності. Цікава думка автора про багатоваріантність історичного процесу і спроба з'ясувати категорії історичної можливості. Розробка цієї категорії на історичному матеріалі важлива не лише для методології дослідження, адже новий методологічний підхід може сприяти збагаченню наших уявлень про суть історичного процесу.

Проблема початку людської історії, тобто дослідження грані між біологічною і суспільною формами руху матерії, розглядається в статті Б. Ф. Поршнева. Автор зупиняється на біологічних передумовах соціогенезу, підкреслюючи необхідність використання фактичних даних всіх біологічних наук, особливо етології. Як підкреслює Б. Ф. Поршнев, з'ясування поняття початку історії залежить від того, акцентувати увагу на незмінній, тобто константній ознаці, або мінливості, тобто на історичності самої історії, на зміні цієї ознаки. Хоч обидва аспекти пов'язані між собою, проте другий шлях краще. В зв'язку з цим автор критикує спроби ідеалізації первісного стану людства, показуючи їх наукову бездоказовість.

Є. Г. Плїмак розглядає деякі методологічні проблеми дослідження суспільної думки. Виступаючи проти спрощеного методу стосовно історії суспільної думки і спроб її схематизації, автор підкреслює, що історик повинен прагнути розкрити на широкому фоні всю складність процесу розвитку думки, причому суспільна практика людства має стати її об'єктивною основою. Він не повинен уникати аналізу «перерв поступовості», якісних стрибків у розвитку теоретичної думки, її спадів і криз. У зв'язку з цим Є. Г. Плїмак нагадує про уроки недавнього минулого, коли догматичне мислення схематизувало шлях розвитку суспільної думки, штучно «випрямляючи» його, в результаті чого дослідження російської суспільної думки обмежувалося вивченням поглядів лише революціонерів-демократів В. Г. Белінського, О. І. Герцена, Д. І. Писарева, М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова.

Торкаючись проблеми «освоєння» ідейної спадщини минулого, автор застерігає від

абсолютизації граней між науковою і «донауковою» думкою, вимагає аналізу і виявлення того, що є «науковим» в «донаукових» поглядах на розвиток суспільства. Критерієм такого аналізу є принципи паритетності. Автор вважає, що необхідно розрізняти два види класової обмеженості, вміти «відрізнати теорії та вчення, свідомо продиктовані корисливими класовими інтересами, від теорій та вчень, класово обмежених, але не зв'язаних з корисливими інтересами реакційних класів» (стор. 152—153). Тому важливо завжди з'ясувати зв'язок етичного моменту з гносеологічним в пізнанні.

У статті Ю. О. Левади «Історична свідомість і науковий метод» досліджуються форми та рух історичної свідомості, метод і концепція історизму, місце структурного аналізу в історичній науці. В трансформації історичної свідомості автор особливе місце відводить соціальній пам'яті з характерною для неї практичністю та міфологічній свідомості. Зміна місця і функцій історичної свідомості у суспільстві — передумова розвитку наукового підходу до історії. Тому виправдуванням є функціональне пояснення форм історичної свідомості, яке дає автор. З'ясовуючи різні аспекти історизму і структуралізму в історичному дослідженні, Ю. О. Левада дійшов висновку, що протиставлення їх один одному неможливе. Вони не вичерпують всіх методів теоретично-історичного аналізу і перевага, яка надається структуралізму, теоретично помилкова, а практично — шкідлива.

Структура історичного дослідження всебічно висвітлена А. І. Ракитовим.

М. А. Віткін, автор статті «Деякі особливості розвитку докапіталістичних формацій», досліджує розвиток філософсько-історичної концепції основоположників марксизму (від 50-х до 80-х років XIX ст.) і розглядає проблему суспільного ладу країн Древнього Сходу.

Питанням критики сучасної буржуазної філософії історії присвячені статті П. П. Гайденка та І. С. Копа. Проблеми, порушені авторами статей, переважно дискусійні. Проте слід відзначити оригінальність, глибину постановки деяких питань, високий теоретичний рівень розвідок, прагнення авторів на основі великого фактичного матеріалу по-новому осмислити методологічні проблеми. До книги додається бібліографічний покажчик літератури з філософії історії, складений Ю. П. Сенокосовим.

А. Ф. Кілунов

ХРЕСТОМАТІЯ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР (7—8 кл.).

За редакцією члена-кореспондента
АН УРСР Гуржія І. О.

Вид-во «Радянська школа», К., 1970, 176 с.

Хрестоматія складена відповідно до шкільної програми з історії СРСР і УРСР

для 7—8-х класів середньої школи. У ній вміщено джерела з пайважливіших питань історії України з V ст. до нашої ери і до кінця XIX ст., які об'єднані в 11 розділах. Кожний з них відкривається короткою характеристикою відповідного історичного етапу. На початку підрозділів наведено перелік і короткий зміст джерел.

Стислий документальний матеріал перших розділів хрестоматії свідчить про спільний початковий етап історії українського, російського та білоруського народів. Тут ґрунтовно відображена діяльність перших київських князів щодо зміцнення та розширення Давньоруської держави (походи Ігоря, Святослава, запровадження християнства та ін.). Однак замість документа про похід Володимира на Київ, очевидно, слід було б вмістити уривки з літопису про будівництво ним багатьох міст і зміцнення південних кордонів Русі, його успішну боротьбу з печенігами. Джерела другого розділу хрестоматії дадуть змогу значно поглибити знання учнів про високий рівень культури Київської Русі, перші класові виступи трудящих, героїчну боротьбу руського народу з іноземними загарбниками.

Про феодальну роздробленість на Русі дають яскраве уявлення документи, в яких змальовано князівські усобиці. Однак чомусь не згадується жодним словом про основний документ того часу — «Руську правду».

Велику допомогу у вивченні історії України XIV—XV ст. подадуть матеріали, де йдеться про загарбання Литвою та Польщею українських земель, на яких було встановлено тяжкий феодальний та національний гніт. Про це свідчать документи про повинності селян та уривок з Литовського статуту 1588 р. про обмеження селянського виходу. Однак чомусь не наведено жодного документа з актових книг про нечувано жорстокі знущання магнатів та шляхти з селян.

Про визвольну боротьбу українського народу проти польсько-шляхетських загарбників видано, як відомо, дуже багатий документальний матеріал. Та авторам вдалося відібрати найцікавіші й найважливіші свідчення про героїчну боротьбу проти соціального та національного гніту на Україні в кінці XVI та в першій половині XVII ст., визвольну війну українського народу 1648—1654 рр., що завершилася возз'єднанням України з Росією.

Досить вдало підібрано основні джерела, в яких розкривається надзвичайно складне політичне та соціально-економічне становище України в другій половині XVII ст., піднесення антифеодальної боротьби. Окремий підрозділ присвячено спільній боротьбі російського та українського народів проти татаро-турецької агресії.

Свідченням зростання феодального землеволодіння та посилення феодально-кріпосницького гноблення на Україні в першій половині XVIII ст. є жалувана грамота Петра I гетьману І. Скоропадському на маєтки, відомості про кількість залежних дворів і селян у козацької старшини й духовенства Харківського слобідського полку, скарги селян на свавілля землевласників. Однак, очевидно, скласти повніше уявлення про закріпачення селян допоміг

би універсал гетьмана І. Мазепи про дводенну панщину.

В яскравих уривках з історичних джерел відбито основні етапи антифеодальної боротьби народних мас на Україні в першій половині XVIII ст.: селянсько-козацьке повстання на чолі з Семеном Палієм, участь українських козаків і селян у повстанні під проводом Булавина, повстання 1734 р. під керівництвом Олексія Довбуша. Цікаві документи, що розповідають про народну війну на Україні проти шведських загарбників, героїчну оборону Полтави та славнозвісну Полтавську битву, допоможуть поглибити знання учнів з історії спільної боротьби українського та російського народів проти іноземних загарбників.

Матеріали, вміщені в хрестоматії, досить докладно висвітлюють соціально-економічний розвиток та політичне становище українських земель, посилення феодально-кріпосницького гніту та антифеодальної боротьби народних мас України в другій половині XVIII ст. Але в підрозділі, присвяченому розвитку української культури XVIII ст., немає жодної згадки про Київську академію, яка була вогнищем тогочасного культурного життя.

Найбільш вдало й різнобічно підібрано документи для X та XI розділів. Це дало змогу яскраво розкрити основні явища, події, факти розкладу й кризи феодально-кріпосницької системи на Україні в першій половині XIX ст., розвиток промислового капіталізму та піднесення революційного руху.

Переважає більшість документів, за винятком тих, що являють собою пам'ятки тогочасної мови і літератури, подана в перекладі на українську мову. Але навряд чи потрібно було перекладати російський текст про декабристів з «Журналу» Т. Г. Шевченка. Від цього він лише втрапить (стор. 111—112). Зате уривок з твору Длугоша про Грюнвальдську битву чомусь залишено в перекладі на російську мову, що не є мовою оригіналу (стор. 38). Такі джерела хрестоматії, як «Літопис за Лаврентіївським списком», «Літопис за Іпатіївським списком», а також Литовський статут, вимагають пояснень. Зокрема, слід було б охарактеризувати окремих авторів.

Не всі стародавні незрозумілі терміни розкриті. Так, в документі № 6 на стор. 35—36, де йдеться про розміри селянських повинностей в XVI ст., не пояснено, що таке грош, копа, толока.

Цілком очевидно, що всі ці зауваження і побажання не можуть знизити цінності нової хрестоматії з історії України, яка полегшить викладання історії Української РСР в школі, сприятиме поглибленню знань учнів завдяки великому за обсягом і старанно відбраному документальному матеріалові. Можна лише побажати, щоб подібні корисні видання з історії з'являлися частіше і більшим тиражем.

В. І. Самойленко

М. А. ЛИТВИНЕНКО. ДЖЕРЕЛА
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ XVIII ст.,

Харків, Видавництво Харківського
університету, 1970, 204 с.

Видаання є першим ґрунтовним джерело-знавчим дослідженням з історії України XVIII ст. В ньому автор подає історію виникнення різноманітних джерел, з'ясовує ступінь їх дослідженості та значення для вивчення політичного становища, розвитку економіки, культури, соціальних відносин та класової боротьби на Україні.

Книжка складається з трьох розділів: «Акти державного управління», «Ревізії та описи» і «Мемуарна та історична література». В передмові зазначається, що успішний розвиток історичної науки немислимий без розвитку джерелознавства — однієї з найважливіших історичних дисциплін, що перед дослідниками ставиться вимога, керуючись марксистсько-ленінським методом, глибоко й всебічно вивчати історичну дійсність.

В першому розділі йдеться про законодавчі юридичні документи верховних органів державної влади, центральних і місцевих установ, пам'ятки українського права, матеріали Законодавчої Комісії 1767 р., в наступному — про різні ревізії, генеральне слідство, маєтності, Рум'янцевський опис Лівобережної України 1765—1769 рр., опис намісництва, матеріали генерального межування та картографії. Останній розділ складають мемуари (щоденники, спогади, записки тогочасних відомих діячів) та історичні твори (літописи, літописні розповіді, журнали тощо).

Книжка містить змістовну бібліографію різноманітних джерел з історії України XVIII ст. і, безумовно, є цінним посібником для навчальних та культосвітніх закладів, істориків і краєзнавців.

Слід, проте, зауважити, що в книзі є окремі неточності та друкарські помилки. Наприклад, на 29-й сторінці помилково зазначено, що уряд Катерини II 10 листопада 1754 р. видав указ про заснування на Україні замість гетьманського управління Малоросійської колегії. На сторінці ж 95-й (уже правильно) повідомляється: «В 1764 році на Україні остаточно ліквідується гетьманство, а для управління нею створюється Друга Малоросійська колегія на чолі з президентом П. О. Рум'яцевим». На 30-й стор. читаємо, що указом від 16 вересня 1781 року на Лівобережжі замість полків були утворені Новгород-Сіверське, Чернігівське та Київське намісництва. А на 115-й стор. говориться, що «старий адміністративний поділ України на полки в 1782 році було скасовано і всю територію гетьманства поділено на три намісництва». То якій же даті вірити? Ще — на 81-й стор. замість «Сухоробівці» дано назву «Сухоробівці», на 94-й — замість «Короп» (на Чернігівщині) написано «Коропова», а на 123-й — містечко Сосниця «перейменоване» на Сосновку. Автор також помилково твердить, що Рум'янцевський опис Лівобережної України розпочато у вересні 1756 р., коли достовірно відомо, що 1765.

Однак, незважаючи на вказані недоліки, книжка М. А. Литвиненко, безперечно, має чимале пізнавальне й виховне значення для читача.

Я. О. Кривко.

Хроніка та інформація

НАУКОВІ КОНФЕРЕНЦІЇ В УЖГОРОДСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

18—20 березня 1971 р. в Ужгородському університеті проходила VI науково-методична конференція на тему «Використання програмованого навчання і технічних засобів у навчальному процесі». На ній працювало 19 секцій, в тому числі історії та суспільних наук.

На пленарному засіданні вступне слово виголосив голова оргкомітету, проректор учбової частини Ужгородського університету М. П. Лакіза. З доповідями виступили: проф. О. М. Рот («Дидактичні проблеми програмованого навчання у вузі»), проф. О. Ю. Пащенко («Деякі принципи створення програмованих посібників»), старший викладач Є. І. Сірий («Програмоване навчання і самостійна робота студентів») та доктор педагогічних наук В. В. Гомонай («З досвіду використання технічних засобів на кафедрі педагогіки та психології»).

На засіданні секції суспільних наук були заслухані доповіді та повідомлення: «Використання технічних засобів під час викладання політичної економії та філософії (обмін досвідом)» (проф. М. П. Редько та доцент А. О. Гончаренко), «Про деякі форми і методи використання

технічних засобів та унаочнення у процесі вивчення історії КІРС на стаціонарі» (старший викладач Л. М. Бахматова), «Технічні засоби та унаочнення як одна з форм допомоги студентам-вечірникам у вивченні історії КІРС» (доцент В. В. Делеган), «Використання технічних засобів і унаочнення в процесі вивчення історії КІРС на заочному відділі» (доцент І. С. Кулагін) та «Використання наочних посібників і технічних засобів у процесі викладання наукового комунізму» (доцент В. П. Головатий).

На засіданні секції історичних наук були заслухані і обговорені доповіді «Використання програмованого навчання та технічних засобів на заняттях з курсу нової та новітньої історії» (проф. І. М. Гранчак), «Застосування технічних засобів на лекціях з історії СРСР» (проф. І. Г. Шульга), «Методика підготовки і проведення перегляду кінофільмів з археології» (доцент Е. А. Балагурі), «Використання технічних засобів студентами-істориками на педагогічній практиці» (доцент В. В. Палюк) та «Про роль кінофільмів у процесі викладання етнографії» (доцент М. П. Тиводар).

22 березня 1971 р. відбулося пленарне засідання XXV підсумкової наукової конференції професорсько-викладацького складу, на якому з доповідями виступили ректор Ужгородського університету Д. В. Чепур («Досягнення університету за період між XXIII і XXIV з'їздами КІРС та головні завдання на дев'яту п'ятирічку») та доцент А. О. Гончаренко («Розвиток економіки СРСР між XXIII і XXIV з'їздами КІРС — новий важливий крок у створенні матеріально-технічної бази комунізму»).

23 березня на першому засіданні секції історичних наук було заслухано сім доповідей і повідомлень. Професор І. М. Гранчак у доповіді «Дальший розвиток радянсько-угорських відносин в 1957—1960 роках» підкреслив, що питання політичного співробітництва між Угорською Народною Республікою та СРСР недостатньо вивчає-

ться радянськими істориками. Доцент С. О. Міщенко у доповіді «Утворення і робота фірм у промисловості західних областей УРСР (1959—1968 рр.)» вказав, що вперше в СРСР на західноукраїнських землях були організовані промислові фірми, які спеціалізувалися на випуску окремих видів продукції. У повідомленні «Співробітництво Угорської Народної Республіки з іншими європейськими країнами народної демократії в 1948—1956 рр.» доцент І. Г. Повхан вказав на значення діяльності Ради Економічної Взаємодопомоги у проведенні індустріалізації та будівництва соціалізму в країнах народної демократії. Економічна співдружність соціалістичних країн дала змогу відстояти їм свою економічну незалежність. Прс організаційно-господарське зміцнення кооперативних господарств Румунії після завершення колективізації (1962—1970 рр.) розповів проф. Г. В. Мар-

ченко. Доцент В. І. Олаг навів цікаві факти про роль В. І. Леніна в зміцненні міжнародного становища Радянської країни в 1920—1922 роках. Старший викладач І. В. Божук розповіла про антиклерикальні виступи селян Закарпаття в 20-х роках XX ст. та форми їх експлуатації церквою.

24 березня були заслухані три доповіді історіографічного характеру: «Деякі питання історії Закарпаття в працях російських істориків XIX—початку XX ст.» (доцент В. В. Пальок), «А. Ю. Кримський протуркофіліство в Росії і Європі» (старший викладач К. І. Гурницький) та «Узагальнення В. І. Леніном досвіду робітничого руху в Німеччині наприкінці XIX—на початку XX ст.» (доцент Г. В. Павленко). В. В. Пальок зазначив, що ще й досі немає праці, яка відображала б проблему вивчення історії Закарпаття російськими та українськими дореволюційними істориками і, крім того, підкреслив, що значна частина праць пройнята великодержавним шовінізмом і в них фальсифікуються деякі факти. Доповідач вказав на джерело знавчу базу праць авторів русофільського реакційного напрямку.

Гурницький схарактеризував нові праці, присвячені науковій діяльності А. Кримського, піддав аналізу промову Кримського на своєму 70-річчі з дня народження (1941 р.) та статтю співробітника АН УРСР Груніна, опубліковану в журналі «Архіви України» (1971, № 1).

У доповіді Г. В. Павленка вказувалося, що В. І. Ленін докладно зивчав соціал-демократичні ідеї і пропонував російським соціал-демократам глибоко вивчати соціалістичний рух 90-х років XIX ст. у Німеччині, наслідувати Ерфуртську програму, використовувати досвід німецької соціал-демократії.

Про вплив першої російської революції на піднесення боротьби сільськогосподарського пролетаріату Угорщини в 1905 р. розповів асистент І. О. Мандрик, а старший викладач О. С. Мазурок — про роль Дністра в економічних зв'язках західноукраїнських земель з Україною і Росією в другій половині XIX ст.

З етнографічною темою «Типи пастушого господарства в Закарпатті наприкінці XIX—на початку XX ст.» виступив доцент М. П. Тіводар. Проф. Я. І. Штернберг у доповіді «Видатний діяч угорського робітничого руху Ервін Сабо і революційна Росія» дослідив зв'язки Е. Сабова з революційними народниками (Крячковим, Тепловим та ін.), соціал-демократами, російською прогресивною еміграцією. Доповідач також навів кілька листів Рязанова, Ротштейна, Плеханова до Е. Сабова.

Під час обговорення доповідей та повідомлень були висловлені цінні пропозиції: зокрема вказувалося на необхідність висувати на наукові конференції доповіді історіографічного характеру та підготувати бібліографію з історії Закарпаття.

17 і 18 травня 1971 р. на історичному факультеті проходила ювілейна наукова конференція, присвячена 50-річчю Комуністичної партії Чехословаччини. Вона була організована Ужгородським державним університетом та Ужгородським відділом Інституту історії АН УРСР.

У ній взяли участь зав. відділом науки та учбових закладів Закарпатського обкому КП України О. В. Опаленик, проректор наукової частини доцент С. М. Кішко, викладачі кафедр суспільних наук та історичного факультету, вчителі, студенти, наукові співробітники Ужгородського відділу Інституту історії АН УРСР. Вступним словом конференцію відкрив секретар парткому Ужгородського держуніверситету доцент М. М. Болдижар.

На першому засіданні з доповіддю «Утворення КПЧ — перемога марксизму-ленінізму над опортунізмом в чехословацькому робітничому русі» виступив О. В. Хланта, який показав труднощі в діяльності КПЧ та визначив етапи боротьби з опортунізмом. Доцент В. П. Місюра зробив доповідь «Основні етапи боротьби КПЧ за зміцнення союзу робітничого класу і селянства в 1921—1938 рр.» Старший викладач Г. В. Божук підготувала повідомлення «КПЧ і розвиток руху сільськогоспо-

дарського пролетаріату в 1921—1929 рр.», а доцент В. В. Делеган — «Боротьба КПЧ за розвиток молодіжного революційного руху 1921—1929 рр.». Старший викладач О. П. Літвінов у повідомленні «КПЧ і боротьби за розгортання молодіжного революційного руху в 1930—1933 рр.» вказав, що в роки економічної кризи КПЧ, керуючись рішеннями VI конгресу Комінтерну, провела величезну роботу щодо зміцнення й дальшого розгортання комуністичного молодіжного руху й залучення на свій бік робітничої молоді.

Старший викладач П. Ф. Янович зробив повідомлення на тему «КПЧ — патхнення і організатор революційного профспілкового руху (1921—1938 рр.)». Про масово-політичну роботу КПЧ серед трудящих в 1921—1929 рр. розповів учитель Ужгородської середньої школи В. М. Сегеда. «Боротьба КПЧ проти ідеології масарикізму в 1921—1938 рр.» — тема повідомлення доцента В. М. Ленделла.

З доповіддю «П'ятий з'їзд КПЧ — поворотний пункт в історії комуністичного руху в Чехословаччині» виступив професор І. М. Грабчак, який розкрив боротьбу марксистсько-ленінських сил проти опортунізму, за перемогу марксизму-ленінізму в робітничому русі в країні.

18 травня на конференції виступив учасник революційно-визвольного руху на Закарпатті доцент М. С. Ротман («КПЧ і проблеми боротьби за створення антифашистського фронту в 1933—1938 роках»), який вказав на труднощі в діяльності КПЧ в умовах фашизації країни. Про зв'язки комуністів Чехословаччини та Угорщини в період боротьби за створення народного антифашистського фронту в 1937—1938 рр. розповів доцент В. В. Хайнас. Цікаві матеріали були використані в повідомленнях В. Ю. Ганчина («Боротьба КПЧ проти реакційного законодавства, за розширення політичних прав трудящих (1930—1938 рр.)» і наукових співробітників Ужгородського відділу Інституту історії АН УРСР О. В. Хланти та С. Ю. Пруниці («Боротьба КПЧ та 2-го Закарпатського крайкому за зміцнення інтернаціональної солідарності робітничого класу Чехословаччини»). Доцент І. П. Блага розповів про боротьбу Закарпатського крайкому КПЧ за поліпшення становища трудящого селянства в 1921—1938 рр.

З великою увагою учасники конференції вислухали доповідь проф. І. М. Мельникової на тему «Стратегія і тактика КПЧ

в боротьбі за перемогу соціалістичної революції (1945—1948 рр.)». Доповідь була побудована на глибокому вивченні першоджерел і містила в собі цінні теоретичні узагальнення історії КПЧ періоду боротьби за перемогу соціалістичної революції. Цікавий фактичний матеріал використав С. Ю. Пруниця для доповіді «Інтернаціональна допомога братніх країн чехословацькому народові в захисті завоювань соціалізму в 1968—1970 рр.».

З повідомленнями виступили старший викладач І. М. Небесник («Боротьба КПЧ за розвиток народної освіти на Словаччині (1945—1970 рр.)», кандидат економічних наук О. І. Русин («Розвиток співробітництва між ЧССР і УНР в період розгорнутого соціалістичного будівництва (1960—1970 рр.)», доцент С. О. Міщенко («Братерська дружба і взаємозв'язки робітників Радянського Закарпаття з робітниками Східно-Словачького краю ЧССР»).

В обговоренні доповідей та повідомлень взяли участь І. М. Мельникова, І. М. Гранчак, М. С. Ротман та інші. Матеріали конференції було вирішено опублікувати.

Г. В. Божук.

ТРЕТЯ ВСЕСОЮЗНА КОНФЕРЕНЦІЯ ІСТОРИКІВ ЗБРОЇ

25—28 травня 1971 р. у Державному ордені Леніна Ермітажі й Военно-історичному музеї артилерії, інженерних військ та військ зв'язку у Ленінграді проходила третя Всесоюзна конференція істориків зброї, в якій взяли участь 90 зброєзнавців, а також видатні конструктори сучасної зброї, викладачі військових вищих навчальних закладів, спеціалісти в галузі військової техніки з усіх республік Радянського Союзу. Це значно більше, ніж на попередніх конференціях у Москві та Тбілісі. Заступник директора Державного ордені Леніна Ермітажу В. О. Суслов, відкриваючи засідання, вказав, що конференція відіграє важливу роль у вивченні історії вітчизняної зброї та патріотичному вихованні трудящих.

Всього було заслухано 35 доповідей, з якими виступили професор ЛГУ В. В. Мавродін («К. Маркс, Ф. Енгельс і В. І. Ленін про стрілецьку зброю та її роль у воєнному мистецтві»), старший науковий співробітник Ленінградського відділу Інституту археології АН СРСР А. М. Кіріпніков («Зброїні повинні в російському війську XII—XIII ст.»), старший співробітник Державного ордені Леніна Ермітажу Л. І. Тарасюк («Ермітажна картина Д. Тенирса-Мол «Караульня» як зброєзнавче джерело»), старший науковий співробітник Державних музеїв Московського Кремля М. Е. Портнов («До історії колекції зброї Московської Оружейної палати»),

інженер-полковник у відставці І. О. Глозов («В. І. Ленін та озброєння Червоної Армії»), науковий співробітник Центрального військово-морського музею Л. А. Шимкевич («Історія розвитку мінного озброєння російського флоту») та багато інших.

Від України в роботі конференції взяли участь старший науковий співробітник Інституту археології АН УРСР Є. В. Черненко («Нові знахідки зброї в курганах України»), завідувач відділом Львівського історичного музею Б. В. Мельник («Особливості конструкції доспіху «Крилатого гусара»), завідувачий відділом Державного історичного музею УРСР В. О. Сидоренко («Виробництво зброї на Україні в XVI—XVII ст.»).

Під час обговорення доповідей виступили кандидат історичних наук А. М. Кіріпніков, проф. М. Е. Серебряков та ін.

Інженер — полковник у відставці І. О. Глозов зробив повідомлення про 100-річчя від дня народження відомого конструктора зброї Ф. В. Токарева, а професор Тульського державного педагогічного інституту В. М. Ашурков — про 80-річчя російської гвинтівки Мосіна.

В перервах між засіданнями було проведено екскурсії по залах Державного ордені Леніна Ермітажу, де виставлена західноєвропейська та східна зброя XV—XVIII ст., художні предмети і зброя тульських умільців та дитяча й мініатюрна

зброю XV—XIX ст. Учасники конференції відвідали також Центральний військово-морський музей, крейсер «Аврора», переглянули експозицію й фонди Воєнно-історичного музею артилерії, інженерних військ та військового зв'язку. 29 травня були організовані екскурсії по місцях бойової слави Ленінграда у роки Великої Вітчизняної війни та приміських палацх-музеях у Пушкіно, Червоному селі, Петропалаці.

На конференції було розглянуто деякі організаційні питання, зокрема затверджено склад редакційної комісії по виданню граць третьої Всесоюзної конференції істориків зброї і тексти зверненн до відповідних організацій м. Києва, де передбачено весною 1973 р. скликати четверту Всесоюзну конференцію істориків зброї.

В. О. Сидоренко.

ПАМ'ЯТІ ОЛЕКСИ ДОВБУША

29 травня 1971 р. видатному ватажкові народно-визвольного руху на західноукраїнських землях (30—40-х рр. XVIII ст.) відкрито пам'ятний знак та історико-меморіальний музей.

На урочисте свято в старовинне село Печеніжин Коломийського району Івано-Франківської області прибули гості з Києва. Львова та багатьох міст і сіл Прикарпаття. Під звуки трембіт і пісні «Гей, браття-спришки» голова Коломийського райвиконкому І. В. Ілік доручає відкрити пам'ятний знак досліднику руху опришків, автору декількох праць про легендарного героя, старшому науковому співробітнику Інституту суспільних наук АН УРСР, доктору історичних наук В. В. Грабовецькому та завідувачому райвідділом культури В. Д. Гринюку, голові Печеніжинської селищної ради І. О. Канцаку, учениці VII класу міс-

цевої середньої школи Галині Васишин. ...Спадає біле покривало, і — перед глядачами постає в камені мужній народний месник, що ніби зрісся з рідною землею. Пам'ятник встановлено поряд із старовинними карпатськими горбами неподалік зеленої діброви, його виготовили заслужений діяч мистецтв УРСР В. Н. Борисенко й архітектори В. І. Бласюк та Л. П. Попищенко.

Після урочистої частини гості оглянули сільський музей, до організації якого долали зусилля працівники Івано-Франківського краєзнавчого та Коломийського музею народного мистецтва Гуцульщини, печеніжинські педагоги, учні й колгоспники.

Святкування закінчилося концертом прикарпатських майстрів й аматорів вокально-хореографічного мистецтва.

П. А.

СХОДОЗНАВЧЕ ЗІБРАННЯ ім. А. Ю. КРИМСЬКОГО

Серед цінних й унікальних книжкових фондів ЦНБ АН УРСР є велике сходознавче зібрання, створене з ініціативи видатного українського вченого-сходознавця, академіка А. Ю. Кримського. Наприкінці 1920 р. його було виділено в окремий фонд, який довгий час був одним з найменших у бібліотеці, бо туди надходили переважно матеріали друковані східними мовами. 1934 р. фонд значно поповнився творами, що свого часу входили до бібліотеки Кабінету арабсько-іранської філології при АН УРСР, і дістав назву «Відділ народів СРСР та Сходу».

1951 р. в ДПБ АН УРСР звернувся спокійного академіка А. Ю. Кримського з пропозицією придбати особисту бібліотеку вченого, для огляду якої було відряджено спеціальну комісію. В бібліотеці налічувалося 1270 томів рідкісних книжок, 90% яких у фондах ДПБ АН УРСР були відсутні. Тому дирекція порушила клопотання перед Президією АН УРСР про асигнуван-

ня на цю мету спеціальних коштів. Незабаром особисту бібліотеку А. Ю. Кримського було перевезено з Звенигородки до Києва¹. Література, що зібрана в ній, відображає наукові інтереси вченого.

Оскільки діяльність А. Ю. Кримського в галузі сходознавства була присвячена трьом основним народностям мусульманського світу — арабам, персам і туркам, то це позначилось і на складі книжкового фонду його особистої бібліотеки, яка після опрацювання ввійшла до книжкового фонду «Відділу народів СРСР та Сходу». З того часу назва «колекція А. Ю. Кримського» поширилася на весь сходознавчий фонд, який під час впорядкування та опрацювання літератури з бібліотеки А. Ю. Кримського було реорганізовано й уніфіковано. З 1960 р. він став до діючих фондів центрального книгосховища. У нього

¹ Архів ЦНБ АН УРСР, оп. 2, спр. 772, арк. 85.

входить близько 13 тис. книг та журналів², видрукованих більш як на 80 мовах. Серед книг налічується понад 1 тис. томів рідкісних видань XVI—XIX ст.

У короткій замітці дати систематичний огляд фонду неможливо, а тому доведеться зупинитись лише на окремих групах матеріалів. У зібранні чимало творів східних письменників, перекладених на європейські мови, а також творів європейців про країни Сходу. Серед них є монографії з історії, правознавства, філософії, історії релігії, особливо мусульманської, географії, етнографії, антропології, археології, міфології, історії літератури й мистецтва. Переклади історичних та літературних пам'яток зроблено переважно з арабських, персидських та турецьких текстів.

В окрему групу можна виділити книги, видані східними мовами. Це джерела з історії, географії, права, філософії та історії релігії, пам'ятки писемності й народної поезії Сходу.

До групи книг російською та українською мовами з питань сходознавства входять майже всі друковані праці А. Ю. Крымського. Тут можна почерпнути відомості про побут і матеріальну культуру народів зрубіжного Сходу, суспільно-політичний устрій та економічний розвиток їх країн тощо.

Арабістика представлена творами, що являють собою джерела для вивчення середньовічної історії, мусульманського права, етнографії: численні праці арабомовних істориків, літописи арабських походів та завойовань, твори середньовічних арабських географів, богословів, мандрівників, літераторів. Зустрічаються також і християнські пам'ятки давнього та нового часів, зокрема трактати богословів, що писали арабською мовою. Арабські країни представлені зразками друку Сирії, Багдаду, Єрусалиму, Мекки, Алжіру, Тунісу та ін.

Твори європейськими мовами являють собою переважно переклади арабських літописів, критичні дослідження джерел, зокрема про арабських істориків, літописців, географів, вчених, філософів тощо. У збірці є також твори російських дореволюційних істориків і дослідників арабської філології: численні монографії й дослідження в галузі арабської граматики, лексикології та діалектології, історії арабської літератури та літературознавства, переклади пам'яток арабської літератури. Вони видруковані здебільшого у видавництвах «Academia» та «Всемирная литература», яке виникло з ініціативи О. М. Горького. Серед книг з питань арабістики трапляються римські стародруки кінця XVI ст. з відомої друкарні Медичі та цінні халевські видання.

Іраністика представлена творами з історії, економіки, мовознавства, питань матеріальної та духовної культури іраномов-

них народів та самого власне Ірану. Зібрання містить західні та східні джерела про Іран: записки і твори мандрівних монахів, купців, воєначальників, дипломатів, докладні описи Ірану, зроблені європейськими мандрівниками, твори описового характеру, що ґрунтуються на відомостях античних авторів про Древню Персію, видання джерел та досліджень з середньовічної історії Ірану. У фонді численні переклади персидських історичних пам'яток та творів художньої літератури європейських вчених-іраністів; твори з історичної географії, етнографії, палеографії, епіграфіки, нумізматики, історії давньоіранської та середньоіранської домусульманської культури, філософії, історичної лінгвістики тощо. Є численні описи Ірану, зроблені російськими дипломатами, військовими чиновниками, представниками торговельно-промислових кіл, мандрівниками, а також праці російських вчених-сходознавців з історії Ірану, історичні хроніки. Поряд з історією повно представлена поезія, зокрема твори поетів, що становлять славу Персії: Енвері, Хакані, Нізамі, Мінучехарі, Сааді, Гафіза, Аттара, Джелал-ед-дін-Румі, Джамі та інших. Є також твори з афганістики, курдознавства, осетинознавства.

Туркологія представлена європейськими та східними джерелами з історії Туреччини, зокрема про державу сельджуків, утворення Османської держави, дослідженнями про тюркомовні народи, їх мову й літературу, пам'ятками майже всіх головних писемностей, що існували у турецькому світі, творами про турецьких поетів і прозаїків тощо.

Є чимало творів з візантієзнавства: візантійські пам'ятки (хроніки), тексти в оригіналах та перекладах, історичні та публіцистичні твори, публікації джерел візантійських юридичних пам'яток, дослідження з нумізматики, хронології, економічної історії тощо, а також окремих періодів візантійської історії.

Про країни Африки дають відомості твори європейських вчених, мандрівників, письменників, зокрема стародавніх греків та римлян, які залишили докладні списи країн Північної Африки. Є також переклади творів середньовічних арабських, візантійських, персидських, індійських, китайських та інших географів і мандрівників. У збірці багато монографій, що належать перу російських мандрівників XVIII—XIX ст., щоденники та описи мандрівок, твори з географії та етнографії Африки, дослідження видатних російських сходознавців з питань історії та культури африканських народів.

Семітологія представлена творами з історії семітських народів, а також мовознавчими дослідженнями, зокрема про деякі живі та мертві семітські мови.

Індологія представлена монографіями з історії, економіки, філософії, буддизму, палеографії, хронології, епіграфіки, етнографії, численними перекладами пам'яток епосу та художньої літератури, дослідження-

² Державна публічна бібліотека Академії наук УРСР у 1960 році, К., 1962, стор. 84.

ми в галузі літератури, мистецтва та мов народів Індії.

Є чимало творів, у яких висвітлюється історія, культура, релігія, побут, мистецтво стародавнього Єгипту. Дослідження з єгипетської філології присвячені розшифровуванню єгипетської ієрогліфічної криптографії, огляду давньоєгипетських пам'яток писемності релігійного, літературного та наукового характеру.

Про історію, філософію, економіку, літературу та культуру Китаю можна почерпнути відомості з численних історичних та географічних творів європейських мислителів, що довгий час жили у країні, та монографій з історії китайської культури. Трапляються також переклади на європейські мови стародавніх китайських історичних пам'яток, творів філософського, морально-етичного та релігійного змісту, привертають увагу численні твори російських вчених-китаєзнавців та мандрівників.

У збірці є праці з японознавства.

Оскільки сходознавчий фонд ЦНБ АН УРСР створювався протягом ряду років і з різних частин, то на книгах залишилися різноманітні штампи та позначки. Наприклад, на томах з особистої бібліотеки А. Ю. Кримського, крім штампів ЦНБ АН УРСР, на обкладинках наклеєні білі смужки паперу, на яких чорнилом написано назву німецькою мовою. Справа в тому, що в період Великої Вітчизняної війни бібліотека залишалася в Звенигородці, тимчасово окупованій німецько-фашистськими загарбниками, які готувалися бібліотеку вченого вивезти до Німеччини. Серед книг з особистої бібліотеки А. Ю. Кримського є унікальні примірники, на полях і в текстах яких рукою вченого зроблені помітки, написи та виправлення. Наприклад, у 3-му виданні «Истории Персии, ее литературы и дервишеской теософии» (М., 1912) на сторінках 241—259, де міститься історико-літе-

ратурна розвідка про персидського поета Фери́деддина Аттара, весь текст виправлено олівцем.

На книгах, подарованих А. Ю. Кримському, є автографи багатьох видатних учених: президента АН УРСР, відомого радянського ботаніка В. І. Липського («Путешествие в Джунгарский Алатау», 1924); сходознавця, члена-кореспондента АН СРСР Є. Е. Бертельса («Персидская поэзия в Бухаре. X век», 1935); відомого радянського мандрівника, дослідника Центральної Азії, академіка АН УРСР П. К. Козлова («Тибет и Далай-Лама», 1920); відомого російського сходознавця, основоположника асирології в Росії М. В. Нікольського («В. Ф. Миллер как востоковед», 1914); директора Азіатського музею, академіка С. Ф. Ольденбурга («Азиатский музей Российской Академии наук 1818—1918», 1920). Цікавий автограф члена арабської Академії наук у Дамаску ал-Маграби Абд ал-Кадира: «Дарунок від автора великому сходознавцю шановному професору Агатангелу Кримському. 15.VII. 1929». Є книги з автографами учнів А. Ю. Кримського — відомих вчених-сходознавців Х. К. Бранова, Б. В. Міллера, О. П. Поцілуєвського, В. Ф. Міно́рського та ін.

Значну частину зібрання становить література довідкового характеру — галузеві енциклопедії, словники, довідники, бібліографічні покажчики. Серед словників є кілька видань XVII і XVIII ст., що становлять бібліографічну рідкість. Особливо цінні багатомовні словники-поліглоти, а також повні комплекти російських та іноземних сходознавчих журналів.

Дослідники можуть знайти у цьому фонді багато цінного матеріалу для висвітлення зв'язків між слов'янськими і східними народами та створення глибоких наукових праць.

Є. О. Колесник.

ПОСТІЙНО ДІЮЧИЙ СЕМІНАР-НАРАДА

У лютому ц. р. за ініціативою співробітників Інституту історії АН УРСР та участю працівників Республіканського товариства «Знання» й Інституту США АН СРСР розпочав свою роботу постійно діючий семінар «США — політика, економіка, історія». Його учасники — наукові працівники, викладачі вищих навчальних закладів, кваліфіковані лектори-міжнародники, аспіранти. У програмі семінару обговорення доповідей, рефератів та повідомлень з актуальних питань внутрішньої та зовнішньої політики США, зустрічі з вченими, громадськими діячами, дипломатами, журналістами, які відвідували Сполучені Штати Америки.

Науковий керівник семінару член-кореспондент АН УРСР, доктор історичних наук, професор А. М. Шлепаков зробив допо-

відь «Зовнішньополітична позиція США в світлі підсумків XXV сесії Генеральної Асамблеї ООН». Перед слухачами також виступили завідувач сектором Інституту США доктор юридичних наук, професор Б. С. Никифоров («Злочинність США: тенденції і перспективи»), старший науковий співробітник, кандидат історичних наук Г. А. Трофименко («Сучасні доктрини США»). Далекосхідній стратегії США була присвячена доповідь завідуючого сектором Інституту США кандидата історичних наук Л. П. Лукіна. Учасники семінару обговорювали також проблеми внутрішньої політики й економіки. Так, співробітник Інституту історії АН УРСР кандидат історичних наук В. А. Лівень розповіла про деякі аспекти антивоєнного руху, а заві-

дуючий сектором Інституту США Ю. І. Бобраков — про особливості державного регулювання економіки США на сучасному етапі.

Ряд учасників семінару взяв участь у науковій конференції «США в 70-ті рр.», яку проводили Інститут США та Інститут світової економіки і міжнародних відносин АН СРСР. Активне обговорення актуальних проблем свідчить про правомірність і перспективність такої форми поглиблення знань і обміну думками.

Найближчим часом учасники семінару планують розглянути ряд важливих тем з історії масових рухів, зокрема молодіжного, становища і боротьби негрів та іспанського населення, проблем структури й організації економіки США, їх зовнішньополітичної експансії. Передбачається також публікація найважливіших доповідей і повідомлень.

О. В. Сахарова.

ІВАН ДАВИДОВИЧ БОЙКО

5 червня 1971 р. на 72 році життя помер відомий український історик, доктор історичних наук Іван Давидович Бойко.

Народився він 17 (30) вересня 1899 р. у с. Володькова-Дівиня Ніжинського повіту Чернігівської губернії в сім'ї селянина-середняка. Після закінчення Інституту народної освіти з 1923 по 1930 р. Іван Давидович викладав суспільствознавство в Бориспільській семирічній школі. Наприкінці 20-х — на початку 30-х років І. Д. Бойко почав торувати свій шлях у науці. Його інтереси визначалися актуальними питаннями історії України доби феодалізму. Зокрема, він досліджував процес утворення старшинського землеволодіння на Переяславщині після Визвольної війни 1648—1654 рр. Після закінчення в 1932 р. аспірантури Науково-дослідного інституту історії культури ім. акад. Багалія І. Д. Бойко працював в. о. завідуючого кафедрою історії СРСР та історії України Вінницького педагогічного інституту, з 1934 до 1941 р. — в. о. доцента кафедри історії СРСР, а з 1936 р. — завідуючим кафедрою історії СРСР та історії України Харківського державного університету. Під час Великої Вітчизняної війни він працював завідуючим кафедрою історії СРСР та історії України в Об'єднаному Українському державному університеті в м. Кзил-Орда та завідуючим кафедрою історії України в Харківському державному університеті. З 1945 до 1948 р. І. Д. Бойко — завідуючий учбовою частиною Республіканської партійної школи при ЦК КПУ, а згодом — проректор по науково-видавничій частині та завідуючий кафедрою історії СРСР Вищої партійної школи при ЦК КПУ. З 1955 до 1963 р. І. Д. Бойко — завідуючий відділом історії феодалізму та старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР. З 1963 до 1966 р. Іван Давидович перебував на пенсії, а з жовтня 1966 р. до останнього часу працював стар-

шим науковим співробітником-консультантом відділу етнографії Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР.

1940 р. І. Д. Бойко захистив дисертацію на здобуття вченого ступеня кандидата історичних наук, 1950 р. здобув звання доцента, а 1964 р. захистив докторську дисертацію.

І. Д. Бойко підготував 12 кандидатів наук, опублікував понад 80 праць з історії СРСР та УРСР, зокрема монографію «Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст.» (К., 1963). Його брошури про 300-річчя возз'єднання України з Росією видали багатьма мовами народів СРСР і є цінними посібниками для пропагандистів. Він брав активну участь у написанні синтетичних праць «Історія Української РСР» (К., 1967), збірника «300-летие воссоединения Украины с Россией» (М., 1954), двотомної монографії «Історія селянства Української РСР» (К., 1967), книги «Народна землеробська техніка українців» (К., 1971), у створенні історико-етнографічних атласів України, Білорусії та Молдавії.

Як історик високої кваліфікації І. Д. Бойко входив до складу делегації Радянського Союзу на XII Міжнародному конгресі істориків, що відбувся у Римі в 1955 р.

За плідну науково-педагогічну та громадсько-політичну діяльність І. Д. Бойко був нагороджений орденами Трудового Червоного Прапора, «Знак пошани», медаллю «За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні», а також грамотами.

Пішов з життя чуйний товариш, вчений-комуніст, який все своє свідоме життя поспільовно відстоював марксистсько-ленінські принципи історичної науки.

Образ І. Д. Бойка назавжди збережеться в пам'яті всіх, хто його знав.

ЛИСТИ до РЕДАКЦІЇ

НА ЗАХИСТ ІСТОРИЧНОЇ ПРАВДИ

У зв'язку з минулим 50-річчям Радянських Збройних Сил у нашій пресі з'явилося багато статей і розповідей, видано ряд збірників, присвячених окремим етапам і епізодам славного бойового шляху Червоної Армії. Друкувалися й друкуються тепер спогади про революційну й бойову діяльність видатних радянських воєначальників часів громадянської війни.

Це, безумовно, відрядне явище. Радянські люди прагнуть знати героїчне минуле Батьківщини, істину про ратні справи своїх батьків і дідів, безпосередніх учасників народження й становлення першої в світі Радянської держави. Правдиве відображення історичних подій і бойових справ — відповідальне завдання радянської літератури, виховне значення якої безспірне. Вона зміцнює славні бойові традиції громадянської війни, що допомогли радянському народові в роки Великої Вітчизняної війни вистояти й перемогти в жорстокій боротьбі з фашизмом.

Але, на жаль, доводиться відзначити, що у багатьох статтях і спогадах припускаються неточності, фактичні помилки, не досить чіткі формулювання, суперечливості, а часом вигадки. Це не тільки применшує, але й нерідко зводить нанівець цінність матеріалів.

Причини вільного поводження з історичною істиною полягають в тому, що ряд авторів втрачає почуття відповідальності перед читачами за друковане слово. Багато молодих товаришів, які не були учасниками минулих подій, пишуть з чужих слів і не звіряють підготовлюваних ними матеріалів з архівними даними або раніше опублікованими. Трапляються автори, які виявляють недбалість в своїх писаннях, а деякі з особистих міркувань чи для красного слівця на догоду цікавого викладу свідомо грішати істиною, припускають домисли, сподіваючись, що за давністю часу їх ніхто не перевірить. Не перевелися ще й такі люди, що поринаються в спогади з бажанням втиснути своє більш ніж скромне прізвище поряд з прізвищами визначних революціонерів і полководців громадянської війни і блиснути своїм «я» в ореолі чужої слави. Вони відвідують редакції газет і журналів, музеї, де у них охоче беруть біографічні «спогади», що в дальшому стають основою іноді безпрецедентної власної вигадки.

Чимало неточностей, наприклад, у статтях, присвячених 70-річчю від дня народження прославленого радянського військового діяча, командарма 1-го рангу Й. Е. Якіра й легендарному герою громадянської війни Г. І. Котовському. Так, у статті А. Ларіонова «Командарм»¹ написано, що Якір був нагороджений двома орденами Червоного Прапора. Це не відповідає дійсності. Тут читачам подано неправильну інформацію. Він був нагороджений трьома орденами Червоного Прапора.

За успішне керівництво бойовими операціями військових частин проти білокозаків генерала Краснова, ліквідацію сахаровського заколоту та за особисту мужність і героїзм восени 1918 р. Й. Е. Якір був нагороджений орденом Червоного Прапора.

Невмирущою славою в роки громадянської війни вкрила себе 45-а стрілецька дивізія, яку очолював Якір. Частини цієї дивізії брали участь у боях проти Юденича, Денікіна і Махна. За вміле оперативне керівництво бойовими діями Південної групи військ 12-ї армії в серпні—вересні 1919 р., яка здійснила героїчний перехід по тилах ворога з Одеси до Житомира, Якіра було вдруге нагороджено орденом Червоного Прапора. У 1920 р. за бойові успіхи очолюваної ним групи військ на польському фронті Якір втретє нагороджується орденом Червоного Прапора².

А. Шатов, розповідаючи про завершення походу Південної групи під командуванням Й. Е. Якіра писав: «...бригада Котовського, яка входила до складу 45 с. д., разом з іншими частинами оволоділа Києвом, завдавши тим самим нищівного удару

¹ «Молодь України», 14 серпня 1966 р.

² Календар знаменних і пам'ятних дат на III квартал 1971 року, К., 1971, стор. 39.

в тил денікінської армії»³. Тут фактична помилка. Кавбригада 45 с. д., що згодом іменувалась «Кавбригадою Котовського», не існувала в жовтні 1919 р., коли 45 с. д. вела бої під Києвом. Кавбригада була сформована за наказом начальника дивізії № 02 від 12 січня 1920 р.⁴

У ряді матеріалів, у тому числі, в статті А. Шатова, операція за визволення червоноармійськими частинами Одеси в лютому 1920 р. висвітлюється без урахування наявних архівних документів з історії 41-ї й 45-ї стрілецьких дивізій. За наказом начдива 45 за № 014 від 4 лютого 1920 р. відзначалось, що завдання «...оволодіти м. Одесою покладено на начдива 41. 1-у стрілецьку бригаду й кавполки дивізії на час операції по оволодінню м. Одесою в оперативному відношенні підкорити начдиву 41»⁵.

На підступах до міста відбулася зустріч Г. І. Котовського і начальника 41-ї стрілецької дивізії, що прямувала до Одеси⁶. За наказом начдива 41 № 017 від 6 лютого 1920 р. сказано: «...Командиру кавбригади Котовському, додержуючись маршруту через Дальник — Петровське — Маяки і далі до повного знищення противника, постаратися захопити штаб 2-го армійського корпусу»⁷.

У ніч з 6 на 7 лютого кавбригада Котовського зупинилась у с. Северинівці (в 40 км від Одеси), де відбулася відома «розмова» по телеграфу Г. І. Котовського з білогвардійським генералом Шевченком, від якого Котовський зумів одержати цінні військові відомості⁸.

6 лютого о 14 годині начдив О. М. Осадчий мав телеграфну «розмову» з білогвардійським начальником штабу 5-ї піхотної дивізії полковником Апухтіним. У процесі розмови начдив 41 з'ясував усі подробиці розташування білих в Одесі й дальші завдання частин і з'єднань⁹.

Внаслідок такої поінформованості частини 41-ї стрілецької дивізії зненацька увійшли до міста. Це стверджує повідомлення командарма 14 Реввійськраді Південно-Західного фронту: «...Одеса була зайнята завдяки особливій винахідливості начдива 41, який зв'язався з начштабом 5-ї піхотної дивізії білих полковником Апухтіним... Майже без втрат увірвалися до міста Одеси, де на вулицях зав'язався впертий 24-годинний бій»¹⁰.

За оперативним зведенням 45-ї стрілецької дивізії № 2092 від 9 лютого про дії кавбригади Котовського повідомлялось: «Кавчастини 7 лютого на світанку виступили з с. Кубанка і підійшли до м. Одеси з боку Пересипу. Ворог, який засів у центрі, вчинив упертий опір. Кавбригада оточила місто з боку Застави, перша вибила звідти противника, паралізувала бронепоезди і тим сприяла оволодінню містом»¹¹.

І. Дубинський у статті «На Київських маневрах 1935 року» момент введення у прорив кінноти описує всупереч фактичному становищу: «...У прорив рушила кіннота з танками. У першому ешелоні йшла 14 кавдивізії. Кінноту вів Леонід Петровський, син Всеукраїнського старости»¹². Той, у кого збереглися в пам'яті дні маневрів, може бути вкрай здивований такою вигадкою. Адже у першому ешелоні 2-го кінного корпусу (комкор М. М. Криворучко), введенного у прорив, йшла 3-я Бессарабська ім. Г. І. Котовського кавдивізія під командуванням двічі орденоносця М. І. Мишука. Від дивізії як передовий загін був висунутий вперед 16 кавполк під командуванням двічі орденоносця С. А. Раппопорта.

Маневрам передувала велика підготовча робота військових частин. У Короткому нарисі історії Червонопрапорного Київського військового округу зокрема вказується, що «в серпні відбувалися одноденні навчання 3-ї й 5-ї кавдивізій за темою «Дії кінного корпусу у прориві»¹³. 14 кавдивізія в Київських маневрах не брала участі.

Рясніше неточностями стаття І. Дубинського «Командарм 1-го рангу», вміщена в журналі «Блокнот агітатора». Наприклад, автор пише: «...двадцятирічний Якір у квітні 1917 року в рідному Кишиневі вступив у ряди партії. Його поручителем став козакий унтер-офіцер більшовик Кокарев, який спромігся весь козакий Заамурський

³ А. Шатов. Солдат партии.— «Правда України», 14 серпня 1966 р.

⁴ Г. И. Котовский. Документы и материалы, док. 89, Кишинев, 1956.

⁵ Там же, док. 102.

⁶ Воспоминания о Г. И. Котовском (далі — Воспоминания...), Кишинев, 1961, стор. 17.

⁷ ЦДАРА, ф. 1421, оп. 2, спр. 65, арк. 2582, стор. 260.

⁸ Легендарний полководець, К., 1969, стор. 95; Воспоминания..., стор. 72.

⁹ ЦДАРА, ф. 199, оп. 4, спр. 306, арк. 18—19.

¹⁰ Там же, арк. 2—11.

¹¹ Там же, ф. 1421, оп. 2, спр. 77, арк. 67; Г. И. Котовский. Документы и материалы, док. 108.

¹² «Известия», 25 серпня 1966 р.

¹³ Киевский Краснознаменный. Краткий очерк истории Краснознаменного Киевского Военного Округа 1919—1969, К., 1969, стор. 120—121; ЦДАРА, ф. 25899, оп. 34, спр. 26, арк. 288.

полк перетягти на бік більшовиків»¹⁴. Не міг Г. І. Кокарев тоді бути поручителем, бо він, як це записано в його особистій справі за № 101 і послужному списку за № 2611 (зберігаються в архіві Міністерства Оборони СРСР) — член РКП(б) з 22 лютого 1918 р.

У мемуарах «Трубачи трубят тревогу», де мова йде про дії махновців влітку 1921 р. на Лівобережній Україні, І. Дубинський твердить, що «...десь близько Балакліє вони розгромили Червоногусарську бригаду, очолювану царським офіцером Ватманом, зідрали з убитих і поранених кавалеристів новенькі червоного сукна галіфе»¹⁵. При згадуванні такої трагічної події (розгром цілої бригади!) треба було б сказати, де, коли це трапилось; які обставини такої сумної події і в усякому випадку (хоч би в примітці) послатися на відповідний документ — наказ, зведення, повідомлення і т. п. Однак Дубинський цього не зробив. А це викликає у читача законний сумнів у достовірності описаної автором події, що кладе пляму на бойове минуле червоногусарців — бійців і командирів, які достойно бились проти ворогів Батьківщини.

У 1967 р. у газетах «Советская Молдавия» (4 квітня) і «Кавказская здравница» (10 травня) опубліковано дві майже однакові статті І. Братченка під заголовком «Сподвижник Котовського». У них мова йшла про колишнього начальника штабу бригади Котовського К. Ю. Юцевича, який більшу частину служби в бригаді залишався працівником тила, що стверджують документи¹⁶. В архівах зберігається список осіб старшого комскладу бригади Котовського. У графі «участие в боях и походах» проти прізвища начштаббрига Юцевича, його власною рукою написано відповідь — «В боях не был»¹⁷.

Тенденційні оповідання І. Братченка, який дає високу оцінку своєму героєві, вміщують досі нікому невідомий і ніде не опублікований документ Г. І. Котовського, що нібито зберігається в Музеї революції в Москві. Ось його текст: «...Заглядаючи в свою совість, можу сміливо сказати, що таких працівників, як Юцевич, республіка має мало, і якщо був один Котовський, який творив бойові легенди в огні боїв, то в тилу залишався другий Котовський, який створив тут міцний, залізний матеріальний тил, без якого героїзм на фронті не зміг би довго існувати і цим другим Котовським був тов. Юцевич».

У Музеї революції ні в експозиції, ні в фондах не виявлено такого документа. Директор Державного музею революції СРСР тов. А. Толстихіна на запитання Вченого секретаря Військово-наукового товариства при Центральному будинку Червоної Армії ім. М. В. Фрунзе 16 травня 1967 р. відповіла: «В музеї немає характеристики Юцевича, написаної Котовським». Та її, ми певні, й не могло бути. Найскромніший з хоробрих Г. І. Котовський не міг вихвалити самого себе і, тим більше, своїм ім'ям називати підлеглого.

Редакції газет визнали, що опублікували неперевірений матеріал, на Братченка накладено партійне стягнення, але публічно не спростовано домисли.

У 1969 р. війшов збірник спогадів про Г. І. Котовського, в якому один із авторів — М. О. Гажалов робить відчайдушні спроби переконати читачів, що він користувався у Котовського особливим довір'ям як здатний виконувати те, що не під силу іншим¹⁸. Гажалов пише, що за вказівкою Г. І. Котовського йому доручали відповідальну роботу у військовій кооперації, він очолював (одночасно!) три промислових підприємства (два миловарні заводи, а один — штучної шерсті), керував ремонтом військового містечка і будівництвом вузькоколійки. Але характерно, що в спогадах не називаються штатні посади, які він обіймав. Про вищезгадану його діяльність у збірнику немає жодного документа. Гажалова не бентежить, що в документах ЦДАРА (від дня формування 3-ї Бессарабської кавдивізії та 2-го кінного корпусу) серед прізвищ осіб, які очолювали кооперацію, відповідали за ремонт казарм, він не згадується¹⁹. Зокрема, слід відзначити, що будівництвом вузькоколійки від станції Бердичів до військового містечка керував особисто командир 3-ї кавдивізії М. М. Криворучко.

Прикомандирований до штабу дивізії Гажалов виконував різні господарські доручення. Наказом по дивізії від 17 березня 1924 р. він був призначений завідуючим обочною майстернею. Але через місяць-півтора цю посаду передав іншому військово-службовцю²⁰ і на цьому закінчив перебування в 3-й кавдивізії.

Очевидно, щоб зробити свої спогади переконливішими, Гажалов (він же Солянінов) видає себе за уповноваженого Особливого відділу кавбригади. За архів-

¹⁴ «Блокнот агітатора», 1966, № 14.

¹⁵ І. Дубинський. Трубачи трубят тревогу, М., 1962, стор. 81.

¹⁶ Г. І. Котовський. Документи и материалы, док. 142, 147, 150, 151, 157, 230, 279, 302, 311.

¹⁷ ЦДАРА, ф. 7924, оп. 2, спр. 5, арк. 11.

¹⁸ Рыцари стального клинка, Кишинев, 1969, стор. 116—119.

¹⁹ ЦДАРА, ф. 24435, оп. 10, спр. 27, арк. 31, 60, 75, 191, 198.

²⁰ Там же, арк. 126, 173.

ними даними до 17 грудня 1920 р. уповноваженим кавбригади був тов. Горбачов, а Гажалова у той час у кавбригаді не було. Він значився політпрацівником у 135-й стрілецькій бригаді 45 с. д.²¹

Відомо, що Г. І. Котовський 6 серпня 1925 р. був злочинницьки вбитий. У другій половині листопада 1925 р. відбулася Київська губерньська партконференція. Гажалов твердить, що він був на партконференції, коли в залі «виступав Григорій Іванович. Зал слухав його з великою увагою. Він громив опозицію Каменєва і Зинов'єва»²². Безпрецедентна вигадка!

Нам, ветеранам громадянської війни, які понад 15 років прослужили в 3-й Бессарабській кавдивізії, соромно за таку людину, яка страждає невгамовною жадобою до самовихваляння.

Прикро, що істотні помилки є у тих осіб, які повинні стояти на сторожі історичної правди. Йдеться про брошуру старшого наукового співробітника Центрального музею Збройних Сил СРСР К. І. Ільбитенка — «Григорій Іванович Котовський». Автор розповідає, що у Проскуріві «котовці захопили бронепоезд, кілька ешелонів з боеприпасами і продовольством»²³. Це неправильно. Бронепоезд противника, що діяв під Проскуровим, встиг піти в сторону Чорного Острова, про що командир бригади повідомив начальника 45 с. д.²⁴

К. І. Ільбитенко на стор. 13 пише, що за розгром банди Матюхіна орденом Червоного Прапора нагороджено 184 чол. Але за наказом по військах Тамбовської губернії від 25 вересня 1921 р. за № 41 нагороджено 189 бійців і командирів кавбригади Котовського²⁵. Крім того, за додатковим поданням орденом Червоного Прапора наказом Реввійськради республіки № 306 від 11 листопада 1921 р. нагороджений військовий комісар бригади П. О. Борисов. За цим наказом, який підписали заступник Голови Реввійськради Республіки і Головнокомандуючий усіма збройними силами Республіки, вдруге орденом Червоного Прапора нагороджений виконуючий обов'язки командира Окремої кавалерійської бригади ім. Котовського тов. Криворучко М. М.

Неправильним у брошурі на стор. 15 є твердження, що Г. І. Котовський командував 3-ю Бессарабською кавдивізією. Вона була сформована на базі Окремої кавбригади ім. Котовського в листопаді 1922 р. і нею з дня формування командував бойовий соратник Котовського М. М. Криворучко, а Г. І. Котовський командував 9-ю Кримською кавдивізією до призначення 22 жовтня 1922 р. командиром 2-го кавалерійського корпусу ім. РНК України»²⁶.

Видавництво політичної літератури України в 1969 р. видало збірник спогадів про Г. І. Котовського, присвячений Ленінському Комсомолу²⁷. Подібні книги про героїв громадянської війни завжди привертали і привертають читачів. Зовнішнє оформлення збірника, численні фотографії котовців обіцяють читачеві немало цікавого. Але після прочитання книги охоплює почуття незадоволення. З 50 спогадів тільки близько половини належать особам, які служили під керівництвом Г. І. Котовського або стикалися з ним під час його різноманітної діяльності. Незрозуміло чому упорядники не залучили до участі в збірнику багатьох ще живих котовців, а використали спогади товаришів, які про Григорія Івановича розповідають те, що чули від інших.

Насторожує те, що упорядники збірника, за їх словами, через брак довідкових архівних матеріалів, були позбавлені змоги перевірити достовірність спогадів і цілком поклалися на пам'ять і скромність авторів. Це не завжди себе виправдовує і часто відкриває двері до перекручення історичної істини.

О. Ф. Терлець (упорядник збірника) у своїх спогадах іменує себе «колишній командир кулеметної команди бригади Г. І. Котовського»²⁸. Але під бригадою Котовського в історію громадянської війни увійшла Окрема кавбригада Котовського, в якій прізвище Терлець не згадується. Це підтверджує сам Терлець, коли пише у своєму оповіданні, що перебував на фронті, «на посаді начальника кулеметної команди 398-го стрілецького полку»²⁹. Як командир взводу цього полку він за Постановою ЦВК СРСР від 21 лютого 1933 р. був нагороджений орденом Червоного Прапора.

²¹ ЦДАРА, ф. 7924, оп. 3, спр. 1, арк. 62; ф. 1422, оп. 1, спр. 113, арк. 54.

²² Рыцари стального клинка, стор. 118.

²³ К. И. Ильбитенко. Григорий Иванович Котовский. М., 1969, стор. 13.

²⁴ ЦДАРА, ф. 1421, оп. 2, спр. 77, арк. 302.

²⁵ Г. И. Котовский. Документы и материалы, док. 289.

²⁶ Г. И. Котовский. Документы и материалы, (Хронологические указания дат жизни и деятельности Г. И. Котовского), стор. 523—525.

²⁷ Легендарный полководец. Збірник спогадів про Г. І. Котовського (далі — Збірник спогадів...), К., 1969.

²⁸ Збірник спогадів..., стор. 78.

²⁹ Там же, стор. 85.

У статті О. Ф. Терлець на стор. 86 наводить прізвища котовців, які за мужність і хоробрість двічі нагороджені орденом Червоного Прапора. Серед них є: Д. Густишев, П. Княгиницький, Костін, Д. Ф. Сердич, які відношення до бригади Котовського не мали. Д. І. Густишев був командиром 49 кавполка 9-ї Кримської кавдивізії³⁰, у бригаді Котовського ніколи не служив і став командиром 13 кавполка 3-ї Бессарабської кавдивізії тільки у 1929 р., має один орден Червоного Прапора. Д. Ф. Сердич з початку війни служив у частинах І Кінної Армії Будьонного, про що писав сам Семен Михайлович у своїх спогадах³¹. Орденами нагороджений за бойові заслуги в Кінній армії Будьонного, з кінця 1932 р. до весни 1934 р. командував 3-ю Бессарабською кавдивізією, але в бригаді Котовського він не служив.

П. Княгиницький також не служив у бригаді Котовського. Можливо, що його включено до списку тому, що він при виході Південної групи з-під Одеси був начальником авангарда. Але група складалася не тільки з частин 45-ї стрілецької дивізії. До неї входили також частини інших дивізій. В. П. Затонський у спогадах писав: «Підійшла Одеська експедиція під начальством тов. Княгиницького»³², завданням якої було відбудувати зруйнований міст під Вознесенськом. У короткій біографічній довідці про Княгиницького, що надрукована в книзі «Етапы большого пути», не згадується про службу його в кавбригаді Котовського.

У збірнику «Легендарний полководець» прізвище Костіна надруковано без ініціалів. Коли мовиться про М. І. Костіна, який служив командиром взводу і уповноваженим особливого відділу у 3-й Бессарабській кавдивізії, то він не мав двох орденів Червоного Прапора. До речі, в бригаді були його однофамільці, але жоден з них не був нагороджений двома орденами Червоного Прапора.

Слід зауважити, що до списку орденосців не включено Г. А. Вальдмана — найстарішого командира ескадрону кавбригади Котовського, нагородженого двома орденами.

Очевидно, що список орденосців складався неохайно, без перевірки за архівними даними і залучення товаришів, які могли б допомогти виправити наявні помилки.

У спогадах під заголовком «Особистий приклад» О. О. Мухарський пише, що йому «багато разів доводилося бачити Котовського в бойовій обстановці»³³, але жодного епізоду не описує. Ми, товариші по службі Мухарського в 3-й кавдивізії, ніколи ні від нього, ні від інших котовців не чули раніше про перебування його в кавбригаді Котовського.

В. І. Панченко ще в 1958 р. на сторінках літературно-художнього альманаху «Советское Приморье» (Владивосток) в № 24 вмістив свої спогади під заголовком «У бригаді Котовського». Згодом у журналі «Огонек» (1960, № 3), він писав, що служив рядовим у бригаді Котовського, а потім командиром ескадрону в 9-й Кримській кавдивізії, хоча ніхто з колишніх командирів цієї дивізії не пам'ятає Панченка як командира ескадрону, та і за архівними матеріалами в списках командирів немає його прізвища. Правда, у збірнику «Легендарний полководець» у своїх спогадах він іменує себе не командиром, а бійцем кавбригади Котовського, в якій жодного дня не служив. За наказом по 49-у кавполку (9-ї Кримської кавдивізії) № 187 від 22 червня 1922 р. сказано: «Вибудовано на службу в 50 кавполк червоноармійця 4 ескадрону Панченка Володимира виключити із списків» полку 4-го ескадрону з дозволу з 1 червня 1922 р., з грошового дозволу — з 1 липня 1922 р. Командир полку Густишев»³⁴.

Кожен борець, який пережив період боїв і походів, на все життя запам'ятовує прізвища своїх безпосередніх командирів взводу, ескадрону, старшин. В. І. Панченко не наводить такі прізвища, зате досить докладно перелічує репертуар пісень, згадує як «у затишку вікових кленів і лип, починав пробувати свій голос», про організацію його концертів та успішне виконання ним пісень, арий»³⁵.

Захопившись самовихваленням, В. І. Панченко сам себе спростовує. Так, наприклад, на сторінках альманаху «Советское Приморье» він писав: «Близько села командир кавалерійського полку донський козак Тит Колесников подав команду:

— Третій ескадрон, вперед!»³⁶.

А у збірнику «Легендарний полководець» у своєму оповіданні «У дружбі з пісню» написано: «Попереду на березі річки розкинулося велике село. Микола Миколайович Криворучка спинив коня і подав команду:

— Третій ескадрон, вперед!»³⁷.

³⁰ ЦДАРА, ф. 8435, оп. 1, спр. 6, арк. 142.

³¹ С. М. Буденный. Прожденный пуг, кн. I, М., 1956, стор. 104.

³² Этапы большого пути. Воспоминания о гражданской войне, М., 1963, стор. 174.

³³ Збірник спогадів..., стор. 21, 23.

³⁴ ЦДАРА, ф. 8435, оп. 1, спр. 6, арк. 142; ф. 8436, оп. 1, спр. 7, арк. 63.

³⁵ Збірник спогадів..., стор. 220, 221.

³⁶ Воспоминания о Г. И. Котовском, стор. 117.

³⁷ Збірник спогадів..., стор. 208.

Коли розібратися хто, коли і де діяв з названих Панченком командирів, то наведені факти в оповіданні викликають сумнів.

Через неохайність у збірнику «Легендарний полководець» трапилось чимало помилок у підписах під фотографіями. На стор. 203 на груповому фото зліва направо сидять: другий зліва колишній военком 2-го кавполку бригади Котовського О. С. Захаров, а на фото його названо Даниловим; п'ятий зліва — Ю. І. Степанюк, а не Степаненко. Стоїть третій зліва найстаріший котовець О. Г. Кормуш, а на фото значиться Кагамлик. Останній зліва начальник клубу 15-го кавполку — Качалай, а на фото — Шинкаренко.

На вкладиші між сторінками 192 і 193 під першим груповим фото підпис: «Група командирів, політпрацівників 3-ї Бессарабської кавдивізії імені Г. І. Котовського. 1932 рік». А в дійсності це особовий склад командирів і політпрацівників тільки 15-го кавполку з командиром дивізії Є. І. Горячевим (у центрі з трьома орденами). Це знімок 1930 р., а не 1932 р.

На третій сторінці вкладиша між сторінками 96 і 97 рік народження колишнього командира 1-го ескадрону 2-го кавполку, а пізніше командира дивізії І. Г. Кириченка надруковано 1896, а треба 1894.

Історичну істину треба поважати. Спогади — мемуари, що викликають хоч би натяк на помилки, і, тим більше — на домисел, не повинні публікуватися без попередньої ретельної перевірки. Треба охороняти чистоту історичної правди, якою б вона не була. Чим далі йдуть від нас незабутні роки громадянської війни, тим наполегливішими повинні бути наші вимоги щодо збереження історичної істини. Треба пам'ятати, що історична істина — це насамперед, славне минуле нашої соціалістичної Батьківщини, це героїчна боротьба Комуністичної партії, це кров наших батьків і дідів, усього радянського народу, пролита в боях за завоювання Великого Жовтня, за владу Рад.

С. В. КОЛЬЦОВ,
колишній начальник штабу 3-ї Бессарабської кавдивізії ім. Г. І. Котовського,
полковник у відставці.

В. Л. ЦЕТЛІН,
колишній політрук, командир кулеметного ескадрону кавбригади
ім. Г. І. Котовського, член КПРС з 1920 р., генерал-майор у відставці.

РЕЗЮМЕ

И. П. Кожукало. Некоторые вопросы развития ленинского учения о партии в решениях XXIV съезда КПСС.—Анализируя документы XXIV съезда КПСС и XXIV съезда КП Украины, автор обращает особое внимание на факт возрастания руководящей роли партии в коммунистическом строительстве, показывает, как воплощаются в жизнь ленинские организационные принципы.

Н. Р. Плющ. Основные направления научно-технического прогресса в народном хозяйстве СССР в послевоенные годы.—Коммунистическая партия в годы послевоенных пятилеток обеспечила опережающее развитие тяжелой индустрии, определила основные направления научно-технического прогресса, перестройку всех отраслей народного хозяйства на новой технической основе. В статье дается анализ деятельности КПСС по обеспечению развития главных отраслей машиностроения, электроэнергетики, топливной и металлургической промышленности, кибернетики, атомной и космической техники, подводятся итоги основных достижений научно-технического прогресса.

Л. Е. Кизя. О тактике партизанской борьбы.—Автор освещает методы борьбы народных мстителей Украины в годы Великой Отечественной войны, подчеркивая большое значение рейдов партизанских соединений по тылам противника, выведения из строя коммуникаций врага, саботажа его мероприятий, останавливается на особенностях партизанских действий в горных условиях и в крупных населенных пунктах.

В. Н. Масальский. Научная несостоятельность буржуазных технократических теорий.—Одним из новых направлений буржуазной экономической науки является исследование последствий современного научно-технического прогресса и построения на этой основе так называемых технократических теорий. Анализируя работы американских, английских и французских экономистов, автор раскрывает апологетический характер и несостоятельность концепции «второй промышленной революции», «экономического роста», «индустриального общества» и т. п.

SUMMARY

I. P. Kozhukalo. Some Problems of Developing the Lenin Teaching on the Party in Decisions of the XXIV Congress of the C. P. S. U.—Analyzing documents of the Ukrainian Communist Party, the author pays particular attention to the fact of the Party leading role growth in Communist construction, shows the way of realization or the Lenin organization principles.

N. R. Plyushch. Main Trends of Scientific and Technical Progress in the USSR National Economy during Post-War Years.—The Communist Party during years of post-war five-year plans provided an outstripping development of heavy industry, determined main trends of scientific and technical progress, reorganization of all the branches of national economy on a new technical base. The activity of the C.P.S.U. on providing development of main branches of mechanical engineering, electrical energetics, fuel and metallurgic industry, cybernetics, atomic and cosmic technique is analyzed. The main achievements of the scientific and technical progress are summed up.

L. E. Kizya. On the Partisans' Struggle Tactics.—The author describes the methods of struggle of people's avengers of the Ukraine during the Great Patriotic War. Particularly he emphasizes great importance of raids of partisan formations in the enemy's rear, of putting out of action the enemy's lines of communication, sabotage of his arrangements. Attention is also paid to peculiarities of partisan operations in mountains and big settlements.

V. N. Masalsky. Scientific Groundlessness of Bourgeois Technocratic Theories.—One of new trends in bourgeois economic science is a study of consequences of modern scientific and technical progress and of foundation on this basis of the so-called technocratic theories. Analyzing works by American, English and French economists, the author reveals an apologetic character and groundlessness of the ideas of "the second industrial revolution", "economic growth", "industrial society", etc.

НОВІ КНИГИ

МИКОЛЕНКО М. М. — Діяльність Комуністичної партії України по розвитку чорної металургії в період розгорнутого будівництва комунізму, Видавництво Харківського університету, Харків, 1970, 171 с.

ПРОЦЕНКО В. і ШКОДА В. — Знам'янка, вид-во «Промінь», Дніпропетровськ, 1971, 87 с. з іл.

САФОНОВА Є. В. — Ідейно-виховна робота Комуністичної партії серед трудящих визволених районів України в роки Великої Вітчизняної війни (1943—1945 рр.), Видавництво Київського університету, К., 1971, 211 с. з іл.

ТКАЧОВА Л. І. — Радянська Армія — українському народові, Академія наук Української РСР, Інститут історії, вид-во «Наукова думка», К., 1971, 162 с.

ХИЖНЯК З. І. — Києво-Могилянська академія, Видавництво Київського університету, К., 1970, 173 с. з іл.

ЦИМБАЛ Є. І. — Комуністи водного транспорту України у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.), Видавництво Київського університету, К., 1971, 173 с.

ШЕЛЕСТ П. Ю. — Україно наша Радянська, Політвидав України, К., 1970, 279 с.

До уваги читачів. Редакція звертається до всіх авторів з проханням надсилати статті в двох примірниках (обов'язково — перший), надруковані на машинці через два інтервали, обсягом не більше 25 стор., повідомлення — 20, замітки і листи — до 10 стор. Не прийняті до друку рукописи авторам не повертаються.